

Ára: 1200,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.

RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrassy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – VIII. Orczy út 46–48.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetők meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830
32319448 00000000

Az 1%-os SZJA-felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma:
18067068-2-41

ESZMÉLET/142

ESZMELET

142

- Van-e jövője az Európai Uniónak?
- Migráció és Kelet-Európa
- Dollár vagy valami más?
- Október 7-e értékeléséről
- Marx értékelmélete

Tényről tényre

Böröcz József: **A fontolva fejlesztő EU lenyeli keleti-délkeleti szomszédait – s akkor mi lesz?**

2024 őszén tíz országot tart számon „tagjelöltként” az EU. Ezek – a felvételre politikai okokból esélytelen Törökország kivételével – az egykori szocialista „tömb” széthullásának következtében „függetlenné” vált, minden korábbi EU-csatlakozó országnál alacsonyabb jövedelmű államok. Utóbbiak sorában a legnagyobb – s a legszegényebb – a háború sújtotta Ukrajna. A tanulmány az EU eddigi története alapján, a világrendszer-elemzés fogalmi eszközeivel, globális adatok segítségével tekinti át, mennyire tűnik reálisnak az a várakozás, hogy az EU képes/hajlandó lenne szembenézni a jelenlegi „tagjelöltjeinek” csatlakozásával kapcsolatos strukturális, gazdaság-„fejlesztési” kihívásokkal – s hogy milyen típusú „integráció” várható az EU és jelenlegi „tagjelöltjei” között 5

Andor László: **Lázadás a dollár ellen**

Az orosz–ukrán háború, illetőleg a nyomában kibontakozott világméretű gazdasági hadviselés következtében az ún. BRICS-csoport tagjai (Brazília, Oroszország, India, Kína és a Dél-Afrikai Köztársaság) nyíltan is megfogalmazták: tömörlésüket fel fogják használni arra, hogy visszaszorítsák az amerikai dollár szerepét. Ezzel csökkentenék az Egyesült Államok azon képességét, hogy egyoldalú előnyöket húzzon a dollár nemzetközi kulcsvaluta-szerepéből, másrészt védettebbé tennék magukat a különféle szankcióktól. A tanulmány a pénzügyi rendszerek történetének tükrében vizsgálja meg, milyen következményekkel jár a dollár fegyverként való használata, és milyen lehetőségeik vannak az alternatív megoldásokat kereső országoknak 31

Tromf

Alan Johnson: **„Ezek biztosan megőrültek.” A Trockij utáni trockizmus és a radikális baloldal elfajzott válasza október 7-re.....** 55

Arcok

Krausz Tamás: **Nyári János (1940–2024). Az utolsó mohikán** 69

Analízis

Melegh Attila: **Hegemóniák és ellenhegemóniák. A migrációs fordulat és Kelet-Európa**

A könyv és az alábbi részlet az elmúlt négy évtized migrációs fordulatának történeti szociológiai elemzését végzi el, különös tekintettel a kelet-európai átalakulásra. A feltárt migrációs fordulat egyrészt azt jelenti, hogy globálisan és a világ sok pontján lokálisan is, megnőtt az elvándorlás és a bevándorlás intenzitása a globalizáció és a piacosodás hatásaként. Másrészt a migráció mint diskurzív téma és kategória új értelmet nyert, és e két folyamat együttesen átírta a korábbi időszakok népesedési diskurzusait. Ezek a népesedési diskurzusok nemcsak átalakultak az adott időszakban, hanem blokkosodva összekapcsolódtak és polarizálódtak is 71

Olvasójel

Szigeti Péter: **Melegh Attila: A migrációs fordulat és Kelet-Európa. Globális történeti szociológiai elemzés. Akadémiai doktori értekezés, 2022, Budapest, 412 p.**..... 104

Luis Escobedo: **A migrációs fordulat és Kelet-Európa: a „migráns” mint homogén kategória meghaladása. Gondolatok Melegh Attila *The Migration Turn and Eastern Europe c. könyve* kapcsán** 110

Zima Richárd: **Szexuális hegemóniák és ellenhegemóniák** 118

Melléklet

Wiener György: **A marxi értékelmélet empirikus igazolása az USA társasági szektorában**

A tanulmány egyfelől bemutatja, hogy a marxi munkaérték-elmélet érvényessége alapvető előfeltétele a polgári társadalom meghaladásának. Másfelől az amerikai társasági szektor profit- és állótőke adatai alapján bizonyítja, hogy a profitráta tendenciális esését a tőke szerves összetételének növekedése idézi elő, s ezáltal közvetett módon igazolja, hogy értékképző funkcióval csak az eleven munka rendelkezik. A tőke tehát perspektivikusan azért válik önmaga korlátjává, mert a profitráta tendenciális esésével fokozatosan elveszti önértékesítő képességét 127

Következő számunk tartalmából

- Merre tovább Németország?
- Környezetvédelem vagy greenwashing
- A BRICS és a világgazdaság
- Az Überhaupt kritikája

Az *Eszmélet* szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

A fontolva fejlesztő EU lenyeli keleti-délkeleti szomszédait – s akkor mi lesz?

2024 őszén az Európai Bizottság bővítési ügyekkel foglalkozó ügyosztályának internetes oldala¹ tíz, a jelenlegi EU keleti-délkeleti határőrvidekén található országot jelöl meg „tagjelöltként”. Ezek: „Albánia, Bosznia-Hercegovina, Georgia, Moldova, Montenegró, Észak-Macedónia, Szerbia, Törkiye, Ukrajna és Koszovó.”² A további bővítés akkor kapott némi médianyilvánosságot, amikor is – néhány nappal 2023 karácsonya előtt – a magyar miniszterelnök a tőle megszokott tempírozási érzékkel egy személyes kávészünetet tartott az EU Tanácsának ülése közben – így téve lehetővé, hogy a tárgyalóteremben maradt huszonhat vezető egyhangúan elfogadjon egy sor, az EU soron következő időszakára vonatkozó „következtetést”, s így mindenki hazatérhessen a téli ünnepekre. E „következtetések” egyebek mellett kilátásba helyezték az Ukrajnával, Moldovával és Bosznia-Hercegovinával folytatandó csatlakozási tárgyalások megkezdését és az Észak-Macedóniával zajló tárgyalások első szakaszának lezárását is.³

2000 májusa óta – amikor is Joschka Fischer akkori német külügyminiszter megtartotta „Államszövetségtől föderációig. Gondolatok az európai integráció végkimeneteléről”⁴ című, nagy hatású beszédét a Humboldt Egyetemen – érdemben nem változtak az EU nevű szupraállam⁵ nagytérszervezési geostratégiájának alapkérdései. A Fischer-beszédben foglalt Euro-vízió szerint az EU jövőjét a geopolitikai realitások két, egymással szorosan összefüggő dimenziója fogja meghatározni. Nagyban leegyszerűsítve e két dimenzió az alábbi kérdésekre, a történelem által adandó válasszal határozható meg:

- (1) hol húzódnak az EU térbeli kiterjedésének geostratégiai határai a jövőben, s hogy
- (2) az így átalakuló szupraállam milyen intenzitású belső integrációt, milyen mértékű belső „fejlesztési” szubvenciót, gazdaságiteljesítmény-növelő kormányzati eszközt lesz képes/hajlandó

kialakítani. Más szóval: hogy *tagjainak jólétéért jogilag felelős közhatalmi szervezetté válik-e az EU.*

Az utóbbi kérdésre pár éven belül markáns választ adtak a francia és a holland szavazók: 2005 nyár elején⁶ egymástól három napnyi távolságban tartott népszavazáson utasították el az „Európai Alkotmányt Létrehozó Törvény”⁷ nevezetű, az EU-parlament által korábban elfogadott jogszabályt. Meghiúsult tehát az európai médiumok által „Európai Alkotmánynak” becézett okmány ratifikációja – úgy tűnik, egyszer s mindenkorra. Ennek számos következménye volt – beleértve, hogy „Brüsszel” továbbra is *csak korlátozott mértékben köteles felelősséget vállalni a tagállamok belső politikai viszonyaiért és gazdasági körülményeiért.* Hogy ez pontosan mit jelent – azaz, hogy az EU-központ milyen vonatkozásban s mértékben „segíti”, illetve hagyja magára tagországait – máig nem világos, ám annyi bizonyos, hogy a korlátozott „brüsszeli” szuverenitás elve döntő jelentőségű lesz írásom mondandójára nézvést.

A 2004-es, 2007-es és 2013-as bővítések következtében – melyek során Ciprus és Málta mellett előbb nyolc, azután kettő, majd még egy, összesen tizenegy volt államszocialista ország is részévé vált az EU-nak –, majd Nagy-Britannia 2020. január 31-én történt kilépésével a különféle szétartó, egymás kijátszására törő politikai játszmák és pávatáncok médiakoreográfiájának háttérében lezajlott egy sor, nagy horderejű geoökonómiai átalakulás:⁸

- a 2004-es, tíz országot érintő „Keleti Bővítés” eredményeképpen az EU a mérési hibán belüli mértékben (mindössze 0,9%-kal, a világ-GDP 25,5%-áról 26,4%-ára) növelte részesedését a világ-össztermékből, majd
- mire a 2007-es és 2013-as bővítésre sor került, tovább zuhant az EU részesedése: 2013-ban az EU már csak a világ-GDP 22,3%-ánál tartott, ráadásul
- a *brexít*-tel az EU elveszítette korábbi össztermékének kicsit több, mint ötödét, ezáltal 2019 és 2020 között – csupán a brit kiválás nettó következményeként – az EU világössztermék-részesedése 21,1%-ról 16,9%-ra csökkent. Így
- az EU 2000-re becsült, 26,5% körüli világ-GDP-részesedéséhez képest 2023-ban mindössze 16,5% körül járt csupán, s tette mindezt úgy, hogy történetében először
- viszonylag sok, viszonylag kicsiny, s a korábbi EU-átlagnál jóval szerényebb fajlagos gazdasági teljesítményű ország vált az EU

tagjává, folyamatosan napirenden tartva az központi költségvetésből a szegényebb tagországokba irányuló szubvenciókra, támogatásokra, a központ által kibocsátott gazdaságpolitikai szabályokra, kezdeményezésekre, összefoglalva: „gazdaságfejlesztésre”⁹ irányuló nyílt és implicit várakozásokat, igényeket és követeléseket.

A korábbi EU-nál markánsan alacsonyabb jövedelmű országok EU-taggá válása révén lehetségessé vált az empirikus vizsgálata annak a kérdésnek, vajon az Európai Unió milyen mértékben képes/hajlandó a régebbi EU-tagok „felemelésére” a szó legegyszerűbb, „gazdasági teljesítménynövekedés”-értelmében. Az alábbiakban azt foglalom össze, amit erről az elmúlt húsz év geoökonómiai történelme alapján tudni lehet.

... S e ponton, 2022-ben – azaz alig két évvel a *brexit* után – tört ki a 2014 óta fenyegető orosz–ukrán háború. Ez nemcsak azért releváns az EU szempontjából, mert az amúgy ugyancsak nagyrészt az EU (és persze a NATO) expanziója körüli konfliktusokra visszavezethető posztjugoszláv vérontások után újabb „piszkos háború” zajlik az EU közvetlen határain, hanem azért is, mert az orosz–ukrán geopolitikai érdekütközés egyik legérzékenyebb pontja éppen Ukrajna és az EU közötti viszony kérdése volt. Nem árt egyébként emlékezni arra is, hogy az egykori „Majdan-tiltakozások” egyik kiváltója épp a különféle ukrajnai elitcsoportok között kirobbant, Ukrajna EU-csatlakozásának elindítására vonatkozó politikai széthúzás volt – a 2014-es „ukrán válság” egyik nyilvánvaló „külső résztvevője” tehát maga az Európai Unió volt.¹⁰

Így aztán szenzációnak számított, amikor 2023 decemberében az EU Tanácsa az orbáni kávészünetet kihasználva tagságitárgyalás-ígéretet tett az Oroszországgal hadban-haragban álló Ukrajnának. Az Oroszországot és Ukrajnát más-más módon, de egyaránt érintő nyugat-európai energiafüggés, az Ukrajnának küldött hadi technológiával kapcsolatos huzavona, az általános tanácstalanság és szorongás körülményei között kevesen figyeltek fel arra az alapvető, szinte minden egyéb geopolitikai folyamat kontúrjait meghatározó strukturális tényre, hogy amikor az EU-Tanács 2023 decemberi „következtetésében” közvetlen EU-tagsági tárgyalásokat ajánlott Ukrajnának, a szovjet széthullás traumája után (polgár)háborúval is sújtott ország meglehetősen csekély gazdasági teljesítményt mondhatott magának.

Tágabb összefüggésében mindez ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre, az EU-ba vágyakozó országok gazdasági teljesítménye milyen típusú „integrációt” tesz, *tehet* lehetővé. Elképzelhető-e egyáltalán, hogy az EU délkeleti/keleti szomszédai bármilyen értelemben a sokkal jómódúbb korábbi EU-tagokkal összevethető gazdasági teljesítményű, *érdemben egyenjogú* tagjai legyenek az EU-nak?

Jelen tanulmányban az EU-s terjeszkedés kusza kérdéskörének egyetlen – nézetem szerint alapvető – kérdését vizsgálom, nevezetesen azt a problémát, az EU eddigi története alapján milyen mértékben tűnik hihetőnek az az elgondolás, hogy EU képes/hajlandó lesz szembenézni a jelenlegi („potenciális” vagy „reális”) „tagjelölt országok” felvételével kapcsolatos gazdaságfejlesztési kihívásokkal, s hogy milyen típusú integráció várható az EU és jelenlegi „tagjelöltjei” között. Ehhez először pár lépést kell tennünk visszafelé, az EU és az európai geopolitika múltjába.

Az EU: fejlesztő szupraállam?

A „fejlesztő szupraállam” szóhasználattal az összehasonlító makrogazdaságszociológia egyik klasszikus fogalmára, a *fejlesztő állam* egyfajta – az EU-ra alkalmazott – változatára utalok. A fejlesztő állam széles körben használt meghatározása Peter Evans klasszikus meghatározása szerint a következő:

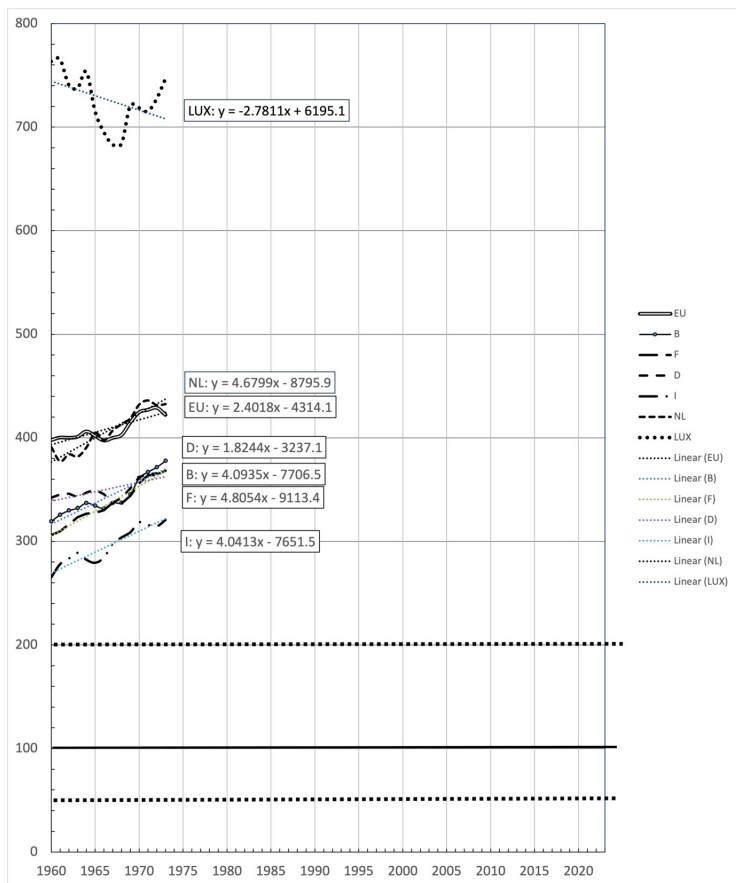
„Képzeljünk el egy sor államot, amelyeket a [gazdaság]fejlődésre gyakorolt hatásuk alapján próbálunk osztályozni. Némelyikük oly sok, egyébként befektethető többletet von ki [a gazdaságból], és olyan keveset biztosít cserébe »közösségi javak« formájában, hogy akadályozza [ezzel] a gazdaság átalakulását. Észszerűnek tűnik »ragadozónak« nevezni az ilyen államokat. [...] Más államok viszont képesek hosszú távú vállalkozásokat támogatni a magán[tőkés] elit körében azáltal, hogy növelik az ösztönzést a [gazdaság]átalakító beruházásokra és csökkentik az ilyen befektetésekkel járó kockázatokot. Nem szükségszerűen immunisak a »járadékvadászatra«, s az is előfordul, hogy a társadalmi többlet egy részét inkább a hivatalban lévők és barátaik céljaira, mint a polgárok egészének javára fordítják, de mindent összevetve, tetteik következményei inkább elősegítik, mint akadályozzák a [gazdaság] átalakulását.”¹¹

A mai EU elemzéséhez két ponton kell módosítanom Evans fejlesztőállam-meghatározását:

- (1) Az EU nem állam, hanem szupraállam, amelynek politikai rendszere az alkotmányos szövetségi állammá válás 2005-ös elutasítása óta épp azt a kérdést „lebegteti”, hogy „a brüsszeli centrum” legitim módon hogy és mily mértékben avatkozzon, avatkozhat, avatkozzék bele a tagállamok működésébe.
- (2) Érvelésem kifejtéséhez szükségem van a „fejlődés” jelenségének valamiféle mérőszámára. Itt az egy főre jutó GDP világlátlagának százalékat használom e célra, vagyis a „fejlődést” *a világgazdaság hierarchiájában „fölfelé” irányuló mozgásként* értelmezem.

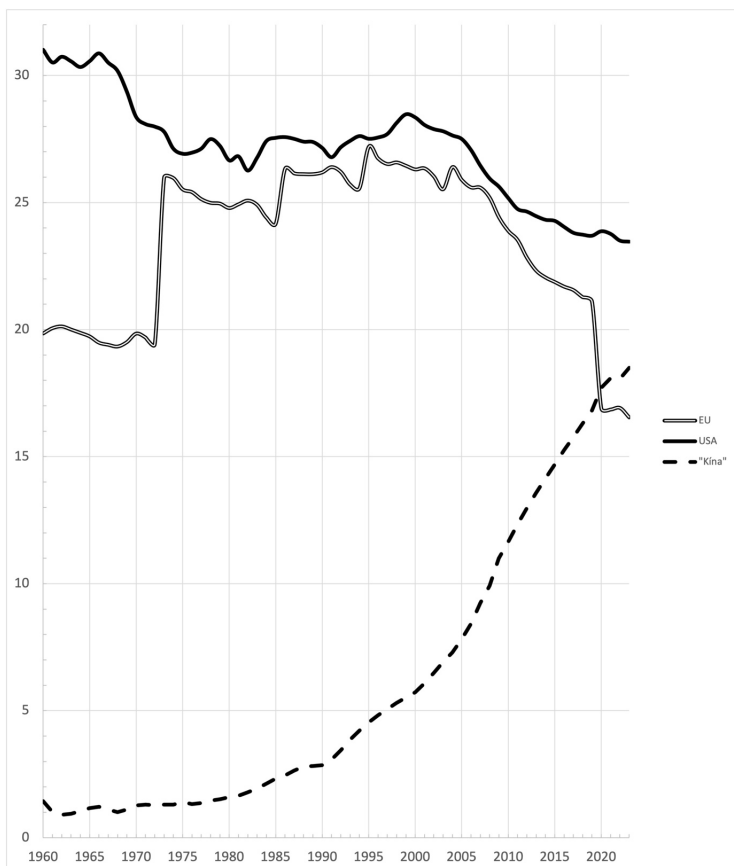
Aligha fecsegek ki különösebb titkot azzal az állítással, hogy az EU¹² nem KGST... – nem a szegény tagjelöltek-tagországek „megsegítésére” hozták létre. Eddigi tudásunk szerint az Európai Unió neoliberális gazdaságpolitikai logika szerint szervezett, a nyugat-európai nagytőke, a nyugat-európai államok (és bizonyos, korlátozott értelemben az e két csoportozattól függő társadalmak, főként a nyugat-schengeni államok polgárai) érdekeinek érvényesülését globális súlyával és belső, egyenlőtlen piacának hierarchikus működtetésével elérni kívánó, geopolitikai-geoökonómiai kísérlet. Szupraállam, amely – eddig – nem vált sem birodalomná, sem pedig állammá.

Az eredetileg hat országból álló Európai Unió¹³ a hatvanas évek elejétől¹⁴ az első, 1973-as bővítésig az egy főre jutó GDP világlátlagának 398%-áról 422%-ára kúszott fel.¹⁵ Köszönhette ezt annak, hogy a hat alapító tagország közül öt stabil gazdasági növekedésben volt ebben az időszakban (ld. 1. ábra), s az egyetlen ország, melynek fajlagos GDP-pozíciója némi csökkenést mutatott, a legkisebb alapító tag, Luxemburg volt, mely részben offshore s egyéb pénzügyi szolgáltatásainak köszönhetően, részben munkaerőpiacának jellegzetességei miatt messze Európa legmagasabb becsült fajlagos jövedelmét tudhatta magáénak, s még a periódus végén is a világlátlag majdnem 7 és féleszeresét kitevő egy főre jutó GDP-t regisztrált. Az EU globális helyzetének javulása (az ábrában látható, felfelé mutató szaggatott lineárisregresszió-vonal meredeksége) 2,4%/év volt az 1960–1973 közötti időszakban – ez nagyjából Hollandia adott időszaki fel-futás-meredekségének fele volt.¹⁶ A hatvanas évek elejétől az első bővítésig tartó periódus volt egyébként az EU eddigi történetének legmeredekebb gazdaságnövekedési korszaka.

1. ábra: Az EU és alapító tagjai 1960-tól az első bővítésig (1973-ig). Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 1960–1973. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján. (Konstans 2015 USD)

Létrejöttekor az EU az akkori világ leggazdagabb országainak – egy területileg egybefüggő, az Atlanti-óceán felé „néző”, „kontinentális” nyugat-európai csoportnak – az exkluzív klubja volt. Az „alacsony gazdasági teljesítmény” – értsd: a globális értelemben vett szegénység – kérdése *mint az EU-n belüli egyenlőtlenség problémája* nemhogy nem lebegett a szervezet létrehozóinak szeme előtt; ennek – mondhatni – épp az ellenkezőjéről szóltak a túlnyomórészt az egykori gyarmattartó országok köréből rekrutálódott EU-elitiek geopolitikai-geoökonómiai elképzelései. Elvégre a *globális szegénység, az „elmaradottság”* nagyrészt épp az EU-alapító országok korábbi, négy-öt száz éves gyarmati sza-

2. ábra: A világ geoökonómiai struktúráváltása. Az EU, az USA és Kína részesedése a világ-GDP-ből, 1960–2023. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján. (Konstans 2015 USD)

bad rablásának, s általában gyarmattartó tevékenységüknek közvetlen következménye volt.¹⁷ Az EU a nyugat-Európa felé áramló gyarmati felhalmozás, a gyarmati rendszer felbomlása utáni, metaszintű képviselője, a világ posztgyarmati szupraállama volt – amely az ebből szerzett jólétben foglalt globális-geoökonómiai érdekek képviselőjére, a tagok tagadhatatlan, történelmi léptékű, globális helyzeti előnyének védelmére jött létre a második világháború okozta károk és a gyarmatbirodalom-vesztés közegében, a „európai rendteremtő” szerepet betöltő Egyesült Államok hathatós unszolására. E logikában föl sem merül a „szegényebb új tagországok gazdaságfejlesztésének” problémája.

(A hidegháború közegében amúgy is futóbolondnak néztek volna bárkit, aki azt jövendőli, az EU a volt államszocialista tömb országai közül fogja toborozni tagjait egy generáció múltán.)

Az EU volt gyarmati szupraállami mivolta az 1973-ban lezajlott első bővítéssel, egész pontosan a világ legnagyobb gyarmatosító hatalma, Nagy-Britannia,¹⁸ egy másik, kisebb gyarmati hatalom, Dánia, továbbá Nagy-Britannia első gyarmata, Írország belépésével vált teljessé.

A 2. ábra a világ geoökonómiai rendszerének 1960 és 2023 között lezajlott átalakulását szemlélteti. A brit–dán–ír bővítés következtében az EU részesedése egyetlen év alatt – 1973-ban – a világ-GDP 19,4%-áról 26%-ára ugrott. Az alig két évtizeddel korábban létrejött nyugat-európai államközösség így „egy csapásra” az Egyesült Államok globális geoökonómiai partnerének tűnhetett (melynek gazdasága a világ egészének 27,8%-át tette ki 1973-ban).¹⁹

Az 1973-as bővítés a történelemformáló tényezővé válás *lehetőségének látszatát* adta az EU-s geoökonómiai stratégiák számára. Az EU globálisrészesedés-adata – a Világbank itt használt becslése szerint – a brit–dán–ír belépés, azaz 1973 és a *brexit*, azaz 2020 között eltelt, egy Kondratyev-ciklusnyi korszakban rendkívül közelről – három százalékos sávon belül – követte az Egyesült Államok globálisrészesedés-görbéjét. A 2. ábrában szereplő EU-s és USA-görbék szinte hibátlan párhuzamossága konzisztens azzal az értelmezéssel, mely szerint a globális centrumtőke két főcsoportozata – a kontinentális-„rajnai” és az atlanti-„angolszász” nagytőke²⁰ globális orientációjú frakciói – között egyfajta „észak-atlanti” geoökonómiai közeledés, részleges integráció²¹ zajlott le.

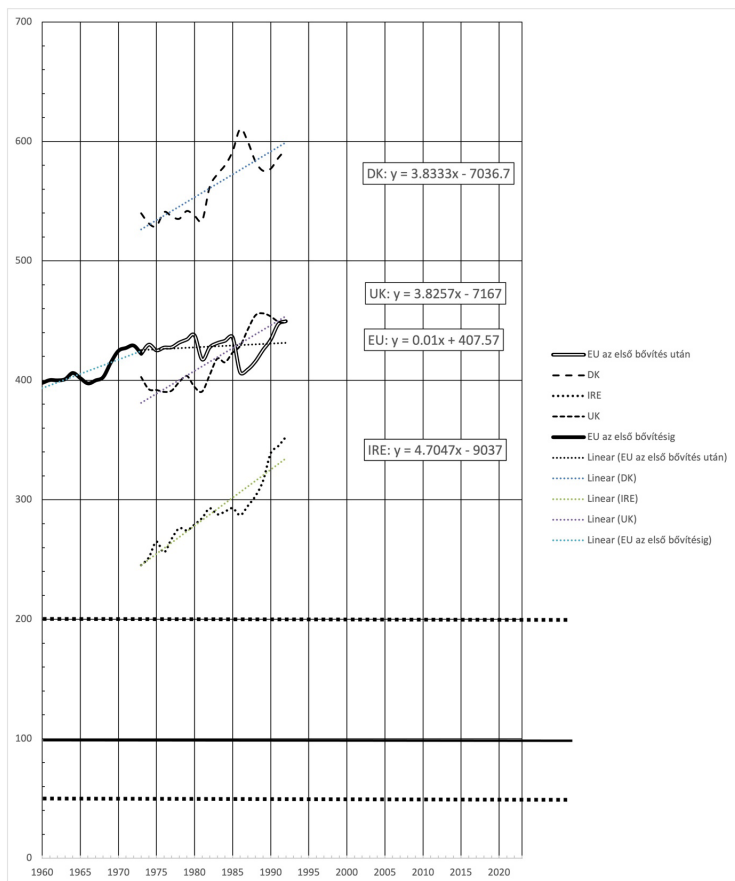
Rendkívül fontos jellegzetessége ennek a részleges, „észak-atlanti” geoökonómiai integrációs közeledésnek, hogy a két főszereplő – az USA és az EU – markánsan más eszközöket használt ebben a globális súlyért-befolyásért folytatott „játszmában”. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, az USA – globális hegemon lévén – nagyobb súllyal használta a nyílt, katonai erőszak, az imperialista kényszer eszközeit, míg az EU kreatív, új, látszólag „erőszakmentes” megoldást talált saját globális súlyának megtartására-növelésére, nevezetesen *a bővítés útján elért globálisúly-szerzést*.²² Ez eleve előnyös helyzetet biztosított az EU számára, pusztán azért, mert ez az opció – bármely külső geopolitikai aktor megkérdése, háború és belső politikai lázadás veszélye nélkül beolvasztani szomszédait – egy sor történelmi körülmény folytán sem az USA-nak, sem pedig az EU többi versenytársának nem állt rendelkezésére. E francia–német vezetés alatt, brit „atlanti közvetítéssel” zajló, kontinentális terjeszkedési időszaknak – melynek

részeként az EU és észak-amerikai szövetségesei mintegy mellel, némileg szórakozottan „lemenedzselték” az egykori államszocializmus felszámolását-lenyúlását-megrendszabályozását is az akkori EU keleti határai mentén – az vetett véget, hogy a brit üzleti és politikai elit ultrakonzervatív és/vagy birodalmi nosztalgiában szenvedő és/vagy nyíltan fasizálódó csoportozatai a korábbi évtizedeket jellemző, tiltakozás-bajkeverés és késhegyig menő alkuk utáni, fogcsikorgató alkalmazkodást követően taktikát váltottak, s véget vetettek a geopolitikai *status quo*-nak a rendelkezésükre álló leghatékonyabb geopolitikai eszközzel, a *hirschmani kivonulással*.

A *brexit* óta eltelt négy év nem elég hosszú időszak ahhoz, hogy komolyabb következtetést vonjunk le belőle – sem a brit, sem pedig az EU-s kapitalizmus jövőjére nézve. Az azonban nyilvánvaló, hogy markáns történelmi korszak ért véget brit kilépéssel az EU-ból.

Mint a 3. ábrában látható, az első bővítés során a világ három centrumországa lépett be az EU-ba. E csoportozat legkevésbé jómódú tagja, az egykori első brit gyarmat, Írország belépése pillanatában a világátlag csaknem 180%-ával alacsonyabb fajlagos GDP-nél tartott, mint az EU egésze (bár, ismétlem, még így is része volt a világgazdaság centrumának). Az első bővítést követő húsz évben az EU fajlagos GDP-görbéjének meredeksége szinte pontosan a nullán stagnált, miközben Írország évi átlag 4,7%-kal lépegetett fölfelé a jövedelmi létrán. 1992-ben Írország „elmaradása” az EU-s átlagtól már csak a világátlag 90%-ára tehető. Eközben Nagy-Britannia és Dánia is átlag 3,7%/éves tempóban kúszott fölfelé a „világranglistán”.

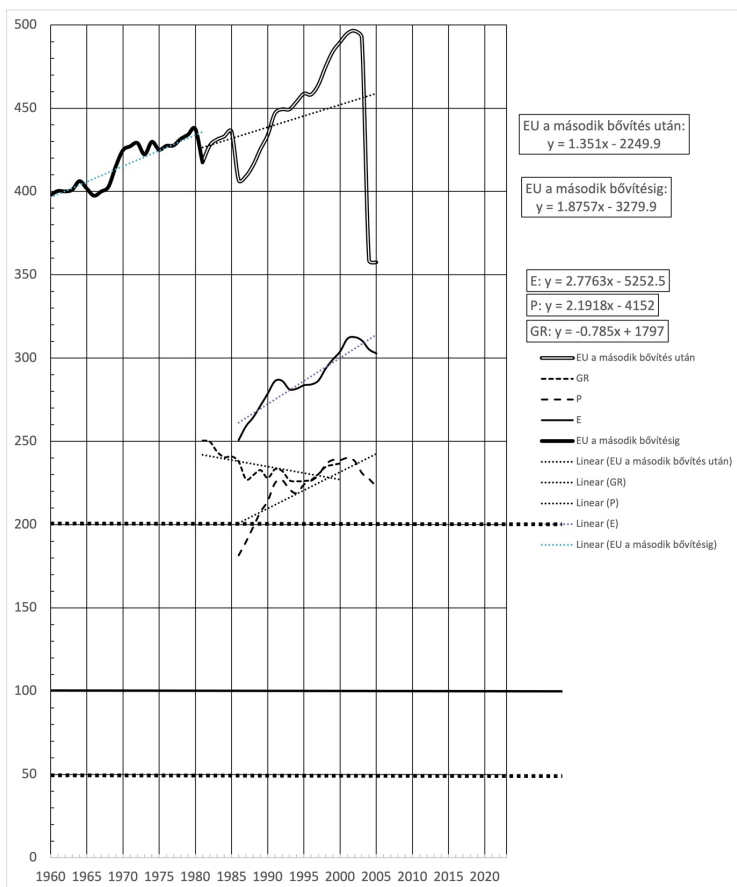
Jóval összetettebb a kép, ha az 1981-es görög, illetve 1986-os portugál és spanyol belépést vesszük szemügyre. (E hármat együtt nevezhetjük „második bővítésnek”.) Ekkor, Portugália 1986-os belépésével történt meg először az Európai Unió történetében, hogy a frissen taggá váló országok között nem kizárólag centrumországot találunk. A tagság portugál és spanyol szempontból egész jól „bejött”: a belépést követő húsz évben ezek rendre 2,17%-os, illetve 2,7%-os évi átlagos globálispozíció-növekedést mutattak. Mindkét ország gazdaságának meredeksége meghaladta az EU egészének adatát. (Ez 1,35%/év volt). Az 1981-ben belépett Görögország viszont némileg *lefelé* konyuló teljesítményt nyújtott: enyhén (évi átlag 0,78%-kal) romlott globális pozíciója, s a belépéskor mutatott, a világátlag 249%-ára becsült fajlagos GDP-je 2005-re 239%-ig ereszkedett. Az EU görbéjében itt látjuk először a 2004-es bővítés hatását az egy főre jutó GDP átlagára.

3. ábra: Az EU és az első bővítésben taggá vált országok (Dánia, Írország és Nagy-Britannia) a belépés utáni 20 évben. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 1973–1992. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján.

Itt jelzem, hogy az egyes periódusokra vonatkozó ábrák függőleges tengelyének skálája más és más, az adott időszakban belépett új tagok gazdasági teljesítményétől függően. (Konstans 2015 USD)

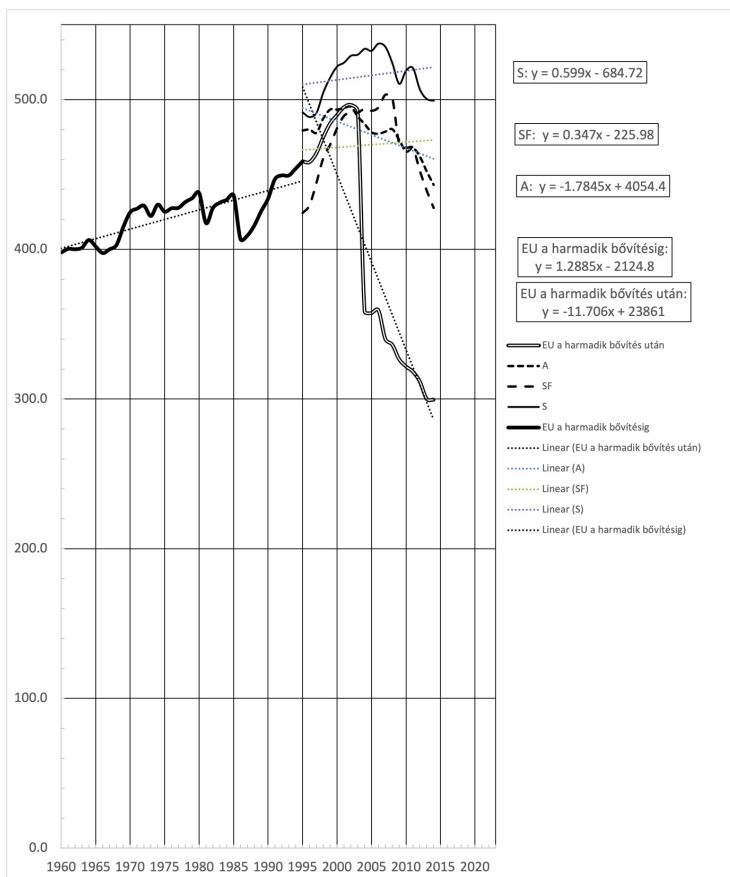
Természetesen a világátlag 239%-át kitevő egy főre jutó görög GDP sem nevezhető kimondottan nemzeti tragédiának, sőt (a világ 202, e változóra adatot szolgáltató országa közül 160-nak alacsonyabb volt a fajlagos GDP-je 2005-ben, mint Görögországnak),²³ de az EU-belépést követő időszak görög történelme világosan jelzi, *az EU-tagság nem jár automatikusan az EU-átlag alatti teljesítménnyel belépő ország gazdasági teljesítményének „felhúzásával”*. Itt merül fel tehát először

4. ábra: Az EU és a második bővítésben taggá vált országok (Görögország [1981], illetve Portugália és Spanyolország [1986]) a belépés utáni 20 évben. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 1981–2005. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján. (Konstans 2015 USD)

a kétség az EU „fejlesztő szupraállam”-mivoltával, azzá válásának valószínűségével kapcsolatban.

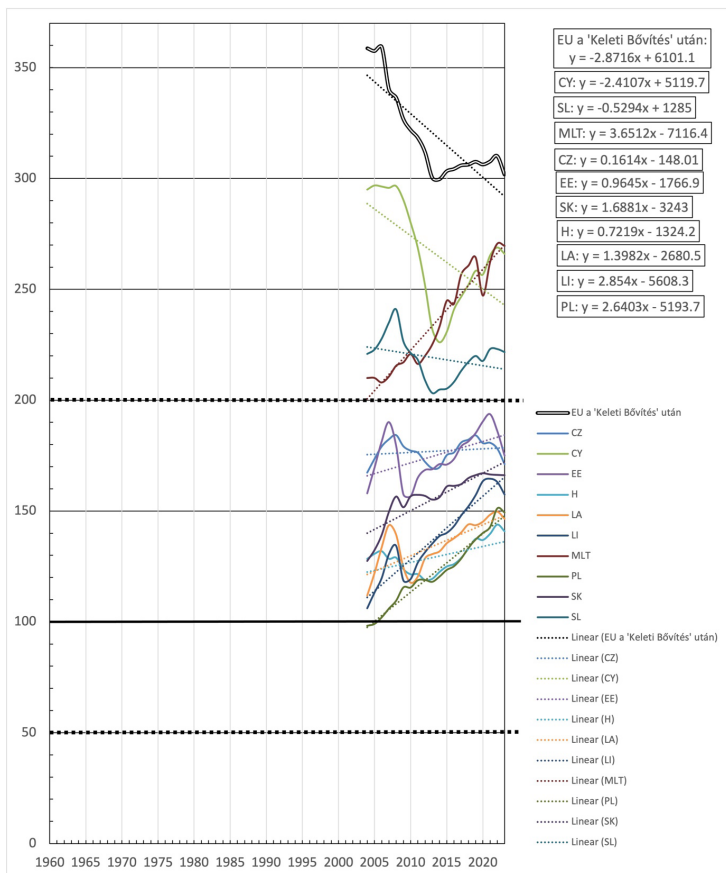
Az Európai Unió harmadik bővítésére 1995-ben került sor. Ennek során három, világviszonylatban is látványosan jómódú ország – Ausztria, Finnország és Svédország – vált EU-taggá. A belépés pillanatában mindhárom új tag a világátlag négy-ötszöröse közötti sávban helyezkedett el. A háromból kettő – Finnország és Svédország – a stagnálás és a mérsékelt GDP-pozíciójavulás közötti teljesítményt nyújtott (0,35%/év és 0,6%/év meredekséggel) a belépést követő

S. ábra: Az EU és a harmadik bővítésben taggá vált országok (Ausztria, Finnország és Svédország) a belépés utáni 20 évben. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 1995–2014. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján. (Konstans 2015 USD)

két évtizedben, míg Ausztria mérsékelt (–1,78%/év) globálispozícióromlást élt meg. Ehhez képest kimondottan összeomlásnak tűnik az EU egészének átlaga, amely 2003-ig mérsékelt növekedésben volt, ám azután a „Keleti Bővítésnek” köszönhetően évi 11,7%-os zuhanást mutatott ugyanebben az időszakban.

S ekkor – 2004-ben, azaz tizenöt évvel az államszocializmus kelet-közép-európai összeomlása után – került sor először volt szocialista utódországok beléptetésére az EU-ba. A 6. ábra foglalja össze ennek krónikáját.

6. ábra: Az EU és a „Keleti Bővítés” első fázisában taggá vált országok (Ciprus, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia) a belépés utáni 20 évben. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 2004–2023. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján.* (Konstans 2015 USD)

A korábbiaknál jóval bonyolultabb – tíz új tagországot feltüntető – 6. ábra tetején (kettős vonallal) találjuk az EU-t a „Keleti Bővítés” első fázisa utáni két évtizedben. A szervezet, enyhén szólva, lejtmenetben van. (A lejtő meredeksége: $-2,87\%/év$). A tíz új tagország – mind belépésükkor, mind pedig az azt követő húsz év során – kivétel nélkül az EU-s átlag alatt helyezkedik el. Három – Ciprus, Szlovénia és

* A jobb tanulmányozhatóság érdekében a cikk összes ábráját elérhetővé tettük az *Eszmélet* folyóirat online felületein – a szerk. megj.

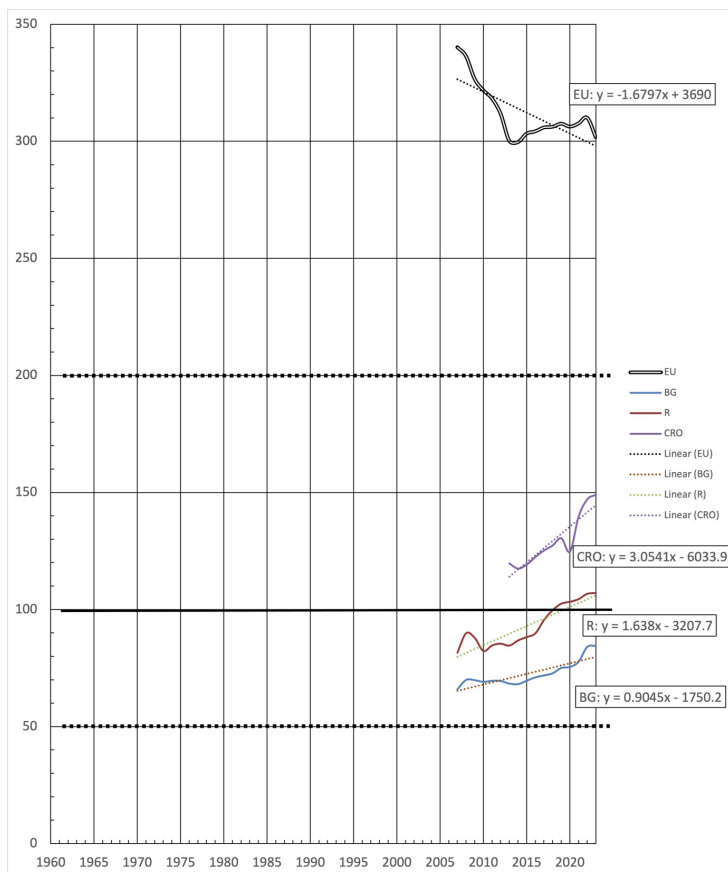
Málta – a centrumban kezdte EU-s pályafutását. A további hét belépő közül Lengyelország kicsivel a világtáglagot jelző vonal alól indult, a többi hat új tagországot a félperiféria felső, a világtáglag 100%–200%-a közötti szejletében találjuk.

Az ábra egészét tekintve, globális pozíció tekintetében világrenge-tő hírekről nem számolhatunk be. A két, belépéskor legiómódúbb „Keleti Bővítésben” bekerült tagország – Ciprus és Szlovénia – regresszióvonala lefelé ereszkedést jelez (Ciprus összeomlása mere-dekebb, mint Szlovéniáé). Mindezzel együtt, a „Keleti Bővítés” első lépésében részt vett három, a centrumból indult ország – a centrum-ban is maradt. A két lecsúszott ország sem zuhant ki a centrumból, Málta pedig a „Keleti Bővítésben” belépett új tagországok körében rekordnak számító, 3,65%/éves felfutást ért el. Mindhárom továbbra is az EU-s átlag alatt helyezkedik el.

Összességében Ciprus és Szlovénia kivételével az összes többi, az ábrában szereplő ország regresszióvonala *enyhén fölfelé* mutat – a tíz-ből nyolc *valamelyest* javított globális helyzetén. A különbségek a mér-tékben figyelhetők meg. Málta mögött a felívelési verseny „ezüst”- és „bronzermese” Litvánia (2,85%/év), illetve Lengyelország (2,64%/év), míg Magyarországot és Észtországot a „futottak még” csoportban találjuk, pozíciójavulásuk a mérésihiba-sávban helyezkedik el (rendre: 0,72%/év és 0,96%/év).

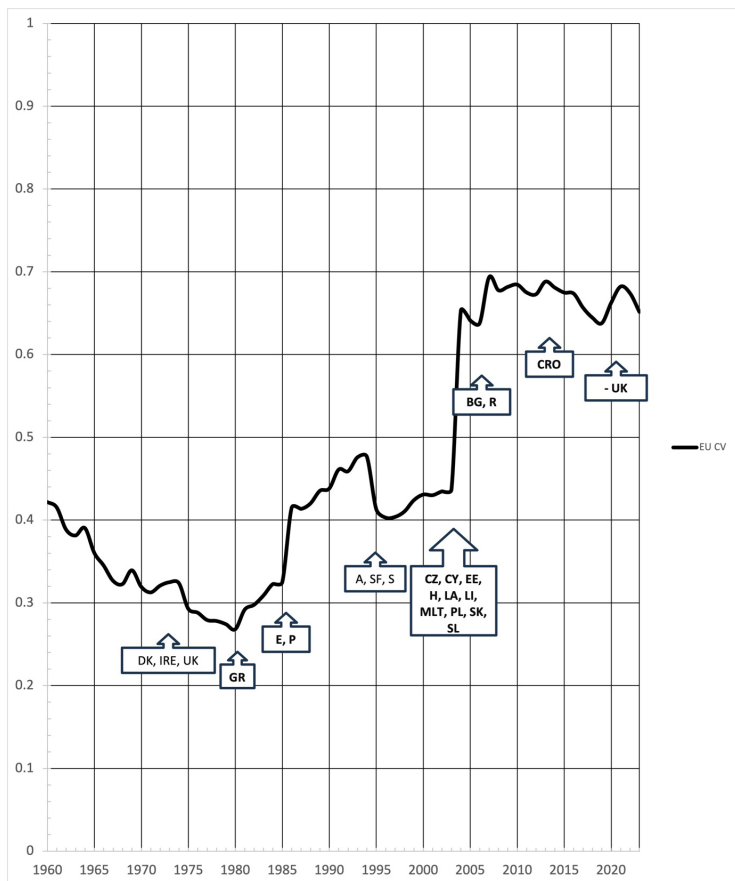
A „Keleti Bővítés” első körébe került országcsopórt egészének húsz éves, belépés utáni története így foglalható össze: az érintett országok többsége a „szinte érzékelhetetlen” és a „mérsékelt” pozíciójavulás közötti sávban maradt. A „Keleti Bővítés” első húsz évében, apró korrekciókat nem számítva, globális értelemben – az EU egészét le-számítva – *nagyjából mindenki maradt a helyén*. A volt államszocialista országok szabadelvű értelmiségének az EU-s tagsághoz fűzött, messi-anisztikus várakozásait semmiképpen nem támasztotta alá a belépés utáni első húsz év.

Eközben az Európai Unió (–2,87%/éves meredekséggel) továbbra is lecsúszásban van, ami értelemszerűen csökkenti az új tagok „fejlesztésére” fordítható eszközök körét. Történik mindez *de facto* po-tenciálisan háborús helyzetben, miközben az EU energiaellátásának „nagytergazdaság”-stratégiáját is át kellett tervezni – többek között azért is, mert 2022 szeptemberében az EU-tagjelölt és a NATO-sző-vetséges (!) Ukrajna néhány nyugdíjas katonai titkosszolgája három helyen felrobbantotta a Németország gázimportjának jelentős hánya-dát biztosító, „Északi Áramlat 1. és 2.” nevű tenger alatti vezetékét.²⁴

7. ábra: Az EU és a „Keleti Bővítés” második és harmadik lépésében taggá vált országok (Bulgária és Románia [2007], majd Horvátország [2013]) a belépés óta eltelt időszakban. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 2007–2023. (Konstans 2015 USD)

Mint a 7. ábra jelzi, a fennmaradó három, régiónkbeli ország – 2007-ben Bulgária, Románia, majd 2013-ban Horvátország – EU-s pályafutása eddig²⁵ visszafogottan sikeresnek tekinthető. A leggyorsabb felfutást az amúgy is a három közül legjobb pozícióból indult Horvátország hajtotta végre a taggá válása óta eltelt tizenegy évben, 3,05%/éves meredekséggel. (Ez éles kontrasztot mutat a teljes EU –1,64%/éves, azaz lecsúszást mutató adatával.) Horvátország fajlagos GDP-je 2023-ban majdnem pontosan elérte a világátlag másfélszerezését – azaz még nem került be a világ gazdaság centrumába, s az EU-s átlagot sem haladta meg.

8. ábra: A változó összetételű Európai Unió variációs együttthatója a bővítések összefüggésében, az egy főre jutó GDP alapján. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatai alapján.

Románia és Bulgária belépése nóvum volt az EU történelmében – lévén, hogy e két ország EU-s tagságát a félperiféria alsó, a világátlag 100%-a alatti szeletéből kezdte. Ezt követő, mérsékelt intenzitású (1,64%/év, illetve 0,90%/év meredekségű) felkapaszkodásuk lényegében a helyben járásnál kicsit jobb, de bámulatos rekordnak aligha tekinthető: Bulgária továbbra is a félperiféria alsó szegletében helyezkedik el, Romániának pedig 2019-ben sikerült a világátlag fölé küzdenie magát. Bizonyos, hogy az érintett országok EU-csatlakozás párti, a belépés után robbanásszerű gazdagodásra számító csoportjainak várakozásától messze elmarad e teljesítmény.

A 8. ábra mintegy sűrített formában mondja el az EU egy főre jutó GDP-ben megfigyelhető belső egyenlőtlenségeinek történetét 1960 óta – ennek viszonylag egyszerű mérőszáma az ábrában látható vonal: a mindenkori EU-tagországok fajlagos GDP-jéből számított *variációs együttható*.²⁶ Az ábrából az derül ki, hogy Görögország belépéséig egyre csökkent az EU-n belüli belső egyenlőtlenségek bruttó tömege. Az ezt követő tizenöt évben azonban folyamatosan növekedtek a belső egyenlőtlenségek, s ezt csak pár évre mérsékelte az osztrák–finn–svéd „jóléti” bővítés. A „Keleti Bővítés” első lépésében bekerült tíz ország csatlakozása *döbbenetes mértékben, egyetlen év alatt másfélszeresére* – 0,44-ről 0,65-re – *nyomta fel az EU-n belüli egyenlőtlenségek mértékét*, s ez a második fázissal tovább emelkedett, 0,69-re. E ponton – a „Keleti Bővítés” 2007-es, második lépésével – érte el eddigi történelmi csúcst az EU-n belüli gazdasági egyenlőtlenség. A „Keleti Bővítés” második, 2007-es fázisa – a bolgár és román csatlakozás – óta az EU variációs együtthatója nem sülyedt a 0,65-ös érték alá, ami nagyjából a másfél-két és félszerese az EU hatvanas és hetvenes években megfigyelhető, belső gazdasági egyenlőtlenségeinek.

Tehát – mit láttunk eddig?

- Az EU nyugat-Európa leggazdagabb országainak exkluzív klubjaként indult, majd lassacskán – a bővítésekre alapozott, versenytársai által nem alkalmazható, azaz kimondottan „ügyes” globálissúlyszerzési és -megtartási stratégiájának logikájához híven –, óvatosan-fokozatosan magába olvasztotta szegényebb déli/keleti/délkeleti szomszédainak némelyikét.
- A 2004–2013-as, három lépcsőben megvalósult „Keleti Bővítés” minden korábbiánál szegényebb országok sorát juttatta be az EU-ba, és minden korábbiánál inkább „széthúzta” az EU belső gazdasági egyenlőtlenségeit.
- Az EU eddigi legszegényebb új tagja Bulgária volt, amely 2007-es csatlakozásakor az egy főre jutó GDP világátlagának kevesebb mint kétharmadát tudhatta magáénak.
- Csatlakozásakor Bulgária fajlagos GDP-je az EU akkori átlagának szinte pontosan egyötöde volt.
- Az eddig csatlakozott országok belépés utáni teljesítménye vegyes képet mutat: az apró, alig észlelhető „csúszkálás” dominál, történelmi léptékű átalakulások nincsenek.

Új tagállamainak teljesítményét nézve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az EU – eddig – *semmiképp nem vált „fejlesztő*

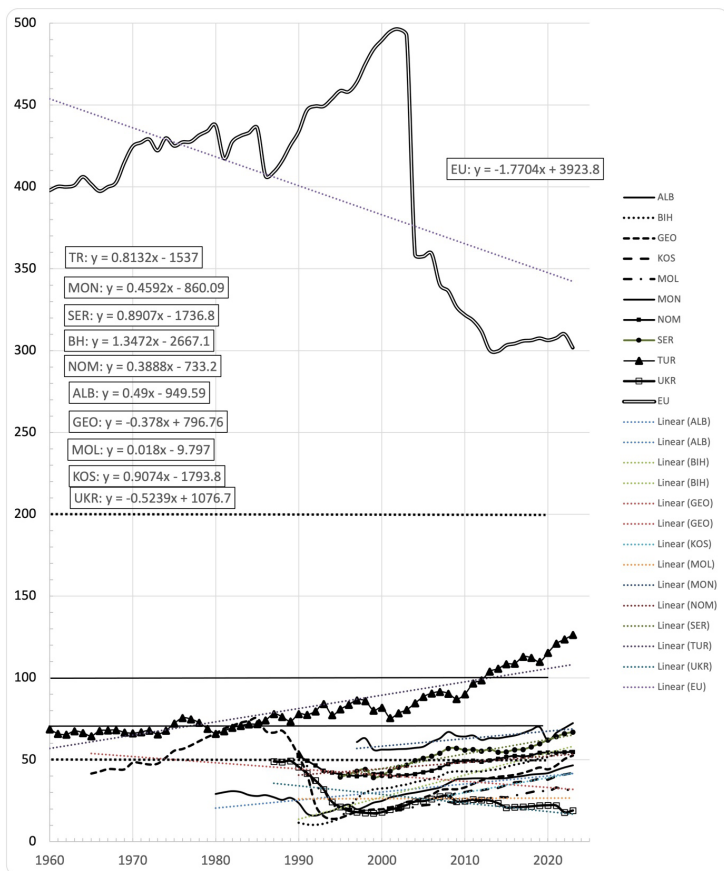
szupraállammá”. A legtöbb, amit elmondhatunk róla, hogy egyenetlen, „fontolva haladó”, rászorulóknak tűnő tagjait inkább szinten tartó, fölöttébb komótosan „felemelő” gazdaságfejlesztési közegként működik. Az EU-tagországok közötti egyenlőtlenségek igen magas szinten rögzültek; apró korrekcióktól eltekintve minden belépő többé-kevésbé maradt a korábbi „helyén”.

Ezzel a komótosan-fontolva fejlesztő teljesítménnyel az EU lényegében nincs versenyben a világ gazdaság legdinamikusabban feltörő országaival. Az – egyre nagyobbá váló – EU 1960 és 2023 közötti átlagos teljesítménye (1,04%/év) elmarad az időszak első húsz-húszonöt évében szinte stagnáló Kína (1,5%/év) teljesítménye mögött (e dinamika jól kivethető, ha összevetjük az EU-t és Kínát jelképező vonalak meredekségét a 2. ábrában). Ha csak az egykori szovjet „tömb” összeomlása, azaz 1989 utáni időszakot vesszük alapul, Kína 0,51%/éves emelkedése némileg élesebben kivethető kontrasztot képez az USA (–0,15%/éves) és az EU (–0,27%/éves) egyértelmű lecsúszásával.

Talán még érzékletesebb, ha a szerényebb jövedelmű belépők – mondjuk a „Keleti Bővítés” három fázisában bekerült tizenhárom ország – teljesítményét a globális „élmezőnnyel” hasonlítjuk össze. Mint már említettem, 2004 óta az „európarekordot” Málta mondhatta magáénak, 3,65%/éves teljesítménnyel. Ezt követte Litvánia és Lengyelország, 2,85%/év és 2,65%/év eredménnyel. A lista sereghajtója Észtország és Magyarország, 0,96%/éves, illetve 0,72%/éves adattal.

Ehhez képest a világ gazdaság kelet- és délkelet-ázsiai „tigrisei” között például az alábbi adatokra bukkanunk – az 1960 és 2023 közötti, teljes időszakra: Szingapúr: 8,84%/év, Hongkong: 5,68%/év, Dél-Korea: 5,27%/év.

A maximum, amit elmondhatunk az EU-ról az elmúlt hatvan-va-hány év története alapján, az, hogy komótosan, helyel-közzel *fejlesztget* – miközben tőkecsoportjai „természetesen” magától értetődőnek tekintik, hogy amit el tudnak csenni, azt el is csenik a gazdaságvédő eszközeitől a jelentkezés pillanatában megfosztott, amúgy is gyengébb érdekérvényesítő és alacsonyabb jövedelemtermelő képességű EU-tag szomszédaitól. Így aztán az EU tagországainak még a csúcsteljesítményei is messze elmaradnak globális versenytársaiktól.

9. ábra: Az EU és 2024-es tagjelöltjei (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Georgia, Koszovó, Moldova, Montenegro, Észak-Macedónia, Szerbia, Törökország és Ukrajna). Egy főre jutó GDP a világátlag %-ában, 1960–2023. Saját számításaim, a Világbank World Development Indicators adatbázisa alapján. (Konstans 2015 USD)

A jelenlegi tagjelöltek behívása – s az általuk képviselt kihívás

Az EU jelenlegi tíz „tagjelöltje” vegyes képet mutat gazdasági teljesítmény tekintetében. A 9. ábra az eddig használt, világbanki adatbázis összes idevágó adatát feltünteti.²⁷ A legszembeötlőbb tény az, hogy a tagság jelenlegi tíz várományosa között mindössze egy – a magát „Törökország” névre át keresztelt, egykori Törökország – van, amelynek egy főre jutó GDP-je meghaladja az eddigi legszegényebb, új EU-tagország, Bulgária pozícióját. A bolgár világbanki adatszol-

gáltatás kezdete – 1980 – óta Törökország egyébként egyfolytában magasabb egy főre jutó GDP-t produkált, mint északnyugati szomszédja.

Csakhogya ez az egyetlen ország, mely az EU-val 1963-ban (!) megkötött társulási szerződése, 1987-es teljes jogú tagsági pályázata, az 1995-ben létrehozott vámunió, az EU által 1999-ben kibocsátott „tagság-jogosultsági” nyilatkozata, s a 2005-ben megkezdett csatlakozási tárgyalások²⁸ ellenére aligha lesz az EU tagja.²⁹ A hosszú és bonyolult történet részleteitől eltekintve elég annyit tudnunk, hogy *a legkevésbé szegény jelenlegi „tagjelölt” ország* – melynek fajlagos GDP-je (2023-ban a világátlag 126,5%-a volt) meghaladja mind Bulgária (84,5%), mind Románia (107,1%) adatát, s alig marad el Magyarország (140,8%) mögött – *szinte biztosra vehető, hogy belátható időn belül, különféle politikai okoknál fogva nem kerülhet be az EU-ba.* Ha pedig a körülmények valamely előreláthatatlan összejátszása miatt mégis bekerülne, az láncreakcióként indítaná meg az EU mai leggazdagabb tagállamainak kivonulását.

Marad tehát kilenc „tagjelölt”. A 9. ábra tanúbizonysága szerint ezek között mindössze egyetlen egy – Montenegró – található, melynek fajlagos GDP-je (72,4%) meghaladja az eddigi legszegényebb tagország, Bulgária csatlakozáskori adatát (69,5%). Az összes többi pályázó tehát még siralmasabb képet mutat. Montenegró mellett három további volt jugoszláv háborús utódállamot – Szerbiát, Észak-Macedóniát és Bosznia-Hercegovinát –, illetve a volt szovjet bomlás termékét, a ma Georgiának nevezett országot találjuk hajszálnyival (a világátlag 72%-a és 52%-a közötti értékekkel) a félperiféria és a periféria közötti küszöbérték fölött. A jelenlegi tagjelöltek gazdasági teljesítmény szerint rangsorát Ukrajna zárja – *a világátlag 19,1%-ával (!).*

A kilenc, jelenlegi tagjelölt kivétel nélkül a kelet-közép-európai államszocialista szövetségi országok rendszer-„vált(oz)(tat)ás” utáni, részben háborús, részben pedig a cinikus EU-s és volt szocialista elitke antagonisztikus kooperációja s az ebből következő széthullás áldozata. A „Keleti Bővítés” eddigi három lépése felfogható úgy is, mint a volt államszocialista közeg viszonylag életképes államformációinak leválogatása és szelektív beépítése az EU-s mátrixba. A jelenlegi pályázók: a „maradék”, a volt államszocialista közeg legszegényebb, nemzetközileg működőképes tőkével, államiapparátus-hatékony-sággal legkevésbé rendelkező, a nemzetközi kapitalista versengésre legkevésbé felkészült, államrezon és társadalmiérdek-érvényesítés tekintetében legkevésbé artikulált országai. Az Európai Unió – a

szomszédai lenyelésére szakosodott kiscsömög módjára – csatlakozási ígérek sorát teszi e közegeben is, ahogy tette 1989 óta a régió egészében.

A felvételre váró csoport legszegényebb tagja, Ukrajna gazdaságtörténetének utolsó harminc-velahány éve élesen kirajzolódik a 9. ábrában. Az ország már világbankos adatközlésének első évében – 1987-ben, azaz négy évvel a Szovjetunió felbomlása előtt – mindössze 49%-os fajlagos GDP-t regisztrált, azaz, ha „független” ország lett volna, nem pedig szovjet tagköztársaság, a világrendszer periferiájába kellett volna sorolni. E siralmas sorsú ország megállíthatatlannak tűnő lecsúszását jól dokumentálja az a tény, hogy *a Szovjetunió 1991-es felbomlását követő öt évben* Ukrajna a világátlag 41,8%-áról annak 18,9%-ára esett vissza. Ukrajna egy főre jutó gazdasági teljesítménye 1996-ban alacsonyabb volt, mint Srí Lanka, Jemen vagy Zimbabwe adata. 2023-ban pedig – amikor is az EU-Tanács úgy döntött, a csatlakozási tárgyalások megkezdésével politikai értelemben ígéretet tesz az ukrán EU-s tagságra –, Ukrajna (a világátlag 19,1%-át kitevő fajlagos GDP-jével) Angola (20,2%), Nigéria (21,3%), Elefántcsontpart (21,6%) vagy Laosz (23%) teljesítménye *alatt* helyezkedett el. Ukrajna a Szovjetunió felbomlását követő időszak óta, azaz legalább harminc éve – értsük jól: már egy generációval a mai, orosz–ukrán háborúság kirobbanása előtt – a világrendszer-periféria legmélyebb bugyrába került. A háború „csak” ezt a katasztrófásort tetézi.

A 2004–2013-as „Keleti Bővítés” és a *brexít* után új korszak vette kezdetét az Európai Unió történetében. A szervezet világgazdasági befolyása egyre romlik – jelenleg a világössztermék 16–17%-ánál tart. Legnagyobb-legbefolyásosabb tagországaiban gazdasági növekedésnek nyoma sincs, a teljes régió katonai és energia-geopolitikai helyzete kétes, már fölvetett – félperifériás, illetve a centrum alsó sávjában levő – tagjainak gazdasági felfutása globális összehasonlításban legjobb indulattal is komótosnak tekinthető. EU-szerte erősödnek az idegengyűlölő, rasszista, erószakpárti, és általában fasiszta „orientációjú” politikai szervezetek.

A jelenleg csatlakozásra váró „tagjelöltek” között messze legjobb gazdasági helyzetű ország felvételét az EU politikai rendszere eleve kizárja. A fennmaradó kilenc további pályázó legnagyobbika mind terület, mind pedig lakosságszám tekintetében a legtragikusabb gazdasági állapotú, évek óta hadiállapotban vergődő ország. Ennek „felemelése” vélhetőleg sokkal, nagyságrendekkel több figyelmet, erőforrást és jószándékot igényelne, mint bármely egyéb új tagé.

Pillanatnyilag az EU még annak sem mutatja semmi jelét, hogy politikai vagy üzleti elitje, mégoly csillogó intellektusú értelmisége fölfogta volna, milyen „gazdaságfejlesztési” kihívásnak nézne elébe, ha fölvenné a jelenlegi tagjelölteket.

A fentiek alapján az alábbi scenáriók vázolhatók fel:

1. Elképzelhető, hogy a jelenlegi ígéretetek hamisnak bizonyulnak, s az EU így vagy úgy, ilyen vagy amolyan ürüggyel megszegi a vezető politikusai által a keleti-délkeleti szomszédainak tett, ismételt ígéreteket, és nem lesz további „bővítés”. Ez – túl azon, hogy a szervezet már ma is alaposan megtépzott hitelének további eróziójával járna – előre vetíti annak a kérdését, hogy miként lesz képes az így magába záródó Európai Unió alkalmazkodni a további, elkerülhetetlen globálissúly-vesztés körülményeihez. Empirikusan így fogalmazható meg a kérdés: Vajon mikor roppan össze a saját súlyának növelésére létrehozott, történelmének csúcsán – egykor – a világ gazdaság 26%-a fölött „teljesítő” – jelenleg 16%-át kitevő – szervezet? 15%-nál? 12%-nál? 10%-nál? Az mindenesetre bizonyos, hogy a globális eljelentéktelenedés egy adott – nem túl távoli – pontján törvényszerűen „kenyértörésre” megy a dolog.
2. Elképzelhető az is, hogy az EU fölveszi a jelenlegi pályázók némelyikét – adott esetben (Türkiye kivételével) akár mind a kilencet... de az eddigiekhez hasonlóan jószerevével semmit nem tesz azért, hogy fejlesztő-szupraállammá változtassa önmagát. Ez esetben az EU minden eddiginél döbbenetesebb belső egyenlőtlenség-rendszerrel találja szemben magát. Az EU belső szerkezete elkezdene emlékeztetni a világ gazdaság egészének szerkezetére. Az újonnan belépő országok társadalmainak szerény erőforrásait történelmileg pillanatok alatt lerabolják, kifosztják a régebbi tagokban működő tőkecsoportok, köztük – s ez minden bizonnyal nóvum lesz –, a „Keleti Bővítés” három lépcsőjében, az elmúlt húsz év során belépett tagországok tőkéérdekeltségei. (Ebben – a különféle traumák, torz beidegződések és történelmi nosztalgiaik következtében – Lengyelország és Magyarország különösen „érintett” lehet.) Kiteljesedik a térség társadalmainak lakosságvesztése, s a helyi fiatalokkal együtt egyre gyorsabban áramlik ki a profit a régióból, ugyancsak nyugati irányban – azaz, az EU, mai formáján túllépve, előbb-utóbb egyre egyértelműbben birodalmi jelleget fog ölteni. Ennek már középtávon is csak a feszültségek élesedése, a nacionalizmus és az erőszakkul-tusz mainál is szélsőségesebb előretörése lehet a következménye.

Az európai államisággal, birodalmi aspirációkkal kapcsolatos, kelet-közép-európai történelmi tudásunk alapján mindennek csak háborús kimenetele lehetséges.

3. Természetesen nem zárható ki, hogy az EU nem csak fölveszi a jelenlegi jelentkezőket – ismét csak Törkiye kivételével persze –, és megkísérli úgy alakítani saját belső folyamatait, hogy hatékony, fejlesztő közeggé váljék. Ez nyilvánvalóan jelentős, az összes tagország GDP-jének jelenleg 1%-ban maximált, EU-s újraelosztásnál nagyságrendekkel nagyobb erőforrásokat igényelne – ami vagy a jelenlegi EU-n belüli politikai folyamatok szétrobbanásával, vagy pedig az Európai Unió jelentős külföldi eladósodásával járna. Megkövetelné ez azt is, hogy az EU kiépítsen egy, a jelenleginél nagyságrendekkel nagyobb, központi végrehajtó apparátust, s végső soron – akár így, akár úgy – akár tetszik ez a francia, holland stb. szavazóknak, akár sem... a szó Max-Weber-i értelmében állammá, azaz a szuverén végrehajtó apparátus monopóliumával rendelkező szervezetté váljék.

Történeti szociológusként – a fent felsorolt empirikus anyag ismeretében – legvalószínűbbnek az 1. vagy a 2. „scenárió” tűnik.

Jegyzetek

- ¹ Online: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/eu-enlargement_hu
- ² Az országok sorrendjének angol nyelvű betűrendjét azért töri meg a dokumentum, mert Koszovó – melynek 2022-ben benyújtott felvételi kérelme kiváltotta az ugyancsak tagjelölt Szerbia tiltakozását, s melyet a 27 jelenlegi EU-tagország közül csak 22 ismer el hivatalosan – úgymond, csak „potenciális tagjelölt”. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért figyelmen kívül hagyom ezt a különbségtételt.
- ³ Online: <https://www.consilium.europa.eu/media/68984/european-council-conclusions-14-15-12-2023-hu.pdf>.
- ⁴ Online: https://www.cvce.eu/content/publication/2005/1/14/4cd02fa7-d9d0-4cd2-91c9-2746a3297773/publishable_de.pdf. Angol nyelvű hivatalos változata itt található: https://www.cvce.eu/obj/speech_by_joschka_fischer_on_the_ultimate_objective_of_european_integration_berlin_12_may_2000-en-4cd02fa7-d9d0-4cd2-91c9-2746a3297773.html Magyar nyelvű verzióról nem tudok.
- ⁵ A *szupraállam* fogalma alatt államok azon szervezett csoportját értem, amelyben kialakult ugyan egyfajta tartós hierarchia – melyet a gazdasági értéktöbblet és a munkaerő centripetális áramlása, továbbá a szabályok, előírások, s egyéb kényszerek centrifugális áramlása jellemez –, amely azonban (ismétlem: eddig) nem vált sem egységes szövetségi állammá,

sem pedig birodalomná, azaz nem alakított ki az egyes tagállamok fölötti, monarchikus központi-parancsuralmi rendszert. Bővebben az EU-ról mint szupraállamról, ennek kialakulásáról és működésmódjairól ld. Böröcz József: *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Pesti Kalligram, 2018. Angol eredetjé: *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Routledge, 2010. Online: <https://www.routledge.com/The-European-Union-and-Global-Social-Change-A-Critical-Geopolitical-Economic-Analysis/Borocz/p/book/9780415595179>

- ⁶ Virginie Mamadouh: Establishing a Constitution for Europe during European Union enlargement? Visions of 'Europe' in the referenda campaigns in France and the Netherlands. *Journal of Cultural Geography*, 26. (2009), 3. 305–326. Online: <https://core.ac.uk/download/pdf/207406893.pdf>
- ⁷ Online: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/hu/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/draft-treaty-establishing-a-constitution-for-europe>
- ⁸ Saját számításom a Világbank "GDP (constant 2015 US\$)(NY.GDP.MKTP.KD)" nevű változója alapján. Forrás: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>
- ⁹ Tudvalevő, hogy a gazdaságra alkalmazva a „fejlesztés-fejlődés” fogalompárja túl tág, és sok szempontból hibás szóhasználat, nem „fedi le” a gazdaságszociológiai-fejlődésgazdaságtani hagyományban neki tulajdonított jelentést. Itt azonban nem tudok ennél inkább elmélyedni a fogalom kritikájában, csak jelzem, hogy osztom a kritikusok fenntartásait.
- ¹⁰ Erről részletesebben ld.: József Böröcz: Terms of Ukraine's EU-Dependency. *LeftEast*, 2013. december 3. Online: <https://lefteast.org/ukraine-eu-dependency/>
- ¹¹ "As a starting point, we can imagine a range of states defined in terms of the way in which they affect development. Some states may extract such large amounts of otherwise investable surplus and provide so little in the way of 'collective goods' in return that they do indeed impede economic transformation. It seems reasonable to call these states 'predatory'. Those who control the state apparatus seem to plunder without any more regard for the welfare of the citizenry than a predator has for the welfare of its prey. [...] Other states, however, are able to foster long-term entrepreneurial perspectives among private elites by increasing incentives to engage in transformative investments and lowering the risks involved in such investments. They may not be immune to 'rent seeking' or to using some of the social surplus for the ends of incumbents and their friends rather than those of the citizenry as a whole, but on balance, the consequences of their actions promote rather than impeding transformation." Peter Evans: Predatory, developmental, and other apparatuses: A comparative political economy perspective on the third world state. *Sociological Forum*, (1989), 4. 561–587.
- ¹² Természetesen tudatában vagyok annak, hogy a ma EU-nak nevezett szervezet sok egyéb átalakulás mellett egy sor jogi forma- és hivatalos névváltoztatáson is átment. Talán megbocsátja az olvasó, ha – a könnyebb megértés kedvéért – a ma használatos, „Európai Unió”, illetve „EU” neveket használom rá, vállalva a látszólagos anakronizmus vádját.

- ¹³ Itt és az összes többi ábrában és leírásban az adott évben EU-tag hat ország egy főre jutó GDP-jének *súlyozatlan átlaga* szerepel. Ennek az az oka, hogy – Világbank közl ugyan súlyozott átlagot az EU-ra –, ám ez nem tükrözi az EU időben igencsak változó összetételét, ezért nem használható ebben az elemzésben.
- ¹⁴ Az itt közölt adatok 1960-nal kezdődnek, pusztán azért, mert a Világbank időről időre megváltoztatja a publikált adatok időszávját. E tanulmány írásakor (2024 szeptemberében) ott tartunk, hogy az itt használt változóra vonatkozó, 1960 előtti becsléseket (már?) nem teszik közzé – minden különösebb magyarázat nélkül.
- ¹⁵ Ebben az ábrában, s az összes többiben egyaránt vízszintes vonallal jelölöm a mindenkori világlátlagot, s szaggatott vonallal jelzem a mindenkori világlátlag 50%-át (a vilárendszer-periféria felső határát), illetve a 200%-ot (a centrum alsó határát).
- ¹⁶ Az ábrákban megjelenő képletek az adott ország lineáris regresszió-egyenletei.
- ¹⁷ Ld. pl.: Walter Rodney: *How Europe Underdeveloped Africa*. Verso Books, 2018 (1972); Vijay Prashad: *The Darker Nations: A People's History of the Third World*. The New Press, 2007; Böröcz József – Mahua Sarkar: Kolonializmus. In Böröcz József: *Hasított fa: A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, L'Harmattan, 2017. 351–360 Angol eredetije: József Böröcz – Mahua Sarkar: Colonialism. *Encyclopedia of Global Studies*, 2012. SAGE. Online: https://www.researchgate.net/publication/288839786_Colonialism#fullTextFileContent
- ¹⁸ Nagy-Britannia megkésétt EU-tagságának éppen Nagy-Britannia kolonialis szerepe volt a fő geostratégiai oka: a szerződő felek hosszú ideig nem tudtak megegyezni az EU, a brit „anyaállam”, az akkor még létező brit gyarmatok és az egykori gyarmatok felszabadult utódállamai közötti viszony alapkérdéseivel kapcsolatban.
- ¹⁹ Saját számításom a Világbank “GDP (constant 2015 US\$)(NY.GDP.MKTP.KD)” nevű változója alapján. Forrás: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>
- ²⁰ Ld. pl.: Wolfgang Streeck – Colin Crouch: *Political economy of modern capitalism: Mapping convergence and diversity*. London, Sage, 1997, illetve Wolfgang Streeck: E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism. In Mark Granovetter – Richard Swedberg: *The Sociology of Economic Life*. Routledge, 2018. 419–455., illetve Streeck és munkatársainak egyéb munkái.
- ²¹ Ezzel kapcsolatban informatívnak találok Kees van der Pijl munkásságát, különösen a *The making of an Atlantic ruling class*. Verso Books, 2012 című könyvét.
- ²² E geoökonómiai stratégia történetét itt nincs módom ismertetni, viszont részletesen taglalom az alábbi könyvben: Böröcz (2018): i. m.
- ²³ A Világbank “GDP (constant 2015 US\$)(NY.GDP.MKTP.KD)” nevű változója. Forrás: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>
- ²⁴ Ld. pl. <https://hu.euronews.com/my-europe/2024/08/14/ukran-buvar-nemet-ugyeszseg-elfogatoparancs-eszaki-aramlat>; <https://index.hu/>

kulfold/2024/08/15/eszaki-aramlat-robbanas-ukrajna-nemetorszag-elfogatoparancs/

- ²⁵ Megjegyzem, a belépésük óta eltelt idő rövidebbé – 17, illetve 11 év – szám-
szaki értelemben nem teszi lehetővé a precíz összehasonlítást. (A korábbi
belépők esetében húsz éves periódusokat vizsgáltunk.)
- ²⁶ A variációs együttható (más néven „Pearson-együttható”) bármely adatsor
relatív eloszlásának egyik, viszonylag egyszerűen becsülhető mérőszáma.
Itt a következő képlet segítségével számítottam ki: $CV = \sigma / |\mu|$, ahol σ =a
változó szórása, és $|\mu|$ =a változó átlagának abszolút értéke. Az együttható
itt alkalmazott számítás szerinti értéke 0 és 1 között lehet. A 0 a lehető
legkisebb változatosságot, az 1 a legnagyobb változatosságot jelenti.
- ²⁷ Az eltérő kezdeti dátumok részben az adott ország létrejöttének időpontját,
részben pedig az adatközlés egyenetlenségeit tükrözik.
- ²⁸ Erről ld.: [https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-
policy/turkiye_en](https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/turkiye_en)
- ²⁹ Erről az EU-Bizottság „Európai Szomszédsági és Bővítési Tárgyalások”
nevű részlegének honlapja így nyilatkozik: „Accession negotiations started
in 1995 but until Türkiye agrees to apply the Additional Protocol of the
Ankara Association Agreement to Cyprus, eight negotiation chapters will
not be opened and no chapter will be provisionally closed. In 2018, due to
continuing backsliding in reforms in the key areas of the enlargement strat-
egy, in particular in the functioning of the democratic system, respect for
fundamental rights and independence of the judiciary, the Council decided
that accession negotiations were at a standstill.” Ld.: [https://neighbourhood-
enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/turkiye_en](https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/turkiye_en)

Lázadás a dollár ellen

Az orosz–ukrán háború globális jelentőségét jelzi, hogy a kontinens legnagyobb és második legnagyobb területű országa közötti konfliktus beágyazódik egy világméretűvé vált gazdasági hadviselésbe. Két és fél év eseményei után valószínűsíthetjük, ez a háború katalizátora lesz a nemzetközi pénzügyi rendszer újabb változásainak.

A pénzügyi kapcsolatok jellegének megváltozása nem spontán folyamat. A gazdasági szereplők millióinak mikroszintű döntései nap mint nap újratermelik a fennálló viszonyokat, de a jelentősebb intézményi változások nagyobb közösségek, országcsoportok döntéseinek függvényei. Ennek klasszikus példája az 1944-es Bretton Woods-i konferencia, 44 ország részvételével, amelyen a főbb valuták szerepéről és a multilaterális intézmények felállításáról is döntöttek.

Jelen időszakban a legfontosabb fejlemény, hogy a BRICS-csoport tagjai (Brazília, Oroszország, India, Kína és a Dél-Afrikai Köztársaság) nyíltan is megfogalmazták: tömörülésüket fel fogják használni arra, hogy visszaszorítsák az amerikai dollárt, aminek jelentősége kettős. Egyrészt csökkenti az Egyesült Államok azon képességét, hogy egyoldalú előnyöket húzzon a dollár nemzetközi kulcsvalutaszerepéből, másrészt védettebbé teszi a saját valutájuk szerepét erősítő országokat, csökkenti a kiszolgáltatottságát és növeli a stratégiai autonómiáját azoknak, akik alternatív megoldásokhoz folyamodnak.

Az amerikai dollár (USD) szerepével kapcsolatos viták nem új keletűek; lefedik az elmúlt 60-80 évet. Ugyanez mondható el az alternatív megoldások kereséséről is. Emiatt a BRICS jelenlegi törekvéseit egy történelmi perspektívából érdemes szemlélni.

Jelenkori kérdőjelek a dollár körül

Az USA-dollár hegemon pozíciója és annak megkérdőjeleződése a közgazdasági szakirodalom és a világpolitikáról folyó diskurzus része,

ami nem új, és számos oka van. Jelen időszakban az alábbi főbb okok emelhetők ki:

- az USA csökkenő részesedése a globális termelésből (míg 1960-ban az USA a globális GDP-ből 40%-kal részesedett, 2020-ban már csak 25%-kal; ma az USA kb. 4,2 százalékát adja a világ népességének és kb. 15,5 százalékát a globális termelésnek).
- USA adóssága – nincs kétpárti megállapodás arról, hogy mik az amerikai eladósodás hatásai; kiszámíthatatlanság az adósság folyamatos növekedése és az időnkénti csődkockázat miatt.
- egyre egyértelműbb, hogy a Fed (az USA szövetségi jegybankja) csak a saját érdekeit követi, és nincs ráhatása a többi szereplőnek, akik elvárnák, hogy a Fed a monetáris politikájában tekintetbe vegye a döntések globális kihatását.
- készpénzhasználat visszaszorulása, digitalizáció; megnő a magán-szereplők jelentősége a nemzetközi rendszerben (pl. Kanada és Norvégia esetében a teljes pénzforgalom 5%-át teszi már csak ki a készpénz).
- változó geopolitikai helyzet: szankciók Irán és Oroszország ellen (Donald Trump és még inkább Joe Biden alatt az USA csúcsra járatta a szankciókat, s ma már a világ egyharmada valamilyen washingtoni szankció alatt áll).

Fontos látni, hogy a pénzügyi rendszerben változást generáló fejlemények között a geopolitika csak egy a sok közül. A fenti listán gazdasági, technikai és politikai szempontok keverednek egymással. A 2022-ben kirobbant orosz–ukrán háború – a nyomában elindult globális gazdasági hadviseléssel együtt – minden kétséget kizáróan előtérbe állította a politikai tényezőket és új fejezetet nyitott.

A technikai és gazdasági tényezők, amelyek a pénzügyi intézményeket befolyásolják, évről évre csak keveset változnak, hatásuk trendszerűen érvényesül. Amikor politikáról, illetőleg geopolitikáról van szó, a változások felgyorsulhatnak: bekövetkezhetnek gyorsabb minőségi változások a lassabb mennyiségi változások mellett, vagy azok kumulatív hatásaként. Mindezek miatt a következőkben elsőként a pénzügyi rendszer geopolitikai vetületét vizsgáljuk meg.

Pénzrendszerek és nemzetközi konfliktusok

A kereskedelmi arányok eltolódása, a növekedési ütemek eltéréséből fakadó részesedési változások a globális összetermékből evolútív

jellegűek. Ugyanakkor ami a pénzügyi rendszert illeti, a változások eseményekhez, döntésekhez kötődnek, és egy rövid időn belüli nagy átrendeződés formájában zajlanak le. Egy átpolitizált kérdéssel állunk tehát szemben, ami a társadalmi és nemzetközi konfliktusok tekintet-be vételét teszi szükségessé.

A kis- és nagyhatalmak egymás közötti viszonyait, és ezen belül pénzügyi kapcsolataikat is a háborúk tudják átrajzolni. A konfliktus lehet elhúzódó és pusztító; adósságok keletkeznek és vagyonok semmisülnek meg közben. Ha vége a háborúnak, új alapokon szerveződik meg a kereskedelem, és ezzel együtt a pénzforgalom is. A pénztörténetben nagy változásokat kiváltó vagy katalizáló háborúk sorából az alábbiakat érdemes kiemelni:

- az angol–francia háború hozta létre az Angol Bankot (1694), amely az első nemzeti bank volt, és teremtett mintát a modern kori szuverén finanszírozásra;
- az amerikai függetlenségi háború, amely létrehozta a 13 volt brit gyarmat kölcsönös pénzügyi felelősségvállalását szövetségi államkötvények kibocsátásával, az első pénzügyminiszter, Alexander Hamilton műveként;
- az amerikai polgárháború, amelynek során bevezették legális fizetőeszközként a zöld papírra nyomott, aranyfedezet nélküli bankjegyet (*greenback*);
- az 1870–71-es francia–német háború, amelynek következményeként kialakult Európában az aranyalapú nemzetközi pénzrendszer (aranystandard);
- az első világháború, amely után felbomlott a 19. századi szabadkereskedelmi rendszer, és kis késleltetéssel az aranystandard bukása;
- a második világháború, amelynek végén megállapodott 44 ország az aranydeviza-rendszer létrehozásáról és multilaterális pénzügyi intézmények felállításáról;
- a vietnámi háború, amelynek következményeként Nixon felfüggesztette a dollár aranyra válthatóságát (ez azóta sem állt helyre);
- az 1973-as arab–izraeli háború, amely szétzilálta az európai országok laza monetáris rendszerét, a valutakígyót, és elindította az Európai Monetáris Rendszer (EMS) megteremtéséhez vezető tárgyalásokat.

A modern állam kezdettől fogva két fontos képességet birtokol a gazdaság fölötti kontroll érdekében: pénzkibocsátás és adószedés.

A nemzetállamok kialakulása hozza létre azt a rendszert, amelyben egyazon területi egység feletti kompetenciával létrejönnek a nemzeti valuták gondozásáért felelős nemzeti bankok, valamint a nemzetállam kiadásainak fedezésére felállított nemzeti költségvetés. A valuták átváltási árfolyamainak alakulásában, használatuk kiterjedésében a kibocsátó állam területén kívülre az országok közötti gazdasági erőviszonyok tükröződnek.

Mint ahogy egy erősödő és népes ország nyelvét is egyre többen tanulják a külföldiek közül, valutáját is egyre több külföldi gazdasági szereplő használja. Ez is az ún. „puha hatalom” része a geopolitikában, miközben fenntartásához vagy bővítéséhez olykor kemény eszközöket használnak a közepes vagy nagyhatalmak. Végeredményben az egyes valuták külföldi használatának intenzitásában a nemzetközi gazdasági és politikai erőviszonyok tükröződnek, és egyfajta hierarchiába rendezik a világ országait.

Valutapiramis

A világgazdaság egyenlőtlen fejlődése, a nemzetgazdaságok közötti erőviszonyok tendenciajellegű változása miatt a pénzügyi rendszer is folyamatosan változik. Ez egyaránt értendő mennyiségekre és minőségekre. Cohen¹ szerint a 19. század fő trendje pénztörténeti szempontból – összhangban a nemzetgazdaságok megszerveződésével – a pénz területi elven való megszerveződése volt, a 20. századé pedig ennek az elvnek a gyengülése, vagyis a pénz deterritorializálódása. Előbb megjelennek a nemzeti valuták (a nemzeti bankok pénzkibocsátási monopóliumával), majd kibontakozik a főbb nemzeti valuták használatának nemzetköziesedése.

E folyamat legfontosabb mozzanata Cohen szerint az úgynevezett valutakiszorítás (*currency substitution*), amelynek során az egyes nemzeti valuták bizonyos pénzfunkciókat más államok területén is betöltenek. Nemcsak arról van tehát szó, hogy egy nemzetközi térben bizonyos valuták jobban forognak, mint mások, hanem arról is, hogy az erősebbek behatolnak a gyengébbek területére, kiszorítva az utóbbiakat egyes funkciókból. Nem általános globalizációról vagy interdependenciáról (kölcsonös függésről) van tehát szó, hiszen elkülöníthetővé válik azon valuták csoportja, amelyeket széles körben vagy egészen általános jelleggel használnak, és a másik oldalon azoké, amelyeket fogyatékosnak vagy névlegesnek tekinthetünk.

A valutakiszorítás elemzéséből kiindulva vezette be Cohen a valutapiramis fogalmát. Eszerint az egyes nemzeti valuták rangsorolhatók abból a szempontból, hogy milyen hatókörrrel bírnak a pénzfunkciók nemzetközi gazdasági térben való betöltése szempontjából. A piramis egyes szintjeit megkülönböztetve hét kategória határolható el viszonylag könnyen.

1. Csúcsvaluta. Ez a cím csak azt a nemzeti valutát illeti meg, amelynek országhatároktól független használata a legáltalánosabb, mondhatni: univerzális. A modern világban mindössze két valuta pályázhatott erre a címre: az angol font az első világháború előtt és az amerikai dollár a második világháború után.

2. Patríciusvaluta. A csúcs alatti szinten találunk néhány olyan valutát, amelynek használata igen elterjedt, de mégsem univerzális. Ebbe a kategóriába tartozik az egykori német márka és a japán jen, amelyek messze előkelőbbek a világ többi valutájánál. Egyik sem rendelkezik azonban akkora tekintéllyel, mint a dollár.

3. Elitvaluta. Ebbe a kategóriába olyan nemzeti valuták tartoznak, amelyek eléggé vonzóak ahhoz, hogy széles körű nemzetközi forgalmat bonyolítsanak velük, de nincs akkora súlyuk, amely külföldi befolyás érvényesítéséhez elegendő lenne. Idetartozik mindenekelőtt az angol font (amely a sterlingövezet megszüntetéséig még patríciusnak számított), a holland gulden, a belga és a svájci frank, az olasz líra és a kanadai dollár.

4. Plebejus valuta. Idetartoznak az átlagos képességű nemzeti valuták, amelyek a nemzetközi forgalomban csak korlátozott mértékben szerepelnek, és jelentős mértékben alárendelődnek a magasabb szintű valutáknak. Ezen a szinten találjuk a kisebb méretű ipari országok (Ausztria, Ausztrália, Spanyolország, skandináv államok) valutáit, a sikeresebb felzárkózó országok (Dél-Korea, Tajvan stb.), valamint a gazdag olajexportőrök (Kuvait, Szaúd-Arábia stb.) nemzeti valutáit.

5. Fogyatékos valuta. Ebbe a kategóriába sorolhatók azok a valuták, amelyek már a kibocsátó állam területén sem bírnak meghatározó jelentőséggel. Egyes pénzfunkciókból egyszerű piaci helyettesítés során szorítják ki őket a magasabb rendű valuták. Névlegesen továbbra is a monetáris szuverenitás talaján állnak, de bizonyos pénzfunkciókban külföldi valuták helyettesítik őket, ami az alárendelt pozíció egyértelmű jele.

6. Kvázi-valuta. Az utolsó előtti szinten azokat a valutákat találjuk, amelyeket nemcsak értékörző funkciójukból szorítanak ki más valuták, hanem az elszámolások és a forgalom területén is. A kibocsátó

államok maguk is kvázi-államok, amelyek jogi értelemben függetlenek, tartalmi értelemben azonban semmiképp.

7. Pszeudó-valuta. A piramis alján olyan nemzeti valutákat találunk, amelyek névleg léteznek csak. Idetartoznak az olyan valuták, amelyek nemzetközi monetáris tömörülések alárendelt tagjai, mint például a luxemburgi frank.

Centrum és periféria állandósága

A valutapiramis egyes szintjein csak lassan és ritkán következnek be változások. Az általános gazdasági és politikai fejlődés meghatározza, hogy mely ország valutája melyik szinthez sorolható. Krónikus deficitország nem juthat fel az elitvaluták szintjére, a csúcson viszont – éppen azért, mert a nevezett valutát szinte mindenütt használják fizetőeszközként és tartalékként – az adott ország már újra megengedheti megának, hogy tartós deficitet működtessen.

A vilárendszer történelmi távlatban állandó centrumrégiójában csúcs-, patrícius- és elitvaluták használatosak leginkább, a félperiférián plebejus és fogyatékos valuták. Az előbbiek a gazdaságpolitikuskok számára sokkal könnyebben kezelhetők, s az elméleti közgazdászok is hagyományosan leginkább ezekkel foglalkoznak, és az itt szerzett tapasztalataikat általánosítják modellek formájában. Ezekhez képest a perifériák állapotait többnyire anomáliaként értelmezik, noha a problémák előfordulási gyakoriságát tekintve azok már-már természetesnek hatnak.

A centrumban elvileg két valuta is lehet csúcsv valuta, mint ahogy a két világháború között a font és a dollár együtt szerepelhetett ezen a helyen. Az USA már a 19. század végén nagyobb gazdaság volt, mint a brit, de nagyjából hat évtizednek el kellett telnie ahhoz, hogy a pénzügyi rendszerben is megtörténjen a helycsere, és a dollár egyértelműen kiemelkedjék. Az euró bevezetése (1999) egyértelmű szándékot jelez arra, hogy az egységes európai valuta a dollár mellett csúcsv valutává váljék. Ez idáig ezzel a két valutával fordult elő, hogy máshol egyoldalúan bevezették őket (ún. dollarizáció vagy euróizáció formájában).

Az 1980-as és 90-es években egyértelműen a nyugatnémet márka és a japán jen állt a dollár alatti szinten. Használatuk nem volt globális, inkább egy régióra vagy bizonyos funkciókra korlátozódott. Korábban a francia franknak volt még esélye arra, hogy elnyerje ezt

a minősítést (afrikai elterjedtségére való tekintettel), és az euró is ebben a csoportban kezdte meg működését. Más valuták azonban szóba sem jöhetnek.

Az elitvaluták külföldi használata leginkább egyes közeli szomszédokra vagy velük különleges kapcsolatban levő partnerországra vonatkozik. Ebben a körben azonban már kimutatható a magasabb rendű valutáknak való alárendeltség, amit a csúcs- és a patrícíusvalutáknak az elitvalutát kibocsátó állam területén való intenzív használata érzékelthet. A monetáris szuverenitás magas foka ellenére az elitvaluták már nem tudják teljes mértékben ellenőrizni saját sorsukat.

A plebejus valutákra a belső forgalomban problémáktól mentes, általános használat jellemző, a kibocsátó állam területén kívül azonban gyakorlatilag elhanyagolható a szerepük (a külkereskedelem egy részének denominálását leszámítva). A plebejus valuták működését rendszerint nyíltan is valamilyen magasabb rendű valutához igazítják.

A fogyatékos valuták „kompetitív invázióinak” vannak kitéve, mint ahogy a kibocsátó nemzetek szuverenitása más területeken is fogyatékosnak tekinthető (védelem, politika, kultúra, vállalati tulajdonlás stb.). A tapasztalatok szerint igen sok valuta tartozik ebbe a kategóriába; túlzás nélkül állítható, hogy a fejlődő országok legtöbbször ilyeneket használnak.

A kvázi-államok (a kvázi-valuták kibocsátói) önálló kormányzásra más területeken sem képesek, így pénzrendszerüket is függővé teszik jelentősebb gazdasági hatalmaktól. A kibocsátó államok gazdaságai (latin-amerikai vagy a volt szovjet gazdaságok) permanens egyensúlyi problémákkal küzdenek, ami állandósítja a nagyfokú bizalmatlanságot a nemzeti valutával szemben. A valuta nemzeti jellege névlegesen fennáll, használatát azonban a hazai lakosság is kerülni igyekszik.

Pszeudó-valutának számítanak azok, amelyeket teljes egészében valutatanács irányít, illetőleg az olyan névleges pénzek, mint a libériai dollár vagy a panamai balboa (az utóbbi esetekben az amerikai dollár minden funkcióban elfogadott, törvényes fizetőeszköz). A valutatanács (vagy valutátábla) a pénzmennyiség szigorú korlátozásának eszköze, ilyeneket használtak például a balti kisállamok az euró bevezetése előtt. A kvázi valutáknak törvényes státuszuk van, szignifikáns gazdasági hatásuk azonban nincs.

Az USA-dollár a második világháború óta áll a valutapiramis csúcán. Ennek a ténynek és következményeinek leírására került a szakirodalomba és a közbeszédbé a dollárhegemónia kifejezés. Palley és szerzőtársai² szerint a dollárhegemónia a jelenkori nemzetközi pénzügyi rend strukturális vonása, amely az Egyesült Államok számára többfajta kiváltságot is biztosít. A dollárhegemónia az USA gazdasági, logisztikai-kereskedelmi és katonai erején nyugszik.

A dollárhegemónia második világháború óta fennállt korszakát, amely egy 80 éves időszakot jelent, célszerű két részre bontani. A vízválasztó 1971, amikor Richard Nixon amerikai elnök felfüggesztette a dollár aranyra válthatóságát. Az 1944. júliusi Bretton Woods-i konferencián 44 ország (úgy is mint „Egyesült Nemzetek”) döntöttek arról, hogy az USA-dollár aranyparitással fog rendelkezni (35 dollár per uncia), és más jelentősebb valuták értékét a dollárhoz viszonyítják majd. Itt döntöttek a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank (IBRD) felállításáról is.

Nixon a vietnámi háború időszakában kialakult nagy kereskedelmi deficit és a gyorsuló aranykiáramlás miatt döntött a felfüggesztés mellett, ám a dollár kiemelkedő szerepe megmaradt a későbbiekben is, mint ahogy a két nevezett intézmény is folytatta, sőt időnként bővítette is tevékenységét. Mindkét intézmény székhelye Washingtonban van, bennük kiemelkedő befolyással bír az USA, két kivétellel a Világbank összes eddigi elnöke amerikai volt (a szokásjog értelmében az IMF élén mindig európai állampolgár áll).

Az aranyalapról való letérést sokan az USA gyengeségeként értékelték akkor és később is. Gowan értelmezésében³ azonban ennek az ellenkezője igaz. Az USA a maga korlátait és kötelezettségeit dobta el. Bár a Nixon-sokkot néhány év bizonytalanság követte, hamar kiderült, hogy a liberalizált pénzügyi rendszeren keresztül az Egyesült Államok gond nélkül tudja magát finanszírozni, államkötvényeit felszívja a világ gazdaság. Az amerikai hegemoniának csak a bázisa és működési mechanizmusa változott meg, ezt nevezi Gowan „dollár-Wall Street rezsimnek (DWSR).

Brown szerint⁴ a dollárhegemónia korszaka nem a második, hanem az első világháborútól indul. Értelmezésében a monetáris hegemonia lényege nem más, mint hogy egy ország monetáris hatósága (központi bankja) befolyásolni tudja a pénzviszonyokat a maga joghatóságán kívül is. Ilyen befolyásoló erő az aranystandard időszakában nem

létezett, de létrejött az első világháború után, amikor már az Egyesült Államokban működött a szövetségi szintű központi bank (U.S. Federal Reserve, 1913).

Ennek a hatalomnak az volt az alapja, hogy Európából nagy mennyiségű arany áramlott az Egyesült Államokba, amikor az még semleges volt. (A második világháború végére az USA birtokolta a világ monetáris aranyának 75%-át. 1910-ben az USA 2000 tonna monetáris arannyal rendelkezett, 1940-re viszont már közel 20 ezer tonnával.) A Fed megkapta azt a hatáskört, hogy diszkrécionális monetáris politikát folytasson, amennyiben az intervenciót szükségessé teszik az árstabilitás megőrzése, a recessziókból való kilábalás, vagy az értékpapír-piacok hullámlásának kiküszöbölése. Brown szerint az elmúlt száz évben az USA olyképpen használta ezt a monetáris hegemoniát, hogy a világgazdaságra inflációs hatást gyakorolt (mind az áruk, mind a befektetési eszközök körében).

Eichengreen,⁵ aki a második világháború utáni időszakot jelöli meg a dollárhegemonia korszakaként, szintén azt hangsúlyozza, hogy az USD bő fél évszázadon keresztül nemcsak az USA valutája volt, hanem az egész viláé. Világszerte használták exportőrök és importőrök, kormányok és központi bankok egyaránt. Még a nagy pénzügyi válság (2008–2009) után is elmondhattuk, hogy az összes kinyomtatott 100 dolláros bankjegy csaknem háromnegyede az USA területén kívül forog.

A bankok, tőkes társaságok és kormányok függősége a dollártól az USA számára erő és hatalom forrása. Az USA politikájának egy kritikus (Valéry Giscard d'Estaing, későbbi francia elnök, akkor még pénzügyminiszter) mondotta: Amerika számára ez egy orbitális kiváltság („exorbitant privilege”). Miközben az is igaz, hogy a nemzetközi kulcsvaluta egyfajta globális közfunkciót lát el. Mégis, mivel ennek a valutának egy konkrét állam a kibocsátója, ez az állam vissza is élhet kiemelkedő funkciójával. Az USD esetében ezt a kockázatot előre lehetett is látni.

A Bretton Woods-i konferencia előkészítése és lefolyása lényegében a multilateralizmus és a hegemonizmus nehéz összeházasításáról szólt. A második világháború utáni korszak két közgazdász tervezője, John Maynard Keynes és Harry Dexter White először egy tiszta multilaterális koncepcióban gondolkodott. Ebben – Keynes elképzelése szerint – nem a dollár, hanem egy multilaterális fizetőeszköz, a bancor játszott volna a központi szerepet. Az IMF és a Világbank mellett egy szabadkereskedelmi szervezetet is létrehoztak volna.

Az ötvenes években még támaszkodni lehetett arra, hogy a tengerentúli dollárbirtokosok, ha kell, pénzükért valamilyen konkrét árut kaphatnak. A hatvanas években, ha kellett, még aranyat is kaphattak dollárjukért. Nixon az aranyparitását visszavonó nyilatkozatában hangsúlyozta: az amerikai gazdaság erős. Ezzel érzékeltette, hogy ha aranyat nem is, de árukat bármikor kaphatnak a külföldi dollártulajdonosok a pénzükért. A dollár külső stabilitását tehát a gazdaság stabilitására és dinamizmusára alapozták; kellett hozzá a viszonylagos árubőség, a növekedés jó kilátásainak fenntartása, valamint a belső árstabilitás tapasztalatai is.

Az unipolaritás és visszásságai

A Szovjetunió felbomlása (1991) és a nagy pénzügyi válság (2009) közötti időszak a világrendszer unipoláris pillanata. Formailag multilateralizmus, és ami a nemzetközi kereskedelmet illeti, ez még ki is terjed, hiszen az egységes globális rendszer kiterjesztésében fontos mérföldkőnek számít Kína (2001), majd pedig Oroszország (2012) csatlakozása a WTO-hoz. A pénzügyekben a dollár hegemoniája számára a pénzügyi liberalizációs és hiper-globalizációs⁶ folyamatok termelték újra a felhajtóerőt.

A globalizáció neoliberális ideológiája szerint itt minden szereplő számára egyenlő pályák, egyenlő esélyek kellett volna hogy nyíljanak. Valójában az unipoláris pillanatban az Egyesült Államok eltávolodott a multilateralizmus szellemiségétől.⁷ Pénzügyi vezetői: Alan Greenspan, Robert Rubin, Lawrence Summers, gyakran a világ megmentőinek szerepében tetszelegtek. Számos – másutt részletezett – példa mutatta azonban, hogy az USA intézményi kiváltságai és katonai ereje egyre inkább a saját érdekérvényesítését szolgálják.

A hidegháború vége óta azt is mondhatjuk, a dollárnak kényszer-árfolyama van, amelynek fenntartásában egyre nagyobb szerepe lett az amerikai katonai erőnek. Gowan⁸ szerint ez nem áll meg ott, amit a 19. században (a brit világbirodalom korszakában) az ún. ágyúnaszád-diplomácia jelentett, hanem a teljes körű globális dominancia garantálása a feladata, hogy a közepes és nagyobb hatalmak ne is törekedjenek egy alternatív szerep felvállalására, még regionális szinten sem.

Eichengreen már 2011-ben úgy vélekedett, hogy az utóbbi időszak eseményei aggodalmakat keltettek a tekintetben, hogy a dollár

kiváltságai elveszhetnek. Ebbe az irányba hatottak a pénzügyi válság és a Nagy Recesszió (2008–2009) hatásai: magas munkanélküliség, rekordszintű hiány a szövetségi költségvetésben, valamint a pénzügyi szektor megrázkódtatásai. Ehhez adódott hozzá a későbbiekben az euró és a renminbi („yüan”) felől jelentkező kihívás.

Az USA masszív monetáris expanzióval reagált a 2001-es terroristámadásra és a 2008-as tőkepiaci csődhullámra is. Ez bizalomvesztéshez vezetett, konkrétan amiatt, hogy a bár világvalutát működtet, monetáris politikája alakításánál egyre inkább felborult az egyensúly. A belföldi hatásokra volt tekintettel, és a globális következmények egyre inkább háttérbe szorultak. (Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan 1979 után az infláció letörésére bevezetett monetáris szigorral a Fed adósságválságot generált Latin-Amerikában).

Az unipolaritást erősítette, hogy az informatikai forradalomnak köszönhetően az USA szinte monopolhelyzetbe került a nemzetközi pénzügyi tranzakciók információs hálózatának kézben tartásával. A SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) egy üzenetküldő rendszer, amely lehetőségessé és biztonságossá teszi a pénzügyi intézmények közötti elektronikus pénzáttalásokat. A tagok azonosítókat kapnak (BIC), és a tagok nagy száma önmagában is a rendszer jelentőségét növeli. A rendszert egy tíz országból álló csoport irányítja (a G7-tagok mellett Belgium, Hollandia, Svédország és Svájc), brüsszeli központtal. A SWIFT különösen nagy jelentőségre tett szert a pénzügyi globalizáció korában, viszont a SWIFT-műveletekből való kizárás egyre gyakrabban használt eszközzé vált a 2000-es években.

Az amerikai dollár fegyverként való használata nem a 2022-es orosz–ukrán háború kitérőrekor kezdődött. Már korábban, az Iránnal kapcsolatos szankciók közvetett hatásaival összefüggésben írt Knudsen⁹ arról, hogy Európának ebben a helyzetben az amerikai szankciók közvetett hatásait kell kivédenie valahogy. Ha ezt nem tudja megoldani, akkor leányálom maradhat az EU „stratégiai autonómiája”.

Az amerikai szankciók kivédésére Knudsen az alábbi intézkedéseket tartotta lehetségesnek:

- növeljék és politikailag is támogassák az INSTEX-t (ez egy speciális pénzügyi eszköz volt, amelyet 2019-ben hoztak létre, hogy Irán nem dollárban is tudjon tranzakciókat bonyolítani a SWIFT-rendszeren kívül, ám 2023-ban meg is szüntették),
- védjék meg a SWIFT nemzetközi fizetési rendszert az amerikai beavatkozástól, vagy fejlesszenek ki saját fizetési rendszert,

- találják meg a módját annak, hogy az EU-országok cégeinek ne kelljen alkalmazniuk az USA másodlagos szankcióit,
- erősítsék az euró nemzetközi szerepét, valamint
- hozzanak létre európai hivatalt a külföldi eszközök ellenőrzésére, hogy ellensúlyozzák az amerikai szankciókat.

Lelapítani a piramist

Az amerikai pénzügyi hegemonia kritikája majdhogynem a kezdetektől fogva hoz magával olyan elképzeléseket és törekvéseket, amelyek a hegemonia enyhítéséről, a kiváltságok lefaragásáról, a valutapiramis „lelapításáról” szólnak. Ebben nyugat-európai közgazdászok jártak élen (pl. a belga Robert Triffin), akik a jelentősebb válságok idején megidézték a brit közgazdász, John Maynard Keynes szellemét. Tudvalevő ugyanis, hogy a brit Keynes eredetileg amerikai kiváltságok nélkül képzelte el a multilaterális pénzügyi rendszert.

Az ún. Triffin-dilemma az 1960-as években azt mutatta meg, hogy a világgazdaságban használt dollármennyiség előbb-utóbb aláássa az arany-dollár-alapú pénzügyi rendszer stabilitását, hiszen változatlan paritás mellett és teljes devizakonvertibilitást feltételezve az USA kereskedelmi deficitet fog fenntartani, ami bizalmatlanságot szül és aranytartalékai veszélybe kerülhetnek. Ezt a sejtést a vietnámi háború következményei igazolták.

A vietnámi háború időszakában a dollár megingására két fontos válasz született: egyrészt az IMF által kibocsátott SDR (Különleges Lehívási Jogok) megteremtése, másrészt a nyugat-európai monetáris integráció elindulása. Ez utóbbi első stációja az ún. valutakígyó volt (devizaárfolyamok sávós rögzítése), majd az Európai Monetáris Rendszer (EMS) és vele együtt az árfolyam-mechanizmus (ERM) és az ECU (közös számlapénz) bevezetése, végül pedig, az 1992-es maastrichti szerződés nyomán az egységes valutára való átmenet. Az 1999-ben bevezetett euró a nemzetközi tartalékolásban a német márka és a francia frank helyére lépett, kicsit felül is múlva azokat. Mégis, az euró világgazdasági szerepe elmaradt a várakozásoktól, ami egyebek mellett annak is gátja, hogy az EU „stratégiai autonómiája” érdemben kialakulhasson.¹⁰

Priewe még az orosz–ukrán háború kitörése előtt úgy látta, hogy a poszt-Bretton Woods-I monetáris rendszerben továbbra is érvényesül a dollár hegemoniája annak ellenére, hogy már megjelentek egy

sok valutát használó rendszer vonásai („multi-currency system”), miközben nincs egy konkrét valuta, amely a dollár helyébe tudna lépni. Ugyanakkor a rendszer bizonyos nyilvánvaló hátrányai előbb utóbb változást fognak kikényszeríteni. Ilyen hátrányként említi Priewe, hogy

- az árfolyam-mozgások jelentős elszakadása a fundamentumoktól,
- fizetési mérlegek egyensúlytalanságai,
- a kamatlábak hierarchiája (és függés az USA monetáris politikájától),
- nyeresztérkép-spekulációs hullámok, valamint
- globális likviditáshiány a keményvalutákból.

Priewe a lehetséges reformirányok között kiemeli a Különleges Lehívási Jogok (Special Drawing Rights, SDR) reformját, valamint egy új devizaárfolyam-rendszer kidolgozásának lehetőségét. Ami az utóbbit illeti, Priewe számára a legnagyobb volumenű devizapiac, a dollár-euró piac a kulcskérdés, és erre vonatkozóan áll elő ötletekkel (célzónák kialakítása, kölcsönös intervenciók, devizaműveletekre kivetett Tobin-adó stb.). Mindennek azonban feltétele az euró nemzetközi szerepének növelése. Az észak-atlanti térség mindkét oldalán kb. 80 országból álló tömböket lehetne szerinte kialakítani, és az „irányított lebegtetés” új rendszerét lehetne létrehozni, és aztán fokozatosan kiterjeszteni más tartalékdevizákra is. A nagyobb mértékű globális árfolyam-stabilitás csökkentené a kockázati felárakat a Globális Dél országai számára, és más pozitív hatásokkal is járhatna.

A lehetőségek között említett SDR (az IMF által 1969 óta kibocsátott számlapénz), ami nemzetállamok és multilaterális szervezetek által használt elszámoló eszköz. Elméletileg az SDR lehetne a kiindulópontja annak, hogy a Keynes által már a második világháború idején javasolt irányba fejlődjön a nemzetközi pénzügyi rendszer, vagyis ne egy nemzet valutája, hanem egy valódi multilaterális intézmény által kibocsátott eszköz legyen a világpénz. Sokan hasonló jelentőséget tulajdonítanak a digitális pénz (elektromos valuták) megjelenésének, viszonylag gyors terjedésének, ezzel kapcsolatos kísérleteknek. Azonban megint oda jutunk vissza, hogy ennek az irányoknak az elzárásához, illetőleg a folyamat lassításához az USA-nak minden eszköze megvan, és ezeket használja is.

Pilkington¹¹ szerint az Egyesült Államok kormánya tisztában van azzal, hogy a dollárhegemónia visszaszorulása esetén van vesztenivaló, és nem is kicsi. Pontos számításokat nehéz végezni, de becslések ad-

hatók. Például, egy 10-20%-os esés a dollár árfolyamában 3-7%-kal csökkentené az amerikaiak vásárlóerejét, ami belpolitikailag a menedzselhető kategóriába tartozik. A változás azonban ennél súlyosabb is lehet. A dollár értékének 30-50%-os hanyatlása 10-17%-os általános inflációt okozna, nagyjából ilyen arányban tartósan visszavetve az amerikaiak életszínvonalát. Ilyen mértékű sokkot az amerikaiak békeidőben nem szenvedtek el soha, és nem is volna könnyű szokványos eszközökkel megbirkózni vele.

Tegyük hozzá: dollártulajdonosok nemcsak az USA-ban vannak, tehát Amerikán kívül is sokan ellenérdekeltek abban, hogy az USD valamilyen oknál fogva hirtelen értékvesztést szenvedjen. Ebbe a körbe tartozik maga Kína is, amely a világkereskedelemben való integrációja következtében elsőszámú dollárfelhalmozóvá vált. Egy évtizeddel Kína WTO-csatlakozása (2001) után elmondható volt, hogy a kínai állam dollárkészletéből egy főre több mint ezer dollár esett.¹² A piramis lelapításában, az átmenetben érdekeltek is jobban járnak tehát, ha a változás fokozatos.¹³

Arany-nosztalgia

Az arany egykor kiemelkedő szerepe miatt időről időre felbukkan a kérdés: a pénzügyi privilégiumok felszámolásának, a méltányosabb nemzetközi gazdasági rend kialakításának, és általában véve a stabilitásnak nem jó útja-e, ha az arany kerül ismét meghatározó szerepbe. Ha az aranyalapról való letérés növelte meg az USA mozgásterét az 1970-es évektől, talán a megelőző rendszert kellene valahogy rekonstruálni?

Az arany visszatérése legalábbis azt jelentené, hogy nagyobb arányban használják tartalékvalutaként. Ezt valóban megfigyelhettük a közelmúltban, a dollárral szembeni negatív spekulációk hatásaként. Érdemi restaurációról azonban akkor tudnánk beszélni, ha a valuták aranyparitását helyreállítanák, arra hivatkozva, hogy úgy a nemzetközi rendszer objektívabban (önkényes politikai döntésektől függetlenül) működhetne, elválasztva egyes nemzetek sajátos érdekeitől. Ez a nézet azonban inkább laikus latolgatásnak számít, semmint valóságos koncepciónak, amelyre stratégia épülhetne.

Tény, hogy az arany szerepe – válságok idején újra meg újra felértékelődik mint tartalékolási eszköz. Ha túl nagy a felfordulás (bizonytalanság, volatilitás, zűrzavar), a nagyobb pénzmegtakarí-

tással rendelkezők „aranyba menekülnek”, illetőleg a még nagyobb megtakarítással (tőkével) rendelkezők növelhetik az arany részarányát portfóliójukon belül. Ennek azonban valamennyire korlátot is szabnak az arany pénzként való használatának hátrányai, úgymint:

1. ha túl sokan menekítik megtakarításaikat aranyba a bizonytalanságból kifolyólag, úgy itt is, minden más értékőrző jószág esetében, spekulatív értéknövekedés alakulhat ki, amely egy ponton túl (ha már javul a politikai vagy gazdasági helyzet) visszafordulat, és jelentős értékvesztés következhet be. Az arany értékének stabilitásával kapcsolatos elképzelések tehát rendre eltűlöztek.

2. a kincsként őrzött arany nem likvid: nem, vagy csak nehezen darabolható (ha valakinek csak kisebb likvid pénzeszközre van szüksége), őrzése, szállítása költséges. Ez utóbbi tehát a fizikai tulajdonságokkal kapcsolatos hátrányok kategóriája, amely általában is korlátozza az arany remonetizálásának lehetőségét, és konkrétan kivonja az aranyat a vizsgálódás köréből, amikor a hanyatló dollár alternatíváiról beszélünk.

Azt is hozzá kell tenni, hogy amikor a nemzeti valuták aranyalapon álltak, az messze nem vezetett harmonikus gazdasági működéshez. A korlátozott arany mennyisége egyszerűen nem tudta biztosítani a növekvő gazdaság pénzigényét. Az aranyparitásból fakadó pénzkibocsátási korlátokat szükség esetén – általában parlamenti döntéssel – fel kellett függeszteni, és sokan keresték például annak lehetőségét, hogy a rendszer javítható-e azáltal, hogy az arany mellett az ezüst is monetáris szerepet kapjon (pl. az 1873-as pánik idején az Egyesült Államokban). Az arany tehát nem volt tökéletes eszköz, oka volt annak, hogy a fejlődés túllépett rajta. Visszafelé nem vezet út.

Orosz–ukrán háború és gazdasági hadviselés

Oroszország Ukrajna elleni inváziójára az USA, illetőleg az európai államok többsége részéről súlyos gazdasági szankciók sora volt a válasz (amellett, hogy pénzügyi, katonai és humanitárius segélyekben részesítették Ukrajnát). Azt, hogy a gazdasági hadviselés szintet lép, jelezte, hogy USA nem sokkal Ukrajna megtámadása után befagyasztotta Oroszország 300 milliárd dollár rugó likvid nemzetközi tartalékát. Az EU-tagországok a kereskedelmi és beruházási kapcsolatok nagy részét megszakították, és Oroszországot az USA kezdeményezésére kizárták a SWIFT bankközi információs rendszerből is.

A konfliktus gazdasági dimenziójának legfontosabb tényezőjeként a gáz- és olajkereskedelem centrális szerepet játszott a 2022. február 24-i orosz invázió okai és következményei között egyaránt. A háborút megelőzően Németország és más eurózónás országok az Oroszországból csővezetéken keresztül vásárolt gázért és olajért euróban fizettek. A háborút követő döntések nyomán az orosz import leállt. Ezt tengerentúli, jelentős mértékben amerikai palagáz-importtal helyettesítették, amely LNG formájában érkezett, és az európaiak dollárral fizettek érte.

A háborút megelőző másfél évtized egyik fő vitatémája volt az Oroszország és Németország között a Balti-tenger alatt épült csővezeték-rendszer (Nord Stream). Ezt 2022 szeptemberében felrobbantották, amit az Európai Bizottság szabotázsakciónak nyilvánított. Az elkövetők kilétéről különféle feltevések láttak napvilágot (jellemzően: ukrán vagy amerikai elkövetők, lengyel támogatással). A történet részleteinek ismerete nélkül is kimondható, a vezetékrobbantás hatása hozzáadódik a szankciókéhoz: hosszú távon akadályozza, hogy Oroszország Európából energiahordozók exportja útján bevételekhez jusson (változatlan árakat feltételezve), miközben az energiainput megdrágítása miatt tartósan csökkenti az EU gazdaságának növekedési potenciálját is.

Ugyanakkor az orosz–ukrán háború során, az orosz invázió nyomán hozott döntések következtében az USA alkalmat találhatott arra, hogy jelentősen növelje a külföldi keresletet bizonyos termékei iránt. Ez elsősorban a fegyverekre és a cseppfolyós gázra (LNG) vonatkozik. Feltételezhetjük, hogy ezekre a váltásokra akkor is mód nyílt volna, ha Oroszország és Ukrajna között nem kerül sor teljes körű háborúra, csak néhány olyan katonai vagy politikai lépésre, amelyre hivatkozva az Oroszország elleni szankciókat meg lehetett volna hozni és a 2011-ben átadott Nord Stream vezetéken keresztül történő földgáz-szállítást le lehetett volna állíttatni. (Hozzá kell tenni, hogy az Ukrajnán áthaladó vezetékeken a háború körülményei között is tovább folytatódhatott az orosz gáz és kőolaj exportja, mivel az a tranzit lehetővé tétele miatt jövedelmet, egyfajta járadékot biztosít Ukrajna számára.)

Fontos következményként kell tekintenünk arra, hogy az orosz–ukrán háború visszavetette nemcsak az európai gazdaság teljesítő-képességét általában, hanem az euró lassan növekvő nemzetközi szerepvállalását is. Mindez újabb példát szolgáltatott arra, hogy bár a dollár dominanciája szükségképpen erodálódik, az Egyesült

Államoknak számos eszköze van arra, hogy az erózió sebességét mérsékelje, és a váltókat átállítani szándékozó szereplőket vagy levegye a geopolitikai „sakktábláról”, vagy szándékaik megváltoztatására készítse őket.

A szankciókkal sújtott Oroszország katonai szempontból jelentős szereplő, de világgazdasági súlya csekély. Egymagában ki lenne szolgáltatva az Egyesült Államok által irányított országcsoporthoz. Önállóan nem tudta volna kivédeni a reá mért szankciók hatását, viszont egy nagyobb csoportban képesnek mutatkozott valamelyest ellen-szankcionálni az Ukrajnát támogatókat. A háború következtében Kína, India, Brazília és Dél-Afrika társból szövetségessé vált Oroszország számára.

Nem a 2022-es orosz–ukrán háború volt az első alkalom, amikor Oroszország lépései szankciókat váltottak ki. A 2022-es háború és a szankciók hatásai megrengették az orosz rubel árfolyamát, de nem annyira, mint a 2014–15-ös háború idején, amikor a rubel 48%-kal esett az USD-vel szemben.¹⁴ 2022-ben az esés csak mintegy 25% volt, pedig az orosz központi banknak – a szankciók következtében – sokkal kisebb mozgástere volt arra, hogy nyílt piaci műveletekkel (devizaeladásokkal) stabilizálja a rubel árfolyamát.

A szankciók hatásosságát biztosítandó Joe Biden elnök megpróbált nyomást gyakorolni például Szaúd-Arábiára, hogy segítsen lejjebb vinni a kőolaj világpiaci árát, és ezáltal csökkenteni Oroszország exportbevételeit. Ez a manőver az 1980-as években nagy szerepet játszott abban, hogy a Szovjetunió exportbevételei csökkenjenek, és bekövetkezzen a dezintegráció. Ezúttal azonban a szaúdiak nem álltak kötélnék, és a világgazdasági helyzet sem volt feltétlenül kedvező ahhoz, hogy egy ilyen beavatkozás sikerrel járhasson.

A BRICS és a dollárcsata

Az ezredfordulón a világgazdaság elemzői körében elterjedt a BRIC rövidítés, amellyel az időszak négy, dinamikájával és méretével egyaránt kitűnő országát (Brazília, Oroszország, India, Kína) jelölték. Hozzájuk csatlakozott idővel a Dél-Afrikai Köztársaság, így a rövidítés BRICS-re változott. Ebben a körben kiemelkedik Kína gazdasági, Oroszország pedig katonai értelemben. A másik három ország a maga régiójában bír kiemelkedő politikai és gazdasági súllyal, emellett India 2022-től a világ legnépesebb országának is számít.

A BRICS gazdasági sikereinek vizsgálata differenciált megközelítést igényel.¹⁵ Mind a négy BRICS-ország – hidegháború utáni – gazdasági felemelkedésében fontos szerepe volt a közvetlen külföldi beruházásoknak, az új nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak. Ezt azonban egyikük sem hagyta spontán folyamatként kibontakozni, hanem megpróbálta a helyi gazdaságpolitikai érdekeknek megfelelő mederbe terelni.

Az 1990-es évek óta Kína gazdasága óriási exporttöbblettel dolgozott és különösen nagy pénzügyi tartalékokat halmozott fel. Ezáltal új globális pénzügyi aszimmetriákat is teremtett. India inkább a globális szolgáltatási piacokon ért el sikereket, bár egyes iparvállalatai is globális jelentőségre tettek szert. A komoly gazdasági sikerek ellenére mind a négy országban jelentős maradt a szegénység és a korrupció.

A BRICS törekvéseiben a 2022-es orosz agresszió előtt a multilateralizmus multipolaritáshoz való igazodása szerepelt. Erre példa, hogy Kína szerepét erősítsék a Nemzetközi Valutaalapban (nőjön a tulajdonosi részesedésük és megjelenjenek kínai személyek a vezetésben is). Egy idő után megkezdődött új intézmények létrehozása, ami már elhintette a magvát a nemzetközi pénzügyi rendszer megkettőződésének, elsősorban a BRICS-bank (hivatalos nevén: Új Fejlesztési Bank, 2015) létrehozásával.

A BRICS fejlődésében, erősödésében igazi mérföldkő lett 2023, amikor a csoportba meghívást kapott hat további ország: Argentína, Egyiptom, Etiópia, Irán, az Egyesült Arab Emírátsok, valamint Szaúd-Arábia (igaz, Argentína aztán nem foglalta el a neki felajánlott széket). Így a BRICS egyre inkább a fejlett tőkés országokat az 1970-es évek óta tömörítő G7-tel szemben fogalmazta meg magát, mind gazdaság-, mind geopolitikai kérdésekkel kapcsolatban. A BRICS-tagság iránt számos további ország jelezte érdeklődését (pl. Azerbajdzsán), miközben az Európai Unió nyomást gyakorolt Erdoğan török államfőre, hogy országát tartsa távol a BRICS-től.

Az új globális hidegháború elmélyülését jelezte, hogy az Ukrajna elleni 2022-es invázió utáni időszakban a BRICS-hez közelítő, közepesnél nagyobb feltörekvő országokban történtek olyan belpolitikai fordulatok, amelyben az Egyesült Államok kisebb-nagyobb szerepet játszhatott. Ilyen volt a pakisztáni kormányfőcsere (Imran Khan megbuktatása), majd két évvel később egy „színes forradalomnak” tűnő fordulat Bangladesben, amely után az addigi, India- és Kína-barát miniszterelnök (Vazed Haszina) Indiába távozott. Hasonló jellegű instabilitás kezdetei mutatkoztak Indonéziában is.

Mivel az USA nemcsak Oroszországgal szemben fogadtatott el szankciókat, hanem felújította a kereskedelmi háborút Kínával szemben is, és fokozta a katonai infrastruktúra kiépítését Kína földrajzi környezetében, nemcsak Moszkva, hanem a BRICS egésze lépett fel azért, hogy megoldásokat találjon az amerikai stratégia hatástalanítására. Szakértők arra következtettek, hogy a szankciós politika túlhajtása (az USA és szövetségesei által) kontraproduktív lehet hosszabb távon, mivel a szankcióknak kitett, dollárérzékeny országokat kreatív megoldások felé, vagy akár egy alternatív rend irányába tereli.¹⁶ A BRICS-országok szándékáról a 2024-es kazanyi csúcstalálkozó előtt egyre több szó esett, sok esetben túl is dimenzionálva a dollár kiszorításának, leváltásának vízióját. Elméletileg a BRICS előtt két gazdaságtörténeti példa is áll, az egyik az európai integráció útja, a másik pedig az egykori KGST-modell.

A nyugat-európai (ECU-euró) monetáris integrációs folyamat valószínűleg nem mintá a BRICS számára, mégpedig azért, mert a BRICS sokkal heterogénabb, mint az egykori Európai Közösség, amely a Nixon-sokk után lépett a monetáris integráció útjára. Az EU-tagországok egy földrajzi tömböt alkotnak, egymás szomszédjai. Monetáris integrációjuk fontosságát a 9, majd 12 tagország közös költségvetésének stabilizálása indokolta. Ilyen emeltyűje a BRICS monetáris integrációnak nincs. Ráadásul az európai Gazdasági és Monetáris Unió annak ellenére bizonyult instabilnak és sebezhetőnek, hogy a G7 országai közül három is részt vett benne, tehát viszonylag erős, fejlett országok tömörüléséről van szó.

Ami felé a BRICS-folyamat haladni tud, az – KGST-nyelven kifejezve – a „transzferábilis renminbi”. Az egykori KGST annyiban szolgáltathat mintát, hogy a gazdasági tömörülést a politikai változások generálták (a hidegháború elindulása). A csoporton belül kiemelkedett egy nagy szereplő, az egykori Szovjetunió, amelynek devizája nem volt konvertibilis, és a nemzetközi használatban a csoporton tagjai közötti kereskedelmet segített katalizálni. A KGST-n belüli pénzügyi kapcsolatok fontos eleme volt a tömörülés multilaterális bankja is. Hasonló tendencia figyelhető meg a BRICS esetében. Ugyanakkor az is igaz, hogy Kína világ gazdasági szerepe már jóval több annál, mint amit egykor a Szovjetunió el tudott érni. Így Peking, de az egész BRICS lehetőségei is elvileg bővebbek, mint ami a KGST történetéből kiolvasható lenne.

A BRICS-országok körében Kína képességei és lehetőségei messze kiemelkednek. Bármilyen jelentős monetáris kezdeményezésben a kínai gazdaság kell hogy főszerepet játsszon. Ez a képesség és lehetőség egyértelműen a legutóbbi negyedszázad terméke. Kína WTO-tagságát, amely 2001. december 11-étől hatályos, az USA kezdeményezte (Bill Clinton elnöksége idején), valószínűleg nem sejtve, hogy milyen dinamikus gazdasági fejlődés előtt nyitja meg az utat, és az aztán milyen politikai változásokat generál a nemzetközi rendszerben.

Kína negyedszázaddal ezelőtt a dollárfüggőségtől indul el, és elmondható, hogy – a 2009-es Nagy Recesszió óta – rohamléptekkel halad a kínai pénzügyi pozíciók erősítése, saját valutája szerepének növelése terén. Az átmenet fontos részét képezi, hogy egyre jobban terjed a „petroyüan”, tehát Kína olajimportjának renminbiben (RMB) történő elszámolása (USD helyett), olyan kiemelkedő olajexportöröknek köszönhetően, mint Oroszország, Irán, Venezuela, illetőleg Szaúd-Arábia is. Vezető pénzpiaci elemzők (pl. Pozsár Zoltán, Credit Suisse) szerint ezt tekinthetjük a „dedollarizáció” legfőbb hajtómotorjának.¹⁷ Emellett Kína elkezdett a saját devizájában hitelezni másoknak, a jelentősebb nagyságú országok közül például Egyiptom bocsátott ki már kötvényt Kínában („pandakötvény”).

Hogy nemzetközi beruházásainak keretet adjon, Kína meghirdette az Övezet és Út (Belt and Road, 2013) kezdeményezést, amely különböző világrészekben alakította ki a beruházási klímát a kínai eredetű beruházások számára. Szintén 2013-ban hirdették meg, és két évvel később indult útjára a gyakorlatban az Ázsiai Infrastruktúra Beruházási Bank (AIIB), amelynek több mint száz tagja van, és a Bretton Woods-i szervezetek alternatívájaként kíván működni, főleg, de nem kizárólag Ázsiában.

Az „Övezet és Út” a szankciók időszakában az európaiak számára ellenjavallottá vált, és az egyetlen G7-ország, amely betársult, Olaszország, ki is lépett. Viszont a 2024-es európai parlamenti (EP) választások utáni időszakban Giorgia Meloni szélsőjobboldali kormányfő alkalmasnak látta az időpontot, hogy újra felvegye a magas szintű tárgyalások fonalát, és maga repült Pekingbe, hogy országába irányuló kínai beruházásokról tárgyaljon.

A nagy kérdés az, hogy a kínai deviza képes-e multilateralizálódni, tehát túlnőni azon, hogy bilaterális kereskedelmi, beruházási és hiteltranzakciókat katalizál. Ebben játszhat fontos szerepet a CIPS

(Cross-Border Interbank Payment System), amely csak 2015-ben jött létre, hogy Kínán belüli és határokon átnyúló RMB-tranzakciók rendezését tegye lehetővé. A CIPS-nek 2022-ben már mintegy 1200 résztvevője volt 103 országban.¹⁸

További növekedés esetén a CIPS magában hozza azt a lehetőséget, hogy az USA által működtetett SWIFT mellett, azzal szemben egy alternatív fizetési csatornává váljon. Ugyanakkor a SWIFT-tel összevetve a CIPS még gyermekcipőben jár: méretét és hatósugarát tekintve is gyengébb versenyzőnek számít. A SWIFT 1977-ben jött létre, és 2022-ben 11 ezer intézmény között közvetített, 200 országban. A SWIFT-en keresztül lezajlott tranzakciók kb. 40%-a volt USD-ben denominálva.¹⁹ Ugyanakkor a CIPS funkciója valamivel bővebb: míg a SWIFT egy üzenetközvetítő rendszer, a CIPS RMB-utalásokat is teljesít.

Ugyanakkor a CIPS önmagában nem generálja a RMB nemzetköziesedését. Ehhez ugyanis az elemzők többsége szerint az kellene, hogy Kína jelentős tőkemérleg-liberalizációt hajtson végre, ami együtt járna a kamatlábak piaci általi meghatározásával és nagyobb fokú devizaárfolyam-rugalmassággal. Mivel azonban Kína nem fogadja el az ezzel járó volatilitást (kb. a tőke részvények és deviza árfolyamok heves piaci ingadozásainak „játékát”), ilyen jellegű változásokra egyhamar nem számíthatunk. Tehát a CIPS akkor fog majd nagyobb volumenű RMB-tranzakciót bonyolítani, ha a nemzetközi piaci szereplők számára az RMB vonzó valuta lesz a kereskedelem, beruházásokban, hitelezésben és számlázásban.

Az orosz–ukrán háború kontextusában fontos kérdés volt, hogy a CIPS vagy általában véve a RMB-használat segít-e Oroszországnak, hogy elhárítsa az észak-amerikai és nyugat-európai országok által indított gazdasági háború következményeit. Tény, hogy 2020-ban az orosz–kínai bilaterális kereskedelem mindössze 6,3%-át denominálták RMB-ben, de ez az arány a háború következtében lényegesen megemelkedett. Az általános értékelések szerint igazából a RMB akkor segíthetne, ha valódi nemzetközi valutaként forogna, amihez viszont Kínának el kellene mozdulnia a teljes konvertibilitás felé, ez azonban – legalább is egyelőre – nem kvadrál a kínai politikai vezetés gazdaságpolitikai autonómiáját védő koncepciójával.

Hasonlóan a dollár és a font viszonyának megváltozásához, a dollár és a RMB esetében is fél évszázados időtávra kell gondolni, amikor egy érdemi helycsere láthatóvá válik – feltéve, hogy a fundamentális trendek iránya és üteme az marad, amit a jelen időszakban tapasztá-

lunk. Amint arról már szó esett, maguknak a felemelkedő gazdaságoknak is érdeke, hogy az átmenet fokozatos legyen, megrázkódtatások nélkül. Ugyanis az ő megtakarításaiknak egy jelentős része is dollárban (illetőleg amerikai államkötvényben) lett felhalmozva, és ezeknek a hirtelen leértékelődése számukra anyagi veszteséget jelentene.

Következtetések

A globális gazdasági erőviszonyok eltolódásai késleltetve bár, de következményekkel járnak a nemzetközi pénzügyi rendszerben. Egy ideig a pénzügyi intézmények és normák – konvencióból, tehetetlenségből, prudenciából kifolyólag – maguk is fékezői a változásnak, a status quo fenntartását segítik. Háborúk vagy más megrázkódtatások válthatják ki az intézményi változások tovább lendülését. Most is egy ilyen változás szakaszában vagyunk.

A jelen szakaszban zajló átmenet lényege az unipolarizmusról a multipolarizmusra való átállás, amely az Egyesült Államok számára pénzügyi kiváltságok elvesztését jelenti, így *minden eszközzel* fékezni igyekszik a folyamatot. E pillanatban nem látható, hogy az USA meddig kíván elmenni az eszközök használatában, illetve ennek ellenére milyen ütemű lesz az intézményi változás a nemzetközi pénzügyi rendszerben, beleértve az egyes devizák használati arányainak eltolódását is (a kereskedelmi tranzakciókban és tartalékolásban).

Bár az 1960-as évektől fogva Nyugat-Európában is sok szó esett a dollárfüggés hátrányairól, és magának az európai monetáris integrációnak is a dollárhegemónia hátrányainak megtapasztalása volt az egyik fő hajtóereje, jelenleg nem annyira Európa, mint inkább az ún. Globális Dél szorgalmazza a dollárról való leválást és valamilyen alternatív, de legalábbis kiegyenlítettebb rendszer kialakítását. A téma legtöbb kutatója – így legutóbb pl. Palley és szerzőtársai (2024) – szerint a dollárhegemónia egyértelmű és jelentős költségekkel jár a fejlődő és feltörekvő országok számára, ugyanakkor a nemzetközi gazdasági rend olyannyira szövevényes, hogy egy gyors és átfogó átállás szinte elképzelhetetlen.

Az orosz–ukrán háború döntően olyan változásokat katalizál, amelyeket a 2008–2009-es nagy pénzügyi válság már szükségszerűvé tett. A világrendszer átalakulásáról, azon belül pedig a nemzetközi pénzügyi rendszerben zajló változásokról Eichengreen²⁰ már a Nagy Recesszió után úgy fogalmazott: Kína, India, Brazília és más feltö-

rekvő országok felemelkedése miatt a dollár dominanciája kétségessé válik. Időtálló volt a meglátása, miszerint az eljövendő változások nem hirtelen következnek be, és a dollár nem fogja azonnal elveszíteni nemzetközi státuszát. Sok ország együttes elhatározása – amennyiben a résztvevők a világ gazdaság egy jelentős részarányát képviselik –, nyithat utat korrekciónak, valamilyen új fejezetnek. Ilyen döntésekre az elmúlt másfél évtizedben is volt példa, és lesz az elkövetkező években is.

Valójában a világ gazdaságnak nincs feltétlenül szüksége egy kiemelkedő globális valutára. Magyarul a változás nem azt jelenti, hogy a dollár korábbi hegemon pozícióját egy másik valuta tudná majd magáénak. Voltak korábban is olyan korszakok, amikor több nemzeti valuta is betöltött jelentős szerepet egymás mellett, hosszabb időn keresztül. Ami több generációval ezelőtt működött, más technikai megoldásokkal ugyan, de előállhat újból, mégpedig a nem túl távoli jövőben.

Jegyzetek

- ¹ Cohen, Benjamin J.: *The Geography of Money*. Cornell University Press, 1998.
- ² Palley, Thomas – Esteban Pérez Caldentey – Matias Vernengo szerk.: *Dollar Hegemony: Past, Present, and Future*. Edward Elgar Publishing, 2024.
- ³ Gowan, Peter: *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. Verso, 1999.
- ⁴ Brown, Brendan: A 100 Years of Dollar Hegemony, in: *Atlantic Economic Journal*, 48. (2021). 413–419.
- ⁵ Eichengreen, Barry: *Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System*. Oxford University Press, 2011.
- ⁶ Bibow, Jörg: 'King dollar' forever? Prospects for a New Bretton Woods, *Review of Keynesian Economics*, 10. (2022), 4. 559–579.
- ⁷ Tooze, Adam: The Rise and Fall and Rise (and Fall) of the U.S. Financial Empire. *Foreign Policy*, 2021. január 15.
- ⁸ Gowan, Peter: *A Calculus of Power: Grand Strategy in the Twenty-First Century*. Verso, 2010.
- ⁹ Knudsen, Edward: *The weaponisation of the US financial system: How can Europe respond?* Policy Paper; Hertie School – Jacques Delors Centre, 2020.
- ¹⁰ Papaconstantinou, George: *The international role of the euro*. Policy Study, FEPS, 2024; Papaconstantinou, George: The global economic disorder: drifting towards fragmentation. In Grevi, Giovanni szerk. *Forging Europe's leadership: Global trends, Russian aggression and the risk of a regressive world*. FEPS–LPP, 2024.
- ¹¹ Pilkington, Philip: The End of Dollar Hegemony? *American Affairs online*, 2022. március 22.
- ¹² Eichengreen (2011): i. m.

- ¹³ Wade, Robert: *Is US dollar hegemony ending?* Research Paper, Oxford Global Society, 2023.
- ¹⁴ Pilkington (2022): i. m.
- ¹⁵ Mihálovics Zoltán: Szorul a hurok a Nyugat nyaka körül: a globális olajtermelés 42 százaléka a BRICS-nél. *Makronóm Blog*, 2023. szeptember 11.
- ¹⁶ McDowell, Daniel: *Bucking the Buck: US Financial Sanctions and the International Backlash against the Dollar*. Oxford University Press, 2023.
- ¹⁷ Kimani, Alex: Why We Shouldn't Underestimate China's Petro-Yuan Ambitions. *Oilprice.com*, 2023. január 5.
- ¹⁸ Kuo, Mercy A.: China's CIPS: A Potential Alternative in Global Financial Order. *The Diplomat*, 2022. április 25.
- ¹⁹ Rockwell, Ketith: *An Exorbitant Privilege Now at Risk? The Once (and Future?) Almighty Dollar*. Wilson Center, 2023.
- ²⁰ Eichengreen (2011): i. m.

„Ezek biztosan megőrültek”

A Trockij utáni trockizmus és
a radikális baloldal elfajzott válasza október 7-re*

„Örvendezetek, a palesztin ellenállás porig alázza
a rasszista Izraelt.

Akárcsak az 1968-es vietnámi Tet-offenzíva, a palesztinok váratlan támadása megalázó csapást mért az imperializmusra.”

(A *Socialist Worker* szalagcíme 2023. október 11-én)

Bevezetés: Ünnepeljünk! A holokaustt óta nem sújtotta ilyen szörnyű pogrom a zsidókat

Október 7-én, amikor a radikális baloldal szembesült a holokaustt óta elkövetett, legsúlyosabb antiszemita pogrommal, egyes baloldali szereplők politikai reakciója egyenesen az elmezavarral volt határos.

„Ünnepeljünk!” – ez állt Alex Callinicos *Socialist Worker* című lapjának címdoldalán. Rivkah Brown, a radikális baloldali Novara Media megbízott szerkesztője így ujjongott: „A mai nap ünnepnap. [...] A szabadságért folytatott harc ritkán vér nélküli, és nem szabad bocsánatot kérnünk.” És ezek nem kivételes reakciók voltak. „Felláznak a gyarmatosítók ellen” – írta a boldog Tariq Ali a *Verso Press* honlapján. Gilbert Achcar, a SOAS (School of Oriental and African Studies, London) professzora elragadtatásának adott hangot az *International Viewpoint* című forradalmi szocialista magazinban: „A gázaiak mos-

* Annak ellenére, hogy szerző vitairata differenciálatlanul közelíti meg a szovjet fejlődést és alábecsüli a Szovjetunió történelmi szerepét a gyarmati rendszer felszámolásában, hiteles, tárgyyszerű és tanulságos vitát folytat korábbi elvbárátaival, a Hamász Izrael elleni terrorcselekménye, majd a háború értékelése kapcsán – a szerk. megj.

tani ellentámadása az 1943-as varsói gettófelkelést juttatja eszünkbe” – írta, egyenlőségjelet téve a zsidók második világháborús náciellenes felkelése és a 2023. októberi náci ihletésű, islamista-dzsihádista Hamász-támadás közé, ahol zsidó civileket, köztük csecsemőket is, megerőszakoltak és meggyilkoltak. Beszédes módon Achcar azzal is kimutatta zsigeri ellenérzését, hogy látni sem akarta a „gyászoló izraelieket, különösen a nőket” a televízióban, s ezzel mintegy előrevetítette, mi fog történni a nyugati nagyvárosokban a túsul ejtett izraeliek plakátjaival. A francia Nouveau Parti Anticapitaliste kijelentette, hogy „nem csatlakozik az úgynevezett »deeszkalációra« felszólító litániához”, „és újra hangsúlyozza, hogy támogatja a palesztinokat és ellenállásuk módszereit. Intifada!(fegyveres ellenállás)” (kiemelés a A. J-től). A marxista közgazdász, Yanis Varoufakis a pogromot követő napokban azzal dicsekedett, hogy: „Bármilyen erőszakosan is próbálják elérni egyesek, hogy a hozzám hasonló emberek elítéljék a Hamász-gerillák támadását, ezt soha nem fogják elérni, mégpedig azon egyszerű okból [...], [hogy] itt nem a Hamász a bűnös”. És így tovább.¹ Susie Linfield kitűnően ragadta meg a pillanatot „A progresszív atrocitás visszatér” című, alapvető fontosságú esszéjében.²

Ennek a politikai elkorcsosulásnak számos oka van, többek között az islamista és a posztmodern/identitárius eszmék hatása, de én az alábbiakban a „Trockij utáni trockizmus” politikai hagyományának kevésbé ismert szerepére és annak a négy téves eszmének a hatásaira koncentrálok, amelyeket én *táborhoz tartozásnak* (campism), *feltétel nélküliségnek* (unconditionality), *valóságinverzióknak* (reality-inverion) és *behelyettesítésnek* (substitutionism) nevezek. Ezeknek a forrása a Trockij utáni trockizmus hagyománya, mely három csatornán át hatolt be a szélesebben vett baloldalba.

A négy téves eszme

Az 1940-es évek végére a trockizmus, amely eredeti célja szerint a sztálinizmus forradalmi demokratikus alternatívája kívánt lenni, politikai mozgalomként közel állt az összeomláshoz. Leon Trockijt 1940-ben Sztálin Mexikóban meggyilkoltatta. Az oroszországi baloldali ellenzék egy része megadta magát Sztálinnak, másokat agyonlőttek, esetleg a Gulágra küldtek. Az európai trockista szekciók kicsik voltak, kádereiket a háború megviselte, vezetőik pedig tapasztalatlanok voltak. De még ennél is nagyobb súllyal esett a latba, hogy a Trockij

által rájuk hagyományozott politikai perspektívákra az események *radikálisan* rácsfoltak. A sztálinizmus egyáltalán nem omlott össze, ahogyan azt Trockij megjósolta, sőt, Keleten tovább terjeszkedett. A kapitalizmus jelét sem mutatta annak, hogy „halálos agóniába” esett, sőt, élt és virult, és elérte, hogy a reformizmusnak a nyugati szervezett munkásosztályra gyakorolt befolyása megszilárduljon. Mindezekre válaszul az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a trockisták elszigetelten, befolyás nélkül és elméletileg tanácstalanul maradtak, majd „menedéket találtak a teljes észszerűtlenségben [...] a fantáziákban és a téveszmékben” – állítja a szocialista Sean Matgamna.³

A trockisták a racionális szocialista politika helyébe egyfajta kompenzációs elméletet állítottak, amely a „világforradalmat” „misztikus és mindent átható folyamatként” ábrázolta, amely „a materiális osztályharc mögött, sőt ahelyett működik”. Úgy vélték, ez a forradalom „hullámokban” „bontakozik ki”, valamint – és ez döntő fontosságú –, hogy a forradalom most már nem a marxi tudatos és szervezett, magáért való osztályt használja fel céljaira, hanem különböző helyettesítő ágenseket alkalmaz: sztálinista pártokat és sztálinista irányítású paraszti hadseregeket.⁴ A koreai háború idején, jegyezte meg Matgamna, a trockisták meggyőzték magukat arról, hogy „az elkerülhetetlennek látszó harmadik világháború forradalmi háború, nemzetközi polgárháború lesz”, továbbá hogy „a Vörös Hadsereg és nyugat-európai, kommunista párti szövetségei elhozzák a munkásosztály győzelmét”. Ennek az „örült, túlvilági, khiliaszta logikának” félelmetes politikai következménye lett: „A sztálinista győzelem Kínában, a Koreában dúló háború és a látszólag közeli harmadik világháború együttes hatása az 1950-es évek elejére az ortodox trockistákat Oroszország pusztá rezonőreivé fokozta le a nemzetközi ügyekben, legyenek bármennyire kritikus és fanyalgó rezonőrök, de mégis csak rezonőrök voltak.”⁵ Ahogy Clive Bradley fogalmazott, a Trockij utáni trockizmus „miután a független munkásosztály-politikát beomlasztotta, a nemzetközi hatalmi-politikai »blokkok« nyers elméletével állt elő [...]”; csak »Imperializmus« és »Forradalom« létezik, amelyek egymás ellen harcolnak. A szocialistáknak táborot kell választaniuk.”⁶

Így a szent szövegek formális tiszteletének fenntartása mellett a gyakorlatban a „trockizmus” négy (dez)orientáló eszme fogságába került: (i) nyers két-táborra osztottság mint világnézet (campism); (ii) az állítólagosan progresszív tábor, amelyet „forradalomként” határoztak meg, feltétel nélküli védelme, amikor és amiért konfliktus

tusban állt az „Imperializmussal”, függetlenül a saját nézeteitől vagy tetteitől; (iii) a politikai valóság megfordítása, amelyet ez az abszurd dogma igazolt, és ami a látszólag reakciósat „objektíven haladóként” újradefiniálta; és (iv) az egyre végletesebb behelyettesítő gondolkodás, amikor az „objektíve forradalmi” szervezetek azonosításáról és támogatásáról volt szó. Az eredmény, állapította meg Matgamna, „a »trockista« szervezetek szigetcsoportjait hozta létre, amelynek többségét olyan emberek lakják, akik politikailag nem sokkal maradnak el az elmebetegektől”.⁷ Ezekkel az eszmékkel felfegyverkezve, írta „Chris Reynolds” (Martin Thomas), a trockista szekták gyakran hajlandók voltak „a világ legaljasabb rezsimjei ügyvédeként fellépni”.⁸

Az első behelyettesítés: A progresszív sztálinizmus

1951 májusára Trockij özvegye, Natalia úgy érezte, betelt a pohár. El is magyarázta a trockista mozgalom európai vezetőinek, hogy miért mond le: „Önök mániákusan ragaszkodnak a régi, elavult formulákhoz, és ezek alapján továbbra is munkásállamnak tekintik a sztálini államot [...]. Aligha van másik olyan ország a világon, ahol a szocializmus hiteles eszméit és képviselőit ilyen barbár módon üldözik [...], de önök [mégis] fenntartják, hogy Kelet-Európában diadalmaskodó despotikus sztálini rendszer az egyik lehetséges út, amelyen végül eljön a szocializmus.”⁹ Vajon ez az a téves dogma, amely groteszk módon visszajára fordítja az igazságot, és arra kényszeríti a radikálisokat, hogy egy gonosz, szörnyű válaszcselekvést „objektíve” haladónak minősítsenek? Nem ugyanaz a butaság ez módszertani értelemben, mint amit megdöbbenőnek találtunk az október 7-e utáni „progresszív” magyarázatokban?

A trockisták új elmélete a politikában „a célok és eszközök racionális felfogásának felszámolását” eredményezte – jegyezte meg Matgamna.¹⁰ Akárcsak azok a keresztények, akik „természetfeletti eseményektől, például Krisztus második eljöveteletől várják, hogy a világ ideális helyé lényegüljön”, a trockisták most a hiányzó munkásosztály egyre abszurdabb képviselőit keresik.¹¹ Az elmúlt 50 év egyik legérdekesebb trockista teoretikusa például az eszmetörténettel foglalkozó Michael Löwy történész volt. Írt a marxi önemancipáció témájáról egy kiváló könyvet, de egy szörnyű Trockij utáni trockista könyvet is Tito, Mao és Ho „proletár-szocialista forradalmairól”.

Löwy ezekben a sztálinista formációkban nem látta meg az új kiszákmányoló uralkodó osztály embrionális alapját. Ehelyett egészen fantasztikus módon, és anélkül, hogy akár csak futólag is utalt volna a szocialista politikának a marxi „önemancipáció” fogalmára alapozott új meghatározására, Löwy itt olyan rendszereket látott, amelyek „mint a proletariátus »képviselői« működtek”, amelyek „proletárideológián alapultak”, és amelyek egyenesen „a proletariátus politikai és inherens kifejeződései voltak annak folytán, hogy ragaszkodtak a munkásosztály történelmi érdekeihez (a kapitalizmus felszámolása stb.)”. (Ez az „annak folytán” az elméleti katasztrófa jele, mert ezek az új bürokratikus kollektivistá uralkodó osztályok egyaránt felszámolták a burzsoáziát és a munkásságot.) Vajon Marx a *Kommunista kiáltvány*-ban nem a „feudális szocializmust” tette-e gúny tárgyává, az arisztokrácia cselének minősítve azt, mondván az arisztokraták „a nép megmentése jelszavával a proletár koldustarisznyát lengették zászlóként a kezükben, hogy a népet maguk mögé gyűjtsék”? Marx arra számított, hogy a proletariátus a küzdelmei során megtanulja, hogyan lássa meg az arisztokrácia „hátsó fertályán” a „régí feudális címet”, és hogy „hangos és tiszteletlen kacagással” faképnél hagyja őket. Ám Löwy a sztálinista bürokrácia koldustarisznyáját „a proletariátus politikai és inherens kifejeződéseként” *teoretizálta*, és mindezt úgy tette, hogy tisztában volt a sztálinista bürokrácia „hátsó fertályára” írt minden barbársággal: az egypárti diktatúrával, a kényszermunka-táborokkal, a szakszervezetek felszámolásával, a szabadságjogok eltörlésével, a politikai természetű okokból is bekövetkező, milliőkat megsemmisítő éhínséggel, a szisztematikus hazugsággal, a szervezett ostobasággal, a kulturális elnyomással és visszafejlődéssel, mindazzal, ami a „szocializmus” eszméjét teljességgel besároztta.¹²

A mélypont valószínűleg Ernest Mandel (aki egyébként kétségtelesen a mozgalom háború utáni korszakának legjelentősebb teoretikusa volt) azon elemzésével következett be, amelyben kitartott amellett, hogy Pol Pot tömeggyilkos rendszere munkásállam, amelyet meg kell védeni az „imperialistákkal” szemben, mert – figyeljünk arra, a dogma malomkerekei hogyan örölik fel a valóságot: „Ahol a gazdaság nyilvánvalóan már nem a kapitalista termelés és a tulajdonviszonyok alapján működnek, és már nem a kapitalizmus céljainak törvényei irányítják, ott munkásállam született *függetlenül azon körülményektől, amelyek között e fejlődés végbement*” (kiemelés a szerzőtől). Mandel azt állította, hogy a munkásoknak nem kell részt vállalniuk a munkásállam megteremtésében. Végtevére is a háború után Kelet-

Európában „nem volt munkásmozgósítás vagy ha igen, kimondottan marginálisnak nevezhető”. De mit kezdett Mandel az állítása szerinti „munkásállamban” elkövetett erőszakkal, tömeggyilkosságokkal? Ez a jelenség sem állította meg? Nem. „Ha Pol Pot a kambodzsai parasztság erőltetett kollektivizációjával »szélsőséges szocialista felhalmozást« vitt végbe, nos, vajon Sztálin az orosz parasztság erőltetett kollektivizálásával nem hasonlóan járt-e el, ami egyébként súlyos és erőszakos cselekedet volt?”¹³

A második behelyettesítés: Bárki, aki a Nyugatot támadja

Matgamna általános hangsúlyeltolódást ismert fel abban, hogy a Trockij utáni trockizmus „táborizmusának” (*campism*) politikai jellege megváltozott. „Az 1951–1953-as évek szigorú, megváltást váró forгатókönyvének a sztálinizmus és a háború adta a hajtóerőt, s ez később lazább megváltó ideológiára egyszerűsödött le” – írta, így „válogatás nélkül fedezett fel egyre újabb megváltókat, köztük különféle nacionalista erőket, amelyekhez skolasztikus gondolati konstrukciókkal jutottak el”, és ezeket a kibontakozó világforradalom új, nyers eszközeinek tekintették.¹⁴ De az 1957-es Világkongresszuson ugyanakkor a négy rossz eszmét már nemcsak a „munkásállamra” alkalmazták, hanem az „antiimperializmus” ködös fogalmára is, melyet most a kibontakozó „világforradalom” epicentrumának tekintettek.¹⁵ 1969-re ezt a „gerillaharc-izmus” váltotta fel, majd ezt követték rövid ideig az abszurd „vörös bázisok” a nyugati egyetemeken. A behelyettesítések azóta csak egyre abszurdabbak és egyre reakciósabbak lettek az iráni mullahoktól és az argentin katonai diktátoroktól a fasiszta iszlamistákig, és, ahogyan azt október 7-e óta láthatjuk, az antiszemita dzsihádistákig, akik dróttal egymáshoz kötözik az anyákat és a gyerekeket, és élve elégetik őket.

Az iráni iszlám forradalom sokrétű politikai kicsapongásra adott alkalmat az 1980-as évek közepétől. Az amerikai trockisták olyan fogalmi rendszerben magyarázták, hogy miért támogatják a teheráni iszlám diktatúrát irányító tömeggyilkos antiszemitákat az iraki–iráni háború idején, amelyet október 7-e óta gyakorta hallhatunk. „Ezt a háborút – és minden más háborút – ma az imperializmus elleni nemzetközi harcnak és a szocialista világforradalom előmozdításának eszközeként látjuk.” Amikor ezt a durva „táborizmust” az Öreg szövegeivel párosították, az a valóság bizarr fejtejtőre állítását eredményezte:

„[Az iráni forradalom] megerősítette a világ munkásságát. [...] Az esetleges iráni győzelem inspirációt jelentene mindazoknak, akik a Közel-Keleten az imperialista elnyomás ellen küzdenek.”¹⁶

Az utóbbi évtizedekben a fentiekhez hasonlóan Alex Callinicos, a brit Szocialista Munkaspárt (SWP) Központi Bizottságának tagja, elméletileg a hidegháború utáni komplexitás elemzése helyébe a következő leegyszerűsítéshez jutott: egyetlen nagy küzdelem zajlik: az „imperializmus” harcol „az ellenállás” ellen.¹⁷ Az ő politikai számításai-ban a politikai iszlám eltűnik, hogy aztán megtisztulva mint „antiimperialista ellenállás” térjen vissza. Ám azoknak, akik a politikai iszlámot az „ellenállással” azonosítják, újra kell definiálniuk önmagukat mint a politikai iszlám kritikai támogatóit. És ezt Callinicos meg is tette. „A mullahok veresége” – jelentette ki abszurd módon 1988-ban, „a világ munkásosztályának veresége”.¹⁸ Később, 2003-ban, amikor a Szaddám-hoz hű emberek az egyik iraki szakszervezeti vezetőt, Hadi Salehet, a rádiátorhoz kötözték, megkínózták és agyonlőtték, Callinicos azzal rázta le a felháborodott tiltakozást, hogy az „felzúdulás egy kollaboráns miatt”. Ugyanazon manicheus világlátás és gondolatmenet képviselője lett, amely a sztálini korszakban a baloldalt jellemezte – mikor az apológiából a tagadásba, a cinizmusból a túlzottan leegyszerűsítő gondolati tendenciákba estek bele, amikor abból a meggyőződésből, hogy „az ellenségem ellensége a barátom,” átestek oda, hogy e korábbi szövetségesekből – a demokratákból, a szakszervezeti emberekből, a nőkből, a zsidókból és másokból – ellenség lett, mert szerintük ezek a nevetségesen túlértékelt „ellenállás” rossz oldalára sodródtak.

A befolyás három forrása

A Trockij utáni trockizmus négy rossz alapelve évtizedeken át szivárgott be a tágabb baloldal köreibe. Befolyásuk három jelentősebb forrása a háború utáni mozgalom egy-egy meghatározó vezetőjével: Ernest Mandellel, Gerry Healyvel és Tony Cliff-fel hozhatók kapcsolatba.

Vaskezű diktatúrák: Ernest Mandeltől a New Left Review-ig

Az 1960-as évektől kezdve a nyugati baloldalon nem akadt befolyásosabb folyóirat a *New Left Review*-nál. És az 1960-as évek végétől legalább az 1980-as évek közepéig a *New Left Review*-ra nem gyakorolt

semmi nagyobb hatást, mint a Trockij utáni trockizmus. A szerkesztőség tagjai: Robin Blackburn, Norman Geras és Quintin Hoare harcias trockisták voltak az Ernest Mandel vezette Negyedik Internacionálé Egyesült Titkárságában, ahol Tariq Ali, Henri Weber és más, állandó munkatárs dolgozott. Perry Anderson, aki „a nyugati baloldal vezető folyóiratának” szerkesztője és meghatározó irányítója volt, egy időszakban különösen is közel állt a mandelizmushoz.

Mao szörnyű rendszerét Mandel húsz éven át „munkásállamnak” tekintette *minden megszorítás nélkül*, és azt állította, hogy „a Kínai Kommunista Párt [...] célja a kapitalizmus felszámolása, és ennek következtében alapvetően proletár társadalmi erőt képvisel”.¹⁹ (Ez a három szó: „és ennek következtében” a Trockij utáni trockizmus egész elméleti katasztrófájának mélypontját jelenti.) Perry Anderson követte Mandel gondolatmenetét, és azt mondta, hogy „a sztálini rendőri adminisztratív apparátusnak a szovjet proletariátus feletti acél szilárdságú diktatúrája semmivel kevésbé sem volt összeegyeztethetetlen az állam proletár jellegének megőrzésével – mint amennyire meghatározó szerepet játszott a fasiszta diktatúrának a burzsoá osztály feletti hatalma a kapitalista állam természetének megőrzésében.”²⁰ A munkások akár valóságos rabszolgák lehetnek, állította Mandel és Anderson, de az állam akkor is, valami misztikus módon, az „övék” marad mindaddig, amíg ennek az államnak van köztulajdonba vett tulajdona; mégis, valami misztikus módon, ez a „világforradalom” kifejeződése; és mégis, ennek következtében, a nyugati baloldalnak *feltétel nélkül* meg kell védenie ezt a rendszert az „imperializmussal” szemben.

A sikerért minden akadályon át: Gerry Healytól a londoni baloldallig

A befolyás második formája, amely különösen az Egyesült Királyságban jelentős, Gerry Healy agresszív, antiszemita és arab diktátorok által pénzelt Munkások Forradalmi Pártjának (MFP) „köszönhető”, hatása pedig a londoni baloldali munkáspárti elemek révén szivárgott be az 1970-es és 1980-as években, később, a 2010-es és 2020-as években pedig a corbynista csoportjaiba. A Munkáspárt radikális baloldala nem rendelkezik önálló ismeretanyaggal, elmélettel végképp nem, így aztán eszméit mindenekelőtt a brit trockista és kommunista tradícióknak egyfajta sajátos elegyéből keveri ki.

Mitgamna azt írja az 1970-es évek végén: „Healy kiárusította az Munkások Forradalmi Pártját Líbiának, Iraknak és néhány további

sejkségnek mint propagandalerakatot és munkaadó ügynökséget a Nagy-Britanniában élő arab disszidensek és kiemelkedő zsidó személyiségek (»cionista«) megfigyelésére. Saját szememmel láttam, ahogy egy manchesteri tüntetésen szó szerint rámutattak arab disszidensekre, majd a nagykövetségek gengszterei megverték őket.) Arab arannyal tartották fenn a *Newsline* című képes napilapot, amely »kíméletlen« arab-soviniszta propagandát állított elő, dicsérte Saddam Husseint és Kadhafi ezredest, Líbia diktátorát, és hazugság-áradatot zúdított Izraelre és a »cionista«-ra, továbbá könyvesboltok és »edzőközpontok« egész hálózatát üzemeltette.”²¹

Ted Knight, a Munkáspárt helyi vezetője London Lambeth kerületében, aki az 1950-es években Healy-hívó volt, sokak szerint mindig Healy követője maradt 2020-ban bekövetkezett haláláig. A „vörös” Ken Livingstone, London korábbi polgármestere abszolút meghatározó szerepet játszott abban, hogy az 1980-as években a Munkáspárt baloldali politikát követett. Elsajátította a volt trockista Lenni Brennernek a cionizmussal és a nácizmussal kapcsolatos ostobaságait.²² És nagy híve volt – az erőszaktevő hírében álló – Healynek, még hízelgő előszót is írt az erőszakoló bűnöző hagiográfiájához („nem is annyira iasztó szörnyeteg” – írta gúnyosan).²³ A *Labour Herald* hasábjain, amelyet az MFP adott ki, és ami Matgamna szerint „olyan munkáspárti baloldali újság, amelyet ténylegesen Ken Livingstone és Ted Knight szerkesztett, de az MFP pénzelt”, Healy a londoni baloldalt elárasztotta az „anticionizmus” erősen antiszemita forrásaival (többek között antiszemita karikatúrákkal), amelyek 2015 után szégyenbe hozták a brit Munkáspártot.²⁴

Még annál is különösebb erők”: Tony Clifftől az Állítsuk meg a háborút! mozgalomig

A befolyás harmadik, illetve a legfontosabb formája Tony Cliff Szocialista Munkáspártjától az „Állítsuk meg a háborút!” mozgalomig ível. Tony Cliff abszolút „anticionista” és Alex Callinicos szélsőséges „campismusa” tömegeket mozgató, aktivista, kultúraátalakító formát kapott a Cliff-hívők (név szerint: John Rees, Lindsey German és Chris Nineham) alapította „Állítsuk meg a háborút!” mozgalom megalakításával.²⁵ A Szocialista Munkáspárt, amely valaha a harmadik táborhoz tartozónak vallotta magát ezzel a jelszóval: „Sem Washington, sem Moszkva,” az 1980-as évek közepétől határozottan elbillent egyfajta

különösen is kíméletlen és abszolutista „két tábor” szemlélet felé, és az iraki–iráni háborúban a mullahok mellé állt, támogatta a szerbek Koszovó elleni támadását, aztán nem voltak hajlandók elítélni az al-Káida 9/11-es terrortámadását, mielőtt a fasiszta jellegű „ellenállás” mellé álltak Irakban, még az iraki szabad szakszervezeti mozgalommal szemben is.²⁶ Matgamna így foglalta össze mindennek a politikai jelentését: „a Szocialista Munkáspárt hagyta magát elkábítani az iszlám vallási fasizmustól, és olyan kvázi apológiát fogadott el, amelyet időnként a legrosszabb ortodox trockisták fogadtak el a sztálinizmussal kapcsolatban.”²⁷

Alex Callinicos állt elő a Trockij utáni trockista teoretikusok mértékadó munkájával: a klasszikus marxizmus szövegeinek a négy téves eszmével megterhelt, nyakatekert rekonstrukciójával. Azt magyarázta, hogy Lenin egykori kijelentése, miszerint szükségszerű, hogy a szocialisták támogassák a nemzeti felszabadulás érdekében folytatott *népi* küzdelmeket, alkalmazható a mi korunkban is, és most a szocialisták támogatják bármelyik ósdi, romlott szubimperializmust, vallási alapú fasizmust vagy antiszemita iszlám terrorcsoportot, amelyik a Nyugatot vagy szövetségeseit támadja. „Az elmúlt harminc év tapasztalatai” – írta, „tisztán igazolják Lenin elemzését. A vietnámi háború [...] erős lökést adott a nyugati világban az autentikus anti-kapitalista mozgalmaknak. Azóta még a »vietnami sztálinizmusnál« is furcsább erők váltak az imperializmussal való szembenállás gyűjtőpontjává – Irán és Libanon fundamentalista mullahjai, sőt még az iraki Baath-rezsim [...] ; az ilyen konfrontációkban a forradalmi szocialisták az imperialista hatalom vereségét látják bekövetkezni.”²⁸ John Rees, a Szocialista Munkáspárt egyik akkori vezetője, később az „Állítsuk meg a háborút!” alapítója, baloldali *elméleti* alapot biztosított a fasiszta jellegű reakcióknak: „A szocialistáknak feltétel nélkül az elnyomottak mellett kell állniuk az elnyomókkal szemben még akkor is, ha az elnyomott országok vezetői nem demokratikusak, és üldözik a kisebbségeket.”²⁹ Figyeljék meg, a négy téves eszme – a campizmus, a feltétel nélküliség, a valóság inverziója és a behelyettesítés elve – egyaránt paradigmátikusán kifejeződik ebben a mondatban. Egy másik szocialista munkáspárti teoretikus, a néhai John Molyneux, aki Löwyhez hasonlóan a klasszikus marxizmus néhány régi szövegének kiváló elemzője volt, és aki Löwyhez hasonlóan egyértelműen megfogalmazza a Trockij utáni trockizmus elméletének hajmeresztő szellemiségét: „Nem a helyzet színe vagy fonákja a kérdés” – írta, hanem inkább „a nyugati hatalmak imperialista jellegének megértése”.

És aztán Molyneux ennek a világszemléletnek az izraeli–palesztin konfliktusra alkalmazott logikáját különösen is egyértelműen fogalmazta meg: „Nekünk a baloldalon szerintem nem szabad »elítélnünk« a palesztin öngyilkos robbantókat.”³⁰

Összegzés

Ezek a Trockij utáni trockizmus „régí és idejétmúlt formulái” sokáig gyakoroltak bagatellizált hatást a szélesebben vett baloldalon. A baloldal talán legbefolyásosabb kulturális teoretikusa, Judith Butler, azt tanítja tanítványainak, hogy: „Rendkívül fontos, hogy a Hamászt és a Hezbollah-t olyan társadalmi mozgalmakként értelmezzük, amelyek progresszívek, amelyek a baloldal részei, amelyek a globális baloldal részei.” Nem más, mint Jeremy Corbyn, a Munkáspárt korábbi vezetője négy éven át arra tanította a brit baloldalt, hogy a Hamász és Hezbollah „a barátaink”, azaz olyan politikai erők, amelyek „elkötelezettek a palesztin nép ügye mellett és hosszú távú békét és társadalmi igazságot, politikai igazságot hoznak el az egész régióban”. A látszólag „baloldali” tüntetők, akik néhány évvel ezelőtt az európai nagyvárosok utcáin „Mi mind Hezbollah vagyunk!” jelszóval vonultak, világosan kifejezték mind a négy téves eszmét ebben a négy szóban. Október 7-e óta láthattuk, ahogyan a tüntetők tábláján a Földközi-tengerbe belevesző Dávid-csillag látható (és egyetlen rendező vagy tüntető sem tiltakozott ez ellen). Sőt, a Pamona College-ban amerikai diákok szentélyt alakítottak ki, és játékmackókat helyeztek el benne; a szentélyt a Hamász „elpusztult felkelői” emlékére állították.³¹

Amíg tehát a dal ugyanaz maradt, ma sokkal több ember fújja. Akárcsak egy korábbi korszakban, amikor a trockisták nyilvánvalóan munkásosztály-ellenes zsarnoki rendszerekről azt állították, hogy *valójában* ezek „munkásállamok”, melyeket az „imperializmussal” szemben *feltételek nélkül* védelmezni kell; akárcsak akkor, amikor egy szélesebb forradalmi újbaldal azt állította, hogy gonosz, reakciós szubimperialista (azaz egy másik imperialista hatalomnak alávetett) ragadozók *valójában* „antiimperialisták”, amelyeket bátorítani kell a győzelemig. Ugyanígy, ma a korábbinál sokkal szélesebb „baloldal” a holokauszt óta a legszörnyűbb antiszemita pogromot elkövetett, és két, három, sok újabb október 7-ére felszólító terrorcsoportot támogatva „globális intifáda-forradalmat” vizionál.

Világos, hogy mostanság felbátorodott, ugrásra kész nyugati pogromlovagok kritikus tömege várakozik, főképpen az iszlám mozgalmakban és az e mozgalmakat fenntartó néhány közösségben. Az is teljesen világos, hogy globális baloldal néhány jól pénzelt, szervezett és egyre befolyásosabb része teljes mértékben készen áll a pogromot mentegető apologeta szerepére. Úgy vélem, nem kis mértékben a Trockij utáni trockizmus azon gonosz és egyre befolyásosabb téves eszméi készítették fel erre a szerepre, amelyeket a fenti elemzésben tárgyaltunk: hogy a világ két táborra oszlik, hogy a baloldálnak az a szerepe, hogy feltétel nélkül védelmébe vegyen bárkit, aki az imperialista tábor veszi célba, és hogy az ellenségre leadott lövés a nyilvánvalóan reakciót is objektíve progresszívvá alakítja, és hogy „még különösebb” erők vehetik át a hiányzó szocialista és demokratikus munkásmozgalom szerepét. A politikai holdkórosok meg tovább masíroznak.

Jegyzetek

- ¹ A. Johnson: „Progressives” and the Hamas Pogrom: An A-Z Guide, *Fathom*, 2023. október.
- ² S. Linfield: The Return of the Progressive Atrocity, *Quillette*, 2023. november 18. Online: <https://quillette.com/2023/11/18/the-return-of-the-progressive-atrocity/>
- ³ S. Matgamna: *Trotskyism after the collapse of Stalinism: An open letter to Ernest Mandel*. London, Alliance for Workers Liberty, 1992. 1. Sean Matgamna nemcsak a „Trockij utáni trockizmus” egyik legélesebb baloldali kritikus volt, hanem a baloldali antiszemitizmus ellen is harcolt az 1980-as évek óta. Ez utóbbi jelenséget mindenekelőtt abban a kontextusban helyezte el, amely Izraeltől megtagadta a létezés jogát is, amit egyetlen más államra sem terjesztett ki, és ennek következtében, egységes és páratlan ellenségességgel viszonyult az Izrael-barát zsidókhoz, azaz gyakorlatilag minden létező zsidóhoz, „cionista”knak” bélyegezve őket és ezt a jelzőt a „rasszizmussal” vagy az „imperializmussal” azonosította. A Zsidó Diákszövetség aktivistái szeretettel csak Matgamna „rabbinak” nevezték. Az aktivisták Matgamna csoportjával, a Socialist Organiser-rel álltak szövetségben, és az 1980-as években sikeresen megakadályozták a zsidó diákszövetségek betiltását, amit a szélsőbal kezdeményezett. Azt hiszem, Matgamna mindenképp többet tett azért, hogy ennek a generációnak a baloldali orientációjú tagjaival, köztük a fejezet szerzőjével is, megértesse a baloldali antiszemitizmust és szembefordítsa vele, és ennek jelentős hatása van a jelen brit politikára is. És kevesen vannak, akik nála szélesebb olvasótáborra érdemelnek. Lásd különösen S. Matgamna: *The left in disarray*. London, Workers Liberty Press, 2017; S. Matgamna: *The Two Trotskyisms Confront Stalinism: Debates, essays and confrontations*. London, Workers Liberty Press, 2015; S. Matgamna (szerk.): *Arabs, Jews and Socialism*:

- The socialist debate in the 80s and 90s on Israel and Palestine and the development of Workers' Liberty's ideas.* London, Workers Liberty, 2019. Online: <https://www.workersliberty.org/story/2019-06-20/arabs-jews-and-socialism-note-2019-introduction-2019-preface-1989>; S. Matgamna: What is Left Antisemitism? In A. Johnson (szerk.): *Mapping the New Left Antisemitism: The Fathom Essays*. London, Routledge, 2023.
- ⁴ International-Communist League (1976) 'I-CL fusion resolution on the Fourth International' (December 1975), in *The I-CL and the Fourth International*, (International Communist Special No. 1, London, International Communist League, 7.
- ⁵ Matgamna (2017): i. m. 359., 372.
- ⁶ C. Bradley: The USFI Today. In *Under Whose Flag. Trotskyists Today: working class socialism or Third World Nationalism*. London, Socialist Organiser Alliance, 1985. 33.
- ⁷ S. Matgamna: *Trotskyism after the collapse of Stalinism: An open letter to Ernest Mandel*. London, Alliance for Workers Liberty, 1992. 2.
- ⁸ 'C. Reynolds' [Thomas, M.]: Class Politics or Bloc Politics? In *Under Whose Flag. Trotskyists Today: working class socialism or Third World Nationalism*, London, Socialist Organiser Alliance. 7.
- ⁹ T. Natalia: Natalia Trotsky's Document. In Higgins J. (szerk.): *Natalia Trotsky and the Fourth International*. 1972. London, Pluto Press, 1972. 9–11.
- ¹⁰ Matgamna (2017): i. m. 358.
- ¹¹ Matgamna (2017): i. m. 359.
- ¹² M. Löwy: *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*. London, Verso, 1981.
- ¹³ P. Goodwin: "Razor sharp factional minds" – the Fourth International debates Kampuchea. *International Socialism*, 2. (1979), 5. 106–114. Online: <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/1979/isj2-005/goodwin.html>
- ¹⁴ Matgamna (2017): i. m. 360.
- ¹⁵ Matgamna (2017): i. m. 279–284.
- ¹⁶ Idézi: C. Bradley: The USFI Today. In *Under Whose Flag. Trotskyists Today: working class socialism or Third World Nationalism*. London, Socialist Organiser Alliance, 1985. 33.
- ¹⁷ A. Callinicos: Imperialism today. In Alex Callinicos et al. (szerk.): *Marxism and the New Imperialism*. London, Bookmarks, 1994. 11–66. Lásd még: XXXX.
- ¹⁸ A. Callinicos: An Imperialist Peace? *Socialist Worker Review*, 1988. szeptember 20.
- ¹⁹ E. Mandel: *Revolutionary Marxism Today*. London, Verso, 1979. 158.
- ²⁰ P. Anderson: Trotsky's Interpretation of Stalinism. *New Left Review*, 1983. 1/139. 52.
- ²¹ Matgamna (2017): i. m. 377.
- ²² Lásd G. Ben-Noah: Brenner on the Nazi massacre. *Socialist Organiser*, 1984. október 4. Online: <https://www.workersliberty.org/files/brennerreview.pdf>; P. Bogdanor: Holocaust Falsifiers. Blaming "Zionists" for the Crimes of the Nazis. In A. Johnson (szerk.) *Mapping the New left Antisemitism: The Fathom Essays*. London, Routledge, 2023. 148–164.
- ²³ K. Livingstone: Foreword to Lotz, C. and Feldman P., *Gerry Healy, A Revolutionary Life*. London, Lupus Books, 1994. Lásd még: C. Cowan: *My Search for Revolution – and how we brought down an abusive leader*. Market Harborough, Troubador, 2019.

- ²⁴ Lásd: S. Matgamna: *Fighting Left Antisemitism in the 1980s*. Workers Liberty, 2018. 3:62. Online: <https://www.workersliberty.org/files/wl62-leftantisemitism.pdf>
- ²⁵ Lásd: S. Nelson: What's Wrong with "Stop the War"? *Solidarity*, 2004. október 21. Online: <https://www.workersliberty.org/story/2017-07-26/whats-wrong-stop-war>
- ²⁶ Nelson (2004): i. m. 345.
- ²⁷ Nelson (2004): i. m. 352. Lásd még: L. Moffat: "Cover Your Heads," SWP tells protest women. Workers Liberty. 2005. Online: <https://www.workersliberty.org/story/2017-07-26/cover-your-heads-swp-tells-protest-women>
- ²⁸ A. Callinicos: Imperialism today. In Alex Callinicos et al. (szerk.): *Marxism and the New Imperialism*. London, Bookmarks, 1994. 63.
- ²⁹ J. Rees: *The ABC of socialism*. London, Bookmarks, 1994. 55.
- ³⁰ J. Molyneux: Marxism and Terrorism. *Socialist Worker*, 2004. április 6. Online: <https://socialistworker.co.uk/socialist-review-archive/marxism-terrorism/>
- ³¹ Lásd: E. Ginsberg Simon: SJP's Perfidious Presence. *Life Derailed*, 2023. október 25. Online: <https://ellenginsbergsimon.substack.com/p/sjps-perfidious-presence>

(Fordította: Baráth Katalin)

A fordítás alapjául az alábbi cikk szolgált: 'Little Short of Lunatics': Post-Trotsky Trotskyism and the Radical Left's Degenerate Response to 7 October. *Fathom*, 2024. június. Online: <https://fathomjournal.org/little-short-of-lunatics-post-trotsky-trotskyism-and-the-radical-lefts-degenerate-response-to-7-october/?highlight=Rejoice>

Nyári János (1940–2024)

Az utolsó mohikán

Nyári János a szocialista munkásmozgalom, a szakszervezeti és pártpolitikai baloldal utolsó nagy szervezője, képviselője volt, akit semmiféle antiszocialista, prokapitalista demagógia és manipuláció sem tudott eltántorítani e mozgalmi tevékenységtől. Minden szellemi és fizikai erejével azon volt, hogy átmentse a szocialista múltból azokat a használható szervezeti tapasztalatokat, amelyekkel az 1989 után kisemmizett munkavállalók érdekeit a politika területén védelmezni lehet.

Személyes barátságunk az MSZP Baloldali Tömörülésének felépítésével kapcsolatos szervezeti munkálkodás során jött létre.

Minden értelemben munkás volt, vagyis öntudatos ember, aki tisztában volt a tőke fogalmával nemcsak elméleti, hanem mindenekelőtt gyakorlati téren.

Ő még gyakran használta azt a kifejezést: „ügy”. De nem a régi bürokratikus értelemben, vagyis nem hivatali propagandát folytatott, hanem szocialista meggyőződésénél fogva, a kommunista hagyománynak megfelelően az „antikapitalista küldetést” értette ezen, amelynek első lépcsőjét a munkás-érdekvédelemben határozta meg. Gyakran követelte, hogy a szocializmus eredeti fogalmából kiindulva határozzuk meg az államszocialista múlt és a kapitalista restauráció „egyesített” bírálatainak alapvonásait. Amikor látta, hogy a munkás-önszerveződés gyökerei milyen mértékben hiányoznak a magyarországi munkásság „képességei” közül, a Tömörülés vezetőjét, Balogh Sándor történész professzort is megmegkérdezte e gyengeség forrásairól, okairól, hogy miképpen állunk ezzel a dologgal, hiszen a Baloldali Tömörülés még kezdeti, Népi Demokratikus Platform alakjában éppen a népi, a munkásönigazgatás hazai és nemzetközi hagyományát állította a *tradíció* középpontjába.

Mindennek megfelelően Nyári János a szervező munka centrumába a fiatalok és a munkások „beszervezését” állította, amivel a polgári

pártként megszilárdulni látszó MSZP nem egyszerűen hadilábon állt, hanem – főképpen Gyurcsány Ferenc idején (2000-es évek közepén-végén) – egy blairiánus ideológia és politika hatása alatt igyekezett megszabadulni a konzervatívnak tekintett „lakótelepek népétől”, ami még Horn Gyula nemtetszését is kiváltotta. Mikor azt mondtam neki 2009-ben, hogy Gyurcsány a semmibe ugrott a maga blairizmusával és kilépek az MSZP-ből, csupán egyetlen ellenérvet hozott fel, amelyet korábban magam is hangoztattam éveken át: „ne adjuk fel az infrastruktúrát”, ne vigyék el az MSZP-t a „liberók”, ahogyan fogalmaztunk, szőröstül-bőröstül. De akkor már menthetetlen volt nemcsak az „infrastruktúra”, hanem maga az MSZP is, beleértve természetesen a Baloldali Tömörülést: elvitt bennünket a kapitalizmus hajója egy olyan tengerre, amelyen már semmiféle tájékozódási pont nem kínálkozott. Nyári János maga is gyakran viccelődött azon, hogy vajon az MSZP-t a „nemzeti konzervatívok” vagy a „liberók” emésztik-e fel hamarabb. A mi, baloldali „tertium daturunk”, a „harmadik utunk” azonban úgy periferizálódott globális és helyi okok folytán, hogy nem halt el teljesen, egy megváltozott történelmi időben új kiindulópont lehet a politikai baloldal megújulásában. Nyári János ezt megsejtette már az 1990-es években. Ennek jegyében járt el az Eszmélet Baráti Körbe, amely rendezvényeit a Kerék étteremben tartotta. A kör legrátermettebb szervezője is alighanem ő lett.

Ebben a munkában, az antikapitalista ethos és politika fenntartásában Nyári Jánosnak, a barátnak, az elvtársnak kiemelkedő szerepe volt. E hagyományt folytatva őrizzük meg emlékét.

Hegemóniák és ellenhegemóniák

A migrációs fordulat és Kelet-Európa*

Bevezető

Marxista szempontból a migráció kérdése rendkívül komoly kihívásokat hordoz magában. A történelmi materialista háttér elemzése nélkül ideológiai és elemzési paradoxonokba ütközünk, illetve félrevezető és szimplifikált magyarázatokat kapunk.

A migrációval kapcsolatban így megszülető leegyszerűsítő magyarázatok és értelmezések nemcsak a feltörekvő jobboldalt segítették sokszor hatalomba az elmúlt 15 évben (lásd Trump felemelkedését, Magyarországot és a brexit folyamatát), hanem a baloldalt is megosztották mára, amit jól mutat például a németországi Die Linke szétesése. Mindez annak köszönhető, hogy a rendszerszintű és történeti összefüggések helyett majd minden politikai szereplő és közértelemiségi csak a bevándorlókra összpontosított. Ezek a megszólalók a társadalmi és történelmi összefüggéseket elfedték vagy elrejtették, majd pedig a hibás premisszákból kiindulva vagy rasszista, kirekesztő módon védték a lokális közösségeket, miközben figyelmen kívül hagyták a gazdasági újratermelés alapszerkezeteit, vagy éppen liberális utópiákat és a bevándorlók gazdasági rendszerről leválasztott emberi jogait hangoztatták. Az alábbi könyv ezt a szellemi zűrzavart kívánja csökkenteni azzal, hogy a kapitalista piaci nyitásból, a társadalmak, a nem gazdasági szférák piacosításából és a tőke történeti szerepéből indul ki, és kettős kritikára törekszik. Megmutatja, hogy a liberális piaci utópiák és a neoliberalis gazdaságmenedzsment technikák miképpen vezettek el az autoriter nacionalizmus felemel-

* A cikk szerző angolul megjelent, *The Migration Turn and Eastern Europe. A Global Historical Sociological Analysis* című könyvének átdolgozott és bővített bevezetője (2023, Palgrave Macmillan).

kedéséhez, a nacionalista őrvölgéshez mint hamis vagy éppen csak színlelt ellenmozgásához.

A könyv tehát az elmúlt négy évtized globális migrációs fordulátának történeti szociológiai elemzését végzi el kelet-európai perspektívából. A migrációs fordulat egyrészt azt jelenti, hogy globálisan, és a világ sok pontján lokálisan is, megnőtt az elvándorlás és a bevándorlás intenzitása a globalizáció és a piacosodás hatásaként. Másrészt a migráció mint diskurzív téma és kategória új értelmet nyert, és e két folyamat együttesen átírta a korábbi időszakok népesedési diskurzusait és a közgondolkodást. A népesedésről folytatott diskurzusok nemcsak átalakultak az adott időszakban, hanem a migráció kérdése egyenesen újrendezte a szellemi térképet. Így a migráció nem csupán fontos, hanem megosztó szakmai és közéleti téma is lett, ami korunkban meghatározó vitát generált a globalizáció kapcsán. Ebben a többszintű és többértelmű globális migrációs fordulatban Kelet-Európa aktív szerepet töltött be, amely szerepvállalást azonban csak globális és lokális történeti összefüggések interakciójában érthetünk meg. A könyv e komplex feladat elvégzésére vállalkozik néhány alapvető materiális és diskurzív folyamat alapján.

I.1. A migrációs vita polarizálódása

Az elmúlt néhány évben a világon zajló politikai viták középpontjába került a migráció kérdése; lezajlott egy migrációs fordulat a világ társadalmában és a közgondolkodásban is. A világ szinte mindegyik befolyásos orgánuma folyamatosan foglalkozik a migráció kérdésével. A globális tévécsatornák, a nyugati, az orosz és a nemzetközileg jegyzett lapok szinte minden nap foglalkoznak a migráció (be- és elvándorlók, illetve menekültek), a migrációs politika, a határok, falak, kerítések, a vándormunkások és/vagy a menekültek kérdésével. A politikai elemzések és híradások erős blokkosodást, polarizálódást mutatnak, és egyre élesebb vitáknak lehetünk a szemtanúi. A migráció, mint folyamat, és a migránsok, mint tömeges és absztrakt alanyok a konkrét csoportok megnevezése és a konkrét történelmi körülmények hiányában a közbeszédben mitikus szintre emelkedtek. E vitán belül a migráns és az őket állítólag támogató és mozgató csoportok mitikus ellenséggé váltak a nacionalista közhangulatban. Vagy éppen fordítva, a piachívők körében a bevándorlók vagy az elvándorlók biztosítják a kiegyensúlyozott fejlődést, az újítást, és hősként jelen-

nek meg, akik, a „nacionalisták” becsmérő beszédeivel szemben, az őket védő társadalmi csoportokkal együtt, elismerést érdemelnének. A migráció és a migráns amorf képzetei ily módon magukba szívják a társadalmi lét más problémáit is. Egyre több politikai szereplő a migrációs kérdést, folyamatokat és szereplőket az identitásbeli és politikai küzdelmek fő terepének és a politikacsinálás mitikus eszközének tekinti, és a legkevésbé sem törekszik arra, hogy a mitizálás helyett a tárgyként választott emberek és folyamatok konkrét társadalmi és történeti kontextusát megjelölne és figyelembe vennie. Így nem csoda, hogy több különböző és egymással élesen vitatkozó blokk jött létre e téma kapcsán.

1.1.a. A piaci hasznosság blokkja

A szabadpiac párti *The Economist* az elmúlt időszakban folyamatosan érvelt vezércikkében és háttérvideókban, hogy a migráció nemcsak tolerálható, hanem egyenesen a legjobb és leegyszerűbb gazdaságpolitikai döntések egyike. Hogyan tenné a migráció gazdagabbá a világot? – tette közzé videóját a befolyásos üzleti hetilap 2019 novemberében (*The Economist* 2019). Ez a videó jól mutatja, hogy a migrációs kapuk nyitvatartása szerintük nemcsak gazdasági és demográfiai szükségszerűség, és egyben morális kötelesség a kiszolgáltatottak védelmében, hanem billió dolláros haszonnal kecsegtető lépés. Ezt jól kell tudni menedzselni annak érdekében, hogy az előnyök érvényesüljenek, hogy ne a társadalmak, és ezen belül az Európai Unió tagállamok váljanak társadalmilag megosztottá (*The Economist* 2018). Az ENSZ szakosított szervezete, az ILO, és a gazdag államokat képviselő OECD, 2018-ban a fejlődő államok számára dolgozott ki politikai javaslatokat, hogy hasznosítani tudják a bevándorlásból származó, és a túlzottan informális munkaerőpiacokon elvesztegetett „fejlődési előnyöket”. (OECD 2018). Ugyanígy a Brit Institute of Economic Affairs igazgatója Mark Littlewood néhány nappal az ukrainai orosz invázió után már arról értekezett, hogy mekkora gazdasági előnyök származhatnak a befogadásból (IEA 2022).

A gazdasági előnyök mellett közvetlen demográfiai hasznót is látnak ezekben a folyamatokban. Az ENSZ 2015-ös *International Migration Report* kiadványában egyértelműen azt állítja, hogy a nemzetközi migráció jelentősen hozzájárul a népességnövekedéshez a világ sok részében, illetve megállítja a csökkenést (UN 2016 21.). Ezzel pedig lelassítja az időződés folyamatát, és kezelheti annak bizonyos

következményeit (UN 2016 22–23.). Sőt elősegítheti a millenniumi fejlődési célok megvalósulását is, amennyiben a migráció rendezett, reguláris és jól menedzselt formában történik (UN 2016 25.).

1.1.b. A „migrációellenes” blokk

A közvetlen piaci hasznót hangsúlyozó, a migrációt támogató hangokkal szemben igen éles migrációellenességről is olvashatunk. Egyesek már migrációs népességcseréről, sőt rémálomról beszélnek. A 2010-es évek elejétől egyre nagyobb népszerűsége tesz szert a Renaud Camus nevéhez köthető Grand Remplacement elmélet, amely a „fehér európai” népesség „lecserélésétől” fél, amely gondolat nagyon sok radikális jobboldali pártnak és mozgalomnak lett a kulcstémája Észak-Amerikában és Európában. Ezek közül kiemelendő például a Franciaországból indult, de sok országban elterjedt Génération identitaire, amely – időközben betiltott – mozgalom a fehér-kereszténység erőszakos védelmét tűzte ki célul 2012-ben.

A „fajok” demográfiai és migrációs cseréjétől való félelem nemcsak a nyugati és európai nacionalisták privilégiuma, hanem teljesen egyértelműen megjelenik például a hindu fundamentalizmust támogató csoportok és politikusok beszédeiben és intézkedéseiben is. Például Indiában a bevándorlási törvény kapcsán bontakozott ki ilyen vita (BBC News, 11 December, 2019). Vagy éppen Mianmarban, ahol a „Faj és Vallás Védelmének Egyesülete” (helyi nyelven MaBaTha) folyamatosan félelmet gerjeszt a bevándorlás és/vagy a termékenységi különbségek kapcsán (International Crisis Group, 2017). Sokan egy világméretű újnacionalista hullámról beszélnek, amelyben a migráció központi témává vált neoliberális társadalmi és gazdasági kontextusban (Banks-Gingrich 2006, Feischmidt 2014, Kalb 2011, Berezin 2009, Saavedra 2019).

Ebben a globális méretű vitában Európa, és azon belül Kelet-Európa, különösen fontossá vált, már az ún. menekülthullám kezdetén is. Ebben élen járnak Kelet-Európa politikusai és kormányai. Miloš Zeman a 2018-as cseh köztársasági elnöki választáson az „állítsuk meg a migrációt” szlogennel kampányolt, és szükségesnek tartotta „megvédeni a kultúrát” a „szervezett invázióval” szemben (Dražanová 2018). A 2015-ben parlamentbe jutó, majd 2019-ben kormányba kerülő, és egy „demográfiai válság” miatt aggódó észt radikális jobboldali párt, az EKRE a termékenységszökkenés, az elvándorlás témájával, az oroszokkal, az Európán kívüliekkel

szemben érzett érzelmek felkorbácsolásával szerzett szavazatokat (Tiido 2015 45.)

A „külső ellenség” elleni küzdelmet és a demográfiai válság „belső” forrásokból való megoldását hirdető kelet-európai politikai erők közül kulcsszereplő lett Magyarország nagy többséggel regnáló kormánya is. Ebben a politikai küzdelemben kiemelt jelentőségű volt a magyar miniszterelnök kijelentése már az ún. menekültválság kezdetén, 2015 januárjában:

„A bevándorlásról és az azzal összefüggő kulturális kérdésekről az eddigieknél sokkal nyíltabban, őszintébben, teljes egyenességgel kell beszélni” – nyilatkozta később a kormányfő az M1 Híradó tudósítójának. „A gazdasági bevándorlás rossz dolog Európában, nem szabad úgy tekinteni rá, mintha annak bármi haszna is lenne, mert csak bajt és veszedelmet hoz az európai emberre, ezért a bevándorlást meg kell állítani, ez a magyar álláspont.” „Nem akarunk tőlünk különböző kulturális tulajdonságokkal és háttérrel rendelkező jelentős kisebbséget látni magunk között, Magyarországot szeretnénk Magyarországgént megtartani” (Magyar Hírlap, 2015. 01. 12. 1 és 6.).

Vagy nagyon élesen megmutatja az adott perspektíva összetevőit a következő beszéd is, amelyben közvetlenül köti össze az európai és hazai „demográfiai” válságot és a kapcsolódó strukturális történéseket.

„Európa egyre gyengébb, lassan már a regionális szereplő státuszáért is meg kell küzdenie. [...] Demográfiai válság [...] Az a közösség, amely nem képes magát újratermelni, az lemond arról a jogról, hogy létezzen.” Ezt a problémát kívülről – ravaszkodással, betelepítéssel – nem lehet megoldani, azzal ugyanis feladjuk a nemzeti identitást. „A mi házunk is ég” – mondta Orbán (Orbán 2017).

Hasonlóan éles fényben mutatja az egyes diskurzív elemeket a következő interjúrészlet a magyar Országgyűlés elnökétől:

„[A]z a világ, ami több ezer éven keresztül létezett, egy bizonyos fajta tradicionális értékrend alapján, ez a világ, ez felbomlóban van, és ennek iszonyatos következményei vannak, egész pontosan, ha valamikor, a reformkor irodalmát megtermékenyítő nemzethalál víziója, az elég közel van. Nemcsak a magyarok számára egyébként, hanem az európai tagállamok minden őslakos népe számára nagyjából úgy néz ki a helyzet, hogy belátható időbe tehető az, amikor már nem

tudunk a demográfiai lejtőn megállni, hanem gyakorlatilag előbb-utóbb el fogunk fogyni. [...] Most már látható, hogy miközben az emberiség lélekszáma nő, tehát bizonyos értelemben túlnépesedés van, csak Európában van népességfogyás, és ez előbb-utóbb azzal fog járni, hogy ide beözönlenek azok, akik egyébként itt életteret látnak maguk előtt” (Kövér 2015).

1.1.c. A piackritikai baloldali blokk

A pro és kontra érvek mellett megjelennek olyan vélemények is (e könyv is részben ide sorolható), amelyek tertium daturként az adott piaci rendszerben látják az ún. migrációs probléma gyökerét, és azt hangsúlyozzák, hogy a kapitalista rendszer állít elő paradox és feszültségekkel teli helyzetet. Ez a társadalmi rend zsákmányolja ki a bevándorlókat. Ilyenkor nem a migráció negatív vagy pozitív megítélése a fontos, hanem hogy az adott elemzők és értelmiségiek megmutassák a migrációs folyamatok rendszerbeli összefüggéseit. Egyszerre utasítják el a szabadpiaci nyitást és a nacionalista kontrollt, egy általános és kizsákmányolt migráns csoport nevében. Pröbstring például így fogalmaz „A migráció és a szuper-kizsákmányolás” című tanulmányában 2015-ben:

„A migráció központi kérdés a legtöbb fejlett kapitalista államban. A ma vándorai komoly részt tesznek ki mind a munkaerőn, mind pedig a népességen belül. Alapjában véve a migráció a harmadik világ »szuper-kizsákmányolásának« egyik legalapvetőbb folyamata az imperialista monopolkapitalizmuson belül. Akárcsak az extra profit megszerzése a fél-gyarmati világot behálózó egyenlőtlen csere rendszere révén, amelyen belül a migráció is a tőkefelhalmozást szolgálja. Az imperialista tőke diskurzív keretben úgy tesz szert nyereségre, hogy többféle formában a munkaerő értéke alatt foglalkoztatja a vándormunkást. Ennek eredményeképp a migráns »a szuper-kizsákmányolt munkaerő nemzeti formában elnyomott rétegeként« jellemezhető» (Pröbstring 2015).

Céline Cantat is egyszerre veszi kritikai górcső alá a neoliberális fordulatot, a kapitalizmus nemzetköziesedését és az „europainizmusként” meghatározott ideológiai konstrukció másságképzetét, és bemutatja, hogy milyen ellentmondások vezetnek el egy általános „migráns másik” megalkotásáig, és elutasításáig (Cantat 2016).

Ezt a perspektívát következetesen képviselik a posztkoloniális kritika képviselői és a kapcsolódó társadalmi mozgalmak, amelyek

a migránsokat a hibriditás, a széttagoltság, a gender, a rassz és a globális osztályhelyzet hármasságával összefüggő kiszolgáltatottság, az elnyomás és az ellenállás szemszögéből látják (Ashcroft et al. 1989). Különösen figyelemre méltó, hogy a posztkoloniális kritika történelmileg a migrációt a gyarmati örökség és viszonyrendszer kontextusába helyezte, és az egyenlőtlenség kérdése mellett a kapcsolódó reprezentációs problémák elemzésére vállalkozott (Böröcz és Sarkar 2017; Bosma et al. 2012; Sarkar 2017).

1.1.d. A migrációs téma dominanciája

Tehát a migráció és a migráns mint általános kategória a gondolkodás középpontjába került és éles vita bontakozott ki körülötte. A vita intenzitásának a növekedését nemcsak az egyre élesebb politikai harcok mutatják, hanem a tudományos szövegekben is megnőtt az érdeklődés a kérdés iránt. Nehéz ezt empirikusan jól igazolni. De jelzi a tendenciákat, hogy a megjelentetett angol nyelvű könyvekben (amely szerepel a Google Könyvek hatalmas digitális könyvtárában) a „debate on migration” kifejezés relatív gyakorisága a hatvanas évektől folyamatosan nőtt, miközben maga a migráció kifejezés is történelmi csúcson van a globalizáció 1980-as években kezdődő időszakától. A migráció kifejezés az adott időszakban a nyelvi kifejezések 0,002 százaléka, azaz a hatvanas évek szintjének majd a duplája.

De miért lángol fel a migrációs vita a globalizáció időszakában? Miért válik a politikai, közéleti és szellemi viták központi kérdésévé bizonyos térségekben, és miért így, és miért ekkor? Miért és milyen történelmi előzmények következtében erősödnek meg a migránsellenes diskurzusok szemben a nyitáspárti véleményekkel bizonyos térségekben? Miért ekkor és milyen konkrét történeti mechanizmusok révén köthetőek ezek a viták, és főképp azok polarizálódása a piacososodás folyamatához? Miképpen kapcsolódnak össze ezek a folyamatok a migráció és a migrációs kapcsolatok átalakulásával? Milyen globális és lokális interakciók vezettek el a migrációs fordulathoz?

Ez a történeti-szociológiai, politikai demográfiai kérdéskör könyvünk legfontosabb problémája, amit mind diskurzív mind pedig történeti-materiális oldalról szemügyre vesszük. Mielőtt a főbb téziseket és eredményeket bemutatjuk, fontos, hogy néhány általános módszertani és elméleti kérdésben is állást foglaljunk.

I.2. Általános elméleti kérdések és előfeltevések

Az alábbiakban érvelésünk általános elméleti és szemléleti alapjait adjuk meg. Tisztázzuk az érvelés és használt általánosabb fogalmak szellemi háttérét és összefüggéseit.

I.2.a. Braudel: A történelmi totalitás

Az alábbi elemzés történeti, történeti szociológiai elemzés. Mind a tömeges migráció, mind pedig az arról való egyéni és közösségi gondolkodás csak szélesebb társadalmi változás részeként érthető meg (de Haas 2010). E történelmi folyamatok elemzésében jelentős ellentét figyelhető meg azon szerzők között, akik az eszmei, tudati mechanizmusokkal foglalkoznak, illetve akik a materiális történelmi folyamatokra figyelnek. Ez az elemzés ezzel a kettősséggel szakítani szeretne. A könyv a migrációs vita kibontakozását migrációs változásokhoz kapcsolódó történelmi eseményként, materiális és diskurzív szerkezetek együttes eredményeként kezeli.

Elemzésünk egyik szemléleti háttereként a totális történelem braudel-i kerete jelölhető meg. Braudel egyszerre operált a strukturális történelem és az eseménytörténelem fogalmával, illetve a „találkozási pontok”, a strukturálódás gondolatával (Braudel 1980 83–90; Abrams 1983, ix–x., 190–92.). Ez számunkra is fontos, és idekapcsolhatjuk Ulf Brunnbauer és Gradits (Brunnbauer-Gradits 2013, 11.) megközelítését is, akik a temporalitások és a struktúrák összekapcsolódásában látják a valós „történeti események” létrejöttét, beleértve az új nacionalizmus felemelkedését is.

I.3.2. A piacosodás fogalma

A könyvben piacosításnak nevezzük a piaci logika kiterjedését a társadalom újabb és újabb, korábban ettől nem vagy csak kevésbé érintett szegmenseire. Polányi szavaival egy mind szélesebb piaci társadalom létrejöttéről beszélhetünk (Hann 2018, Joppke 2021). Ezek nem a valódi árutermelés és árucsere színtereit érintik, hanem ezekben az esetekben valamilyen szintű piaci túlterjeszkedésről és expanzióról van szó, amely folyamatok összekapcsolódnak a kapitalista világrendszer inherens és a migrációt nagyban szabályozó történeti egyenlőtlenségeivel, „torzulásaival”. Ilyen folyamatnak tekintjük a korábban valamilyen társadalmi, közösségi, állami tulajdonban vagy

társadalmi kontroll alatt lévő gazdasági tevékenység, szolgáltatás piaci magántulajdonba kerülését és piaci koordinációját, a köz- és társadalmi szolgáltatások, ellátások privatizációját, piacra vitelét (nyugdíj, egészségügy, oktatás, energiaellátás stb.). Ezek a folyamatok közvetlen összefüggésben vannak a migrációs indítékokkal és kereslettel. Ugyanígy kezeljük a családi és háztartási (pl. gondozási) feladatokat piaci és félpiaci alapú megszervezését és felfogását, amely átalakulás ugyancsak migrációs folyamatokat indít el. Hasonlóan fontos lehet a társadalmi kapcsolatok piaci-üzleti használata is (szociális média, infotársadalom, Facebook stb.). Bizonyos szempontból idesoroljuk a külföldi tőke és befektetések mind szabadabb mozgását is (a globális piac növekvő szerepét), miután az szervesen összekapcsolódik a fenti folyamatokkal, mint például a privatizációval. E folyamatokban a piacra kerülés, a destruktív rombolás, a piaci profitlogika és költségcsökkentés okán, a nemzetközi vándorok szerepe megnő. Ez azt is mutatja, hogy kumulatív/generatív folyamatokról van szó, további piacodosást generál például a gondozási képességek elvonása, a migráns gondozót küldő családok piacra lépése, a gondozószemélyek elvesztése és a megfelelő állami-közösségi gondozás hiánya miatt (Aulenbacher 2020; Gábrriel 2022; Katona–Melegh 2020). Ugyanide soroljuk azt is, ha egy piacodosási folyamat részeként új piaci feladatok és szerepek jönnek létre, mint például a nemzetközi gondozói iparág ügynökeinek a színrelépése, akik egyben felváltják a korábbi társadalmi közvetítéseket (pl. a gondozók vagy éppen a karitatív szervezetek társadalmi hálózatait). Összefoglalóan nagyon erős és dinamikus, szétterjedő folyamatokról van szó, amelyek egyszerre materiális és tudati jellegűek. Azt is fontos jelezni, hogy a történelem során a piacodosásnak hullámai is vannak, azaz lehetséges a visszarendeződés, illetve az újbóli nekilendülés (Chase-Dunn 2000; Burawoy 2020; Hann 2019). Mi itt csak a legutóbbi hullámmal foglalkozunk, miközben tudjuk, hogy a migráció terén már korábban is lezajlottak hasonló folyamatok (Brunnbauer 2016).

I.3.3. Lukács: Eldologiasodás

Lukács a tudati folyamatok elemzését összekötötte az áruviszonyok általánossá válásával, azok expanziójával és az abban szükségszerű tárgyiasítással. Lukács szerint a piac uralma esetében az áruviszonyok és a racionalizálódás a társadalom és a tudati folyamatok egészét áthatják, és az eldologiasodás folyamatát indítják el.

„[E]z a fejlődés az áruformának az egész társadalom valódi uralkodó formájává való válása, csak a modern kapitalizmusban megy végbe [...]; csak az osztálytársadalmi lét egyetemes kategóriájaként válik felfoghatóvá az áru a maga hamisítatlan lényegében. Csak ebben az összefüggésben nyeri el az áruviszonyok által létrejött eldologiasodás a maga döntő jelentőségét és szerepét mind a társadalom objektív fejlődése, mind pedig az embereknek ehhez való viszonya vonatkozásában” (Lukács 1971, 323.).

Tehát a globalizáció időszakában az általunk is figyelt növekvő, kiteljesedő piacosodás általános folyamatként értelmezhető, amely expanzív és szervezi a társadalmi viszonyokat és egyben a kapcsolódó tudati formákat. Így a migrációt és az arról kialakult képzeteket is alakítja, amely folyamaton belül kiemelten fontos a racionalizálás kísérlete és tendenciája is: „Számunkra az itt érvényesülő elv a legfontosabb: a kalkulációra és a kalkulálhatóságra beállított racionalizálás elve” (Lukács 1971, 327.).

Könyvünk egyik fő állítása, hogy a globalizációs piaci nyitás egyik elemeként a migráció globális piaccá szerveződik, és egyben racionális absztrakt piaci kategóriává válik, és e folyamatokból érthetjük meg az elmúlt időszak diskurzív változásainak egy jelentős részét. Már itt megjegyezzük azonban, hogy a piacosodás jelentőségét a migrációs irodalom több szinten is visszaigazolja. Xiang–Lindquis szerint a migráció egyik legfontosabb tényezőjévé vált a migráció piaci infrastruktúrájának kiépülése (Xiang–Lindquist 2014). John Salt pedig egy 2001-es tanulmányában egyenesen így fogalmaz:

„Ma a nemzetek közötti migrációt önálló nemzetközi üzleti vállalkozásnak is tekinthetjük, amely hatalmas költségvetéssel dolgozik, világsszerte állások százazreit teremti meg, és egy sor egyén, ügynökség és intézmény menedzseli, akik közül mindegyiknek érdeke az üzlet egy-egy ágának felfuttatása. A migrációs üzletet intézményesített hálózatok rendszereként foghatjuk fel, mely szervezetekből, ügynökökből, és egyénekből áll, akik közül mindenki valamiféle nyereséget remél e nemzetközi mozgalmából. Más szavakkal: a migráció előmozdításához erős érdekek fűződnek” (Salt 2001, 196.).

Tudati szinten ennek következtében, Lukács szavaival, a migráció is eldologiasodik, általános és absztrakt piaci kategóriává válik, amint azt később részletesen is bemutatjuk. Sőt tudományos irányzatok,

kormányzatok, nemzetközi szervezetek és entitások is átvették ezt a piaci gondolkodásmódot és a migráció piaci alapú menedzseléséről beszélnek.

Az eldologiasodás, a migráció absztrakt piaci fogalma pedig állítá-sunk szerint átalakítja és átrendezi a népesedési diskurzusokat, és az egyre terebélyesedő vitát polarizálttá teszi. Mindeközben azt is látjuk, hogy az általános kategóriaképzés a tudományos gondolkodás belső absztrakciós igényeinek is az eredménye, tehát többtényezős folya-mat zajlott le. Számunkra azonban az eldologiasodás itt konkrétan, egy olyan általános és dekontextualizált migrációs kategóriában való gondolkodást jelent, ami a piaci kalkulációs mérlegelést jelenti. Így e folyamatokban lesznek olyan diskurzív blokkok, amelyek a piaci hasznosítást szorgalmazzák és a migrációs nyitás mellett kardoskod-nak, de lesznek olyan blokkok, amelyek a zárást és a növekvő állami kontrollt és szelekciót támogatják a piaci intézmények és elvek fenn-tartása mellett a vélt kulturális következmények okán. Illetve lesznek olyanok, amelyek a piacosodást és a piaci viszonyokat teszik a vita tárgyává, akárcsak a mi elemzésünk

I.3.4. Gramsci: Történelmi-politikai blokk és a hegemonia

Gramsci Lukácshoz nagyon hasonlóan elemezte a társadalmi átala-kulást. A strukturális és tudati elemeket dinamikusan összekapcsoló történet-politikai blokk fogalma számunkra igen fontos lehet a megértésben. Szemben a materiális viszonyoktól elszakított pro-pagandaelemzésekkel és/vagy a gazdasági átalakulás szimplifikált ökonómiai értelmezésekkel Gramsci a történelmi-politikai blokkon a következőket értette:

„Különbséget kell tehát tenni a történelmileg szerves, egy meghatáro-zott struktúra számára szükségszerű ideológiák, valamint az önkényes, kiagyalt, »akart« ideológiák között. Amennyiben történelmileg szükségszerűek, érvényességük »lélektani« érvényesség, szervezik az embertömegeket, alakítják a terrénomot, amelyen az emberek mozognak, tudatára ébrednek helyzetüknek, harcolnak stb. [...] Azt hiszem, e megállapítások elemzése megerősíti a »történelmi blokk« koncepcióját, amelyben az anyagi erők jelentik a tartalmat, és az ideológiák a formát; a tartalom és forma megkülönböztetése tisztán didaktikus: az anyagi erőket nem lehetne történelmileg megragadni forma nélkül, s az ideológiák anyagi erők nélkül egyéni gondolatte-kervények lennének” (Gramsci 1970, 106.).

Számunkra ebben a gondolatban az lesz fontos, hogy a migráció fel-fogása, értelmezése és percepciója csak akkor és annyiban válik történelmi hatóerővé, amennyiben illeszkedik materiális struktúrákhoz és azok változásához. Különben csak agyszülemények és propagandisztikus elemek lennének. Ez a kongruencia fontos a történelmi átalakulás megértéséhez: az általunk is elemzett diskurzív blokkok mindegyike csak a globalizációs időszak materiális struktúrái, a migráció piacosodása és emelkedése révén, és e folyamatokba és struktúrákba beépülve váltak történelmi hatóerővé. Ezt a kapcsolódást tekintette Gramsci a hegemonia-ellenhegemonia kulcsmozzanatának, és ebből vezette le a materiális és ideológiai szinteken is összeépülő történeti politikai blokkokat. Mi ezen blokkok alatt a migráció és a piacosodás történeti folyamataiba illeszkedő diskurzív perspektívák történeti-politikai erővé válását és hatalmi blokká merevedését értjük, amelynek része a tudati/ideológiai hegemonia.

Ez utóbbi kapcsán Gramsci pedig a következőképpen fogalmaz:

„Talán a struktúrát változatlanként és abszolútaként gondoljuk el, és nem inkább mozgásban lévő tényleges valóságként? És a Tézisek Feuerbachról azon állítása, hogy »a nevelőt is nevelni kell« nem adja meg az ember struktúrára adott aktív reakciójának szükségszerű viszonyait, megerősítve a valóság folyamatának egységét? A Sorel által megalkotott »történelmi blokk« fogalma pontosan ezt, a praxis filozófiájában hirdetett teljes egységet ragadja meg”
(Gramsci 2000, 193.).

A könyvben mi a migrációval összefüggő történeti és politikai blokkok kialakulását követjük nyomon. Összekötjük a materiális folyamatokat a népesedési diskurzusok újrendeződésével és blokkosodásával. A tömbökké szerveződés szerintünk a migráció és a társadalom piacosodásának következtében többek között a migráció kérdése mentén zajlott le. Előzetesen is hangsúlyoznunk kell, hogy itt leginkább a hegemonia történeti pillanatainak a kérdése izgat minket, ugyanis ezek az időszakok történelmileg soktényezősök és időszakosak (Gramsci 2000, 190., 193., 194.). Nem gondoljuk azt, hogy az adott piacpárti, a piac működését kulturálisan elutasító, illetve a piackritikus történeti és politikai blokkok az adott diskurzív tér minden részét kontrollálták volna, vagy, hogy belül is tagolatlanok lettek volna. A legkevésbé sem volt így, és mint látni fogjuk, még a kelet-európai nacionalizmusok sem homogenizálhatóak. A legfonto-

sabb mozgásokra kell figyelnünk, és arra, hogy milyen hegemonia- és ellenhegemonia-viszonyok jöttek létre a 2010-es évek közepére.

I.3.5. Polányi: kettős mozgás, fiktív áruk és a beágyazottság

Chris Hann felvetését követve kiindulópontként használjuk Polányi Károly egyik kulcstézisét. Polányi úgy érvelt, hogy amennyiben a szabadpiac gondolata és gyakorlata előretör, akkor ellenmozgásként megerősödik a társadalmi kontroll igénye és a nacionalizmus (a nemzeti szintű ellenőrzés és ellensúlyképzés) mint e kettős mozgás egyik formája. Ez utóbbi kettős mozgás különösen erős lehet, ha a piaci rendszer és a piacosodás nem talál valós és integrált ellensúlyokra. A blokkok közül a migrációellenes, a piaci folyamatokkal kapcsolatban jobboldali kulturális kritikát gyakorló nacionalizmus, mint történelmi és politikai blokk felemelkedése Polányi Károly szavaival kettős mozgásként is felfogható (Polányi 1986, 222; Polányi 2004, 101–111., 175., 190–191; Hann 2016, 2019; Lengyel 2016). Ez a megközelítés és összefüggés számunkra fontos lesz, hiszen értelmezni lehet, hogy milyen tudati reakciók születnek a piacosodásra és az így emelkedő migrációs szintekre. De a mostani nacionalista hullámot csak részben lehet így felfogni, mert ezek a rezsimek a szabadpiaci intézményi rendben nem változtattak, és így inkább neoliberais nacionalizmusokról beszélhetünk (Joppke 2022). Ez a migráció terén is kimutatható, amit jól mutat például a magyarországi vendégmunkás program kormányzati támogatása. A nacionalizmus felemelkedése mellett fontos arra is figyelni, hogy más ellenmozgások (a piaci mozgás szisztematikus és nem kulturális kritikája) miért nem erősödtek meg az adott időszakban. Ez kulcskérdés a baloldali kritika szempontjából.

Polányi abból a szempontból is megkerülhetetlen az elemzésben, hogy bevezette a fiktív áru és a beágyazottság fogalmát. A fiktív áru (munka, föld és a pénz) Polányi szerint olyan áruvá váló termelési tényezők, amelyek nem közvetlenül a piac számára kerülnek előállításra, de a társadalom és benne a modern közgazdaságtan és a szakpolitika elkezd úgy tenni, mintha áruk lennének (Polányi 2004, 101–111.). A migráció is lehet ilyen fiktív jelenség, hiszen nagy mértékben családba, közösségbe és nem piaci társadalmi kontextusba beágyazott jelenségről van szó. A munka eleve fiktív Polányi szerint, de sok esetben a vándorok még csak nem is munkaszerződésekkel dolgoznak, hanem szolgáltató kontraktusokkal, és így még inkább fiktív jellegűek. Ebből a szempontból beágyazott migrációnak tekinthető a családi

migráció és a családegyesítés, az oktatási, képzési és tudományos célú migráció, a gondozási migráció, az idősek vándorlása, a menekültek legnagyobb részének mozgása, az ökológiai migráció, és minden olyan migráció, amely nem a piaci árutermelés része. Tehát a migráció csak korlátozottan jelenhet meg mint piaci fejlemény, és mint azt kvalitatív kutatások is igazolják, a vándorok jelentős részben nem is így gondolkodnak magukról, hanem például a családi jólét keretébe ágyazzák be vándorlásukat (Kovács–Melegh 2000; Melegh et al. 2018, illetve lásd még de Haas 2010). Ezek a migrációs típusok csak fiktív formában piacosodhatnak. Mindeközben egyes piaci és globális kormányzati szereplők (pl. Világbank, OECD) globális piaccá szeretnék szervezni a nemzetközi migrációt és arról piaci, kalkulatív diskurzusokat kívánnak folytatni (Burawoy 2020; Gábrriel 2022; Aulenbacher 2020). Könyvünknek tehát ez az egyik legfontosabb állítása. Szerintünk ez a materiális és tudati piacosodás polarizálja a migrációs vitát.

További általános szemléleti aspektusként, Chris Hann értelmezését követve, a beágyazottság polányista fogalmát történeti kategóriaként kezeljük (Hann 2019, 2021). Eszerint a beágyazottság, azaz a piaci autonómia és a gazdasági cselekvés társadalmi kontrollja, a gazdaság társadalmassága a történeti tereken átnyúlóan változó állapotot jelent. A különböző gazdasági rendszerekben különbözőképpen érvényesül, de szintjei, formái és alakulása történeti sorba illeszthető. Így például a tervgazdaság erőltetése az ötvenes években részben kiágyazottságot jelentett a korábbi gazdálkodási formákhoz képest (elvesztek pl. a paraszti gazdálkodás társadalmi rendszerei), majd a meginduló szocialista piaci mechanizmus új beágyazottságot hozott létre, amelyek megbomlanak a radikális rendszerváltással. Miközben még a sokkszerű piacosítás is megőrzött bizonyos elemeket. Ilyen rend például a jóléti szolgáltatások egy részének biztosítása is, amely fontos magyarázó tényező lesz a bevándorlók, más vándorok és a helyi népesség közötti versengés viszonyában.

Demográfiai szempontból a ki- és beágyazottság különösen fontos fogalmak, hiszen a családi élet és gazdálkodás minden társadalomban megfigyelhető és bizonyos mértékig szükséges is. Például a család folyamatosan gondoskodni próbál a gyermek, idős vagy beteg tagjairól. Ha a beágyazottság lecsökken, pl. a családfenntartók gyorsan elveszítik munkahelyeiket, iparágak és szektorok dőlnek be, illetve a külföldi tulajdon előretörésével is nő a családi életben megjelenő társadalmi bizonytalanság, akkor újabb és újabb helyzeteket kell megoldani az érintett családokban. Így a piacosodás következménye lehet

például a gyermekvállalás elhalasztása, vagy az érintett csoportokon belül annak korlátozása (Spéder 2003; Bartus 2017). További ilyen következmény lehet a nemzetközi vándormunka előtérbe kerülése. Ezt a folyamatot mi magunk is igazolni fogjuk a későbbiekben. Ezzel összefüggésben pedig a jóléti rendszerek esetleges megropppanása ismételten fontos szempont lehet, hiszen ezen változások is szerepet játszanak például a tömeges migráció intenzitásának növekedésében, amint azt mi is demonstrálni tudjuk majd a továbbiakban (Hárs 2016, 2019).

I.3.6. A migrációs konfliktusok társadalmi háttere és a versengés

A migrációs vita polarizálódása és a migrációs fordulat társadalmi hatótényezői kapcsán elemzésünkben egyértelmű feltételezés, hogy piaci viszonyok között a kiágyazottság növekedésével (a társadalmi és munkahelyi biztonság csökkenésével, a növekvő piaci kitettséggel, a nem piaci társadalmi intézmények hanyatlásával) nő a versenyérzet, illetve megerősödik az a törekvés, hogy a megszerzett erőforrásokat és jogosultságokat adott csoportok megőrizték, és az újonnan belépőket különböző eszközökkel kizárják. A versengés és a migráció kérdése már a társadalomtudományok kezdete óta fontos kérdés, és komolyan foglalkoztatta többek között a különben homlokegyenest ellenkező nézeteket valló Malthust és Marxot is (Barrows 2010; Ghosh 1963; Woods 1986; Szreter 2018). Nagyon élesen merült fel ez a kérdés az amerikai városszociológiában is, és főképp az osztálykonfliktusok kontextusában a rasszviszonyokkal foglalkozó klasszikus brit szociológiában (pl. Rex 1970). Ezen túlmenően mind a mai napig komoly vitákat generál ez a problémakör például a jóléti és legújabban az ökológiai konfliktusok kapcsán (Urdal 2005; Frey 2011; Lafleur-Mescoli 2018; Razin–Sadka 2005; Helbling–Kriesi 2014).

Az alábbi elemzésben, követve Dancygier gondolatmenetét abból indulunk ki, hogy a migráció kérdésében jelentkező társadalmi konfliktusok különösen akkor válnak élessé, ha a belépőknek és a bevándorlóknak van valamilyen jogosultsága a közösségi erőforrásokhoz és jóléti ellátásokhoz, ami összekapcsolódik a menekült és migrációs jog fejlődésével is (Dancygier 2010; Csepeli–Örkény 2017). Márpedig, mint azt lentebb látni fogjuk, a globalizációs nyitás során a fenti tényezők szinte mindegyike jelentkezett, így ezzel növekedhetett a versenyérzet. A korábbi jóléti államokban a szociális biztonság rendszerei megroppantak, míg a világ nagy részén alig épültek ki. Mint elemezni

fogjuk, az újraelosztás szintje nagyon sok helyen csökkent, illetve globálisan stagnált, miközben az ellátandók esetleges köre bővült, legyen szó akár idősekről, betegekről vagy menedékkérőkről. Más oldalról a társadalmi biztonság, a magasabb jövedelmek és járadékok elérésében is egyre fontosabbá vált a migráció, azaz a növekvő versengés maga is további migrációhoz, s így további versengéshez vezethet. A belépői jogosultságok (nem feltétlenül azok használatának) növekedésére szintén bőven találunk bizonyítékot, amit például az Európai Unió fejlődéstörténete is igazol, ahol éppen a kelet-európai migránsok váltak igazi problémává szélesebb körű jogaik miatt (Dancygier 2010; Joppke 2021). Ez a versenyhelyzet nem feltétlenül a migráció következménye, sőt az éppúgy az okozata is lehet a befogadó közösséget szintén megrengető folyamatnak, amelyre jó példa a gondozói migráció iránti kereslet növekedése a közvetlen állami ellátások hiányában (Katona–Melegh 2020; Andor 2017).

Összefoglalóan tehát a történeti folyamatot a maga globálisan integrált dinamikus és interaktív totalitásában értékeljük, visszaállítva a kognitív és materiális folyamatok egységét, és visszaadva a folyamatok interaktív és belső dinamikáját.

I.3 A probléma konkrét elemzésének főbb részei és tézisei

1.3.a. A népesedési diskurzusok fejlődése a nyolcvanas évekig

A könyv először a globalizációs időszak kiindulásakor megfigyelhető tágabb népesedési diskurzív helyzetet veszi szemügyre a tudományos és szakpolitikai népesedési diskurzusok, jelentések elemzése alapján. Hogyan és miképpen kezelték a migráció kérdését, továbbá milyen fogalmi és gondolati keretek figyelhetőek meg az elitek diskurzusaiiban és a népesedéspolitikai jelentéseikben. A könyv demonstrálja, hogy a migráció kérdése már a globalizáció kezdetekor nagyon ambivalens téma volt a főbb népesedési diskurzusokban, mert a kapitalista és nem kapitalista népesedéspolitikai irányzatokban (malthusiánus, demográfiai átmenet, etnikai-narodnyik, szocialista modernizáció, konzervatív, revitalizációs elméletekben) a migráció egyszerre jelent meg veszélyként és lehetőségként. Ebben kulcsszerepet játszottak a globális jóléti és fejlődési hierarchiák, amelyeknek megfelelően a népesedéspolitikai megközelítések a privilegizált vagy a támogatott csoportok szempontjait vették alapul. Így a szövegekben nagyon

gyakran fordult elő rasszista kirekesztésre vagy kizsákmányolásra való utalás vagy annak legitimitációja „a nem megfelelő népességgel kapcsolatban”.

Jól demonstrálható, hogy a nyolcvanas évekbeli diskurzusok nagyon sok elemükben közvetlenül, illetve nem szándékolt hatásmechanizmusok révén előkészítették a terepet a migrációs vita és az antimigráns blokk felerősödése szempontjából, sőt bizonyos diskurzív kapcsolatokban már meg is jelenítették vagy előrevetítették a konfliktus főbb elemeit. Egyrészt az adott diskurzív minták a nyolcvanas években (leszámítva a baloldali fejlődéselvű kritikai diskurzust) mind erősen biopolitikai jellegűek voltak és az absztrahált „népesség” fogalmával és a „kiaknázandó” népesedési erőforrások képzeteivel operáltak. Fenntartották, hogy a népesedési dilemmák és/vagy a piaci versenyképesség miatt a népesedési folyamatokba a kapitalista állami szereplőknek be kell avatkozniuk. Ambivalens módon a bevándorlást vagy fel kell gyorsítani a népességszökkenés, esetleges munkaerőhiány problémáinak ellensúlyozására vagy pedig éppen le kell lassítani, ad absurdum le kell állítani azokat a helyi lakosság kulturális és gazdasági „védelme” érdekében.

Leszámítva a kevés számú baloldali kritikai irányzatot, a legtöbb állam e kívánatosnak tartott beavatkozások során a társadalmi csoportok hierarchikus, szelektív és differenciált támogatását tűzte ki célul. Szinte mindegyik diskurzus (a baloldali kritikai-fejlődési diskurzust leszámítva) ezáltal alapot adott rasszista vagy esszencializáló kirekesztésre, eltárgyasításra az állami-politikai beavatkozás inherens eszközeként (Foucault 1992). Így nem csoda, hogy több diskurzus biopolitikai pánikot keltett, amelynek keretében az európai gazdasági-demográfiai hanyatlás ellensúlyozására és/vagy egy adott csoport védelmére szólítanak fel valamilyen „kárt okozó (túlzottan szapora, idegen kultúrájú stb.)” csoport „terjeszkedésével” szemben.

Több diskurzus (mint például a szocialista modernizációs, vagy az etnikai versengés és a nemzeti revitalizációs értelmezési keretek) erős hangsúlyt helyeztek az állam demográfiai szuverenitására, és ez fontos történelmi háttérül szolgált a későbbi migránsellenesség állami politikájához, az „állami rendkívüli állapotok” igazolásához. Több helyen megjelent már a nyolcvanas években az elitellenesség és az NGO-kal, vagy éppen a nemzetközi szervezetekkel szembeni ellenérzés, vagy az ellenük folytatandó politikai küzdelem igénye.

Az átrendeződés oka a második világháború után kialakult történelmi-hatalmi rend kiüresedésében és a piacosításban keresendő.

Ezek közül a legfontosabb, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek küzdelmeiben megroppantak a baloldali kritikai mozgalmak, és a baloldali társadalomátalakító tervek, megbomlott a szinte globális modernizációs konszenzus, miközben megerősödött a globalizációs piaci nyitás gondolata és később annak gyakorlata is. Ez pedig a népesség és népesedés kérdésének újragondolását is szükségessé tette. A migrációnak a mobilitási formákat magába olvasztó absztrakt piaci kategóriává válása a nyolcvanas évektől pedig éppen ezt az újraértelmezést és újrendezést szolgálta a történelmi folyamatok előrehaladtával.

1.3.b. A piaci nyitás és a migráció alakulása

A könyv további fejezetében az elmúlt harminc-negyven év migrációs változásait és annak demográfiai és társadalmi hátterét vizsgáltuk meg. Arra kerestük a választ, hogy milyen tényezők emelték meg a migrációs szinteket és azok milyen konkrét fejlődési pályákat rajzoltak ki a kelet-európai térségben. Leginkább a kilencvenes és a 2000-es évek elején lezajlott piacosodást, társadalmi kiágyazódást tárgyaltuk különböző elemzési szinteken. Először globális szinten elemeztük a történeti materiális viszonyokat, majd fókuszált lencsével európai és kelet-európai történeti folyamatokra koncentráltunk. Tehát e kérdéskörön belül a kapcsolódó főbb demográfiai és migrációs folyamatokat vizsgáltuk globális, kontinentális és kelet-európai szinteken. Arra kerestük a választ többváltozós modellezés alapján, hogy milyen tényezők (demográfiai folyamatok, a külföldi tőkebefektetések, jövedelmi szintek változása, jövedelmi viszonyok alakulása, deruralizálódás stb.) mozgatták az elvándorlást (ezáltal a bevándorlást is) a globalizáció korában, és hogy milyen feszültségpontok jöttek létre globális és regionális szinteken. Másrészt látva Kelet-Európa és a volt szocialista blokk kiemelt szerepét és egyben annak belső tagoltaságát, arra kerestük a választ, hogy a globális modellünkben kiemelt tényezők milyen konkrétabb történeti fejlődés pályákat rajzoltak ki a kelet-európai térségen belül a kapitalizmus változatai paradigma keretében. E lépés segítségével megértettük a kelet-európai társadalmak több szempontból egységes, de több szempontból tagolt reakcióját a közvéleménykutatások és a népesedéspolitikai diskurzusok szintjén is.

A globális szint és a tőke történeti szerepe

A kilencvenes évek eleji gazdasági nyitás, a felpörgő külföldi tőkebefektetés összességében szisztematikus elvándorlási szintemelkedést eredményezett rövid távon, de még hosszabb távon is a globálisan vizsgált 77 országban. Ezt a hatást csak abban az esetben fejtette ki a külföldi tőke, amennyiben a migrációs szintek „útfüggőségét” azaz a kiinduló elvándorlási arányok változását is figyelembe vettük. Ez azt jelenti, hogy az adott kumulatív hatások mellett a gazdasági jövedelmek relatív javulása, a mezőgazdasági foglalkoztatottság arányának növekedése és a külföldi tőke GDP-hez mért növekvő beáramlása együttesen megemelte a népességarányos elvándorlási szinteket, főképp a félperifériás országokban.

Az európai szint és Európa hanyatlása

A kontinens történetében a neoliberális időszak komoly kihívást jelentett mind a migrációs szintek, térbeli szerkezetek, mind pedig a gazdasági nyitottság felől. A privilegizált jövedelmi pozíciók megőrzése egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, miközben a migrációs kitettség jóval magasabb volt, mint másutt. A migrációs súly (Európa globális szerepvállalása a migrációban) a 2010-es évekre megelőzte a gazdasági súlyt, azaz az európai gazdasági teljesítmény globális GDP-hez viszonyított arányát. Mindeközben Európa népesedési súlya pedig még tovább csökkent. A határain kívüli háborús konfliktusokba bonyolódó kontinens szinte predesztinálva volt tehát arra, hogy a diskurzív és anyagi privilégiumok eurocentrikus tudata alapján, a biopolitikailag értékelt „demográfiai hanyatlás” miatt szembefordul a viszonylag szabad határok gondolatával, és megnő az elzárkózás és a kontroll igénye. Az adott anyagi és tudati szerkezetben a migrációs és demográfiai pánik fellobbanása egyáltalán nem volt meglepő és napjainkra jól láthatóan az egész térséget magával ragadta a nyitottságtól való félelem, miközben igen komoly tőkeérdekek még fenntartják a szabadpiaci gondolatát.

Kelet-Európai szint: versengés és egyenlőtlen cserék

A globalizációs folyamatokban Európa egy jelentőségét és hegemoniáját elvesztő térséggé vált, amely erre válaszreakcióként egy sza-

badpiaci blokk kiterjesztésével próbálkozott és próbálkozik (Böröcz 2009, 2023). Európa tehát nyitottsággal, előregeddel, a migráció felértékelődésével és bevándorlóvá válással küszködő térséggé vált terület, amely a történelmileg megszerzett privilégiumok megtartása érdekében igen eltérő térségeket, fejlettségi szinteket és gazdasági szerkezeteket kapcsolt össze egy szabadpiaci blokkban. Sőt, még a nem kapitalista történelmi örökséggel bíró kelet-európai gazdaságok egy részét is közvetlenül integrálta, némely volt szocialista országokat pedig még a valutaunióba is bevonta. Ez pedig közvetlenül felkínálja Polányi Károly alaphipotézisét a piaci fundamentalizmus és a nacionalizmus közötti történelmi kapcsolatot illetően, azzal a kiegészítéssel, hogy a szabadpiaci blokkon belül komoly egyenlőtlenségek figyelhetők meg (Polányi 1986, 221–222.). Másképpen megfogalmazva, nemcsak a szabadpiac a kérdéses elem, mint azt Polányi állította, hanem a történelmi háttér, illetve az egyenlőtlenség is mint kontextuális hatás, és mint az egyenlőtlen cserék forrása. Az így előálló feszültségek pedig Kelet-Európában különösen élessé váltak.

Chris Hann az így kialakuló helyzetet írta le visegrádi állapotként, a szabadpiaci utópia, privatizáció, az EU-tagság egy sajátos egyvelegeként, amely megerősítette az „ellenállást” monopolizáló populista erőket (Hann 2019, 293–317.). Krausz Tamás szerint történelmi regresszió zajlott le. Szerinte a válságot kirobantó neoliberalizmustól elindultak az országok, különösen a kelet-európai államok, a „liberális globalizmustól” a konzervatív-populista „etnonacionalizmus” felé, főképp a félperiféria sajátosságai miatt (ugyanis a szabadpiaci gondolat sosem rendelkezett történelmi hajtóerőkkel, és a helyi nacionalizmus mindig is jobboldali irányba fejlődött) (Krausz 2018). A szerző historiográfiai elemzésében ezt a sajátos kapcsolatot Kelet-Európa és a nem baloldali nacionalizmus között a félperifériás fejlődés sajátosságai és a piaci utolérési paradigmák alapján mutatta meg (Krausz 2011, 2021). Tamás Gáspár Miklós szintén eszmetörténeti elemzés alapján már azt hangsúlyozza, hogy szemben a nacionalizmussal, amely a közjó és a közérdek alapján szerveződött, egyfajta etnicista uralom jött létre Kelet-Európában is, amelyben a történeti gyökereket követve „az egyetlen érdek az önfenntartás és az önazonosság”, szemben bármiféle integratív nacionalizmussal (Tamás Gáspár 2019, 157.). Éber Márk és szerzőtársai egy globális lejtmenetnek nevezett gazdaságtörténeti folyamat globális és lokális tőkefelhalmozási problémáiban, illetve a kelet-európai gazdaságokat radikálisan átalakító nemzetközi és transznacionális munkamegosztásban, a munkamegosztás változá-

sában találják meg a kelet-európai politikai átalakulás történelmi-materiális okait (Éber et al. 2019). Fábry Ádám nagyon hasonló pozíciót foglalt el, amikor a külföldi tőke által vezérelt akkumulációs stratégia feszültségeiben és a hosszú távon szerinte már a hetvenes években megjelenő neoliberális fordulatban keresi a 2010-es évek politikai földrengésének gyökereit (Fábry 2019). Scheiring Gábor az ún. felhalmozó állam felemelkedésében látja az autoriter és nacionalista fordulat társadalmi gyökereit (Sheiring 2019). Böröcz József a globális összehasonlításban „jól teljesítő” szocialista rendszerek romjain létrejövő sajátosan nyitott félperifériás helyzettel és a függőségi viszonyok sajátos kelet-európai változásaival magyarázza globális összefüggésekben a politikai átalakulást (Böröcz 2017a, b). Szalai Erzsébet a globális és helyi meghatározottság szorításában kialakuló refeudalizációban látja az átalakulás lényegét, és a rendszerválságnak, a kapitalizmus „túlhajtasának” tulajdonítja az ellenirányú (kettős) mozgások létrejöttét (Szalai 2014, 2019). Ugyancsak a globális szerkezetből indul ki Antal Attila: szerinte a globális piaci szereplők és az újnacionalizmus egyezett ki a társadalmi és szociális védelem terhére egy globálisan viszonylag gyenge térségben, valamint innen értelmezi a történelmi átalakulást (Antal 2019). Csepeli György és Örkény Antal egy állandósult erőforrásharchban (ami összekapcsolódik a bizalomhiánnyal és a dominancia elfogadásával), illetve az európai történelmi pályák meghatározottságában látják a nacionalizmus kialakulásának és megerősödésének az alapjait (Csepeli–Örkény 2017). Kelet-Európa szerintük azért is különösen sérülékeny ebből a szempontból, mert összekapcsolódott egyfajta migrációs sokk és a modernizációs kulturális minták elutasítása. Sőt, Mihályi és Szelényi érveléséhez hasonlóan tulajdonképpen Csepeli és Örkény is a „megállíthatatlan” migráció és nemzetállamok összeütközésében látják korunk paradoxonjait, beleértve a kelet-európai nacionalizmus megerősödését (Mihályi–Szelényi 2019). A bizalomhiány, a növekvő egyenlőtlenség és általában a „társadalmi szövet” megsérülése magyarázza a migráció megítélésének kelet-európai sajátosságait, állítja komparatív elemzés alapján Messing és Ságvári (2017, 2019). Ugyancsak a bizonytalanság és a globalizációval kapcsolatos ambivalencia, az ún. nemzeti hálók megsérülése a kiindulópont Bozóki és az európai populizmust kutató társai számára, amely tényezők Kelet-Európában igen erős motornak bizonyultak (Bozóki 2019). Andor László is egyértelműen amellet teszi le a voksát, hogy az egyenlőtlen cserék, a jövedelmi és jóléti szakadékok, mint „rosszléti” rendszerek

vezettek el a menekültek elleni politikai lázadáshoz és represszióhoz (Andor 2017).

Korábban jómagam az egyenlőtlen cserék, a kapcsolódó mentális hierarchiák, illetve a globalizációs feszültségek alapján közelítettem meg az antimigráns blokk, a demográfiai nacionalizmus megerősödését. Az elemzést kiegészítettem a más szerzők által töredékesen elemzett migrációs és demográfiai folyamatok, az intézményi és a diskurzív történeti szálak vizsgálatával (Melegh 2013, 2015, 201, 2019. Melegh–Sárosi 2015).

A fenti fontos megközelítések ellenére nem rendelkezünk szisztematikus történeti *fejlődési* képpel. Hiányoznak a konkrét regionális *történelmi* mechanizmusok és a Kelet-Európán belüli különbségek és globális kontextuális hatások. Pedig világtörténelmi szempontból igen fontos, hogy milyen regionális történelmi folyamatok indultak a materiális és diskurzív interakciók révén.

Polányi szavaival, a beágyazott vegyesgazdasággal bíró szocialista Kelet-Európa a piaci átalakulásnak egyszerre áldozata, kiszolgálója és aktív szereplője is volt. Az idősödés, a népességvesztés és az egyenlőtlen csere szempontjából nagyjából egységes volt a térség. Ezek az államok kiszolgálták az európai, azon belül főképp az európai uniós tőkebefektetési, munkaerőpiaci és szolgáltatási igényeket a neoliberais intézményi rendre való átállás közepette.

De közben specifikus történeti minták figyelhetők meg a globalizációs nyitás és migráció kapcsolatában és a különböző országcsoportok több szempontból karakteres pályát futottak be. A térségen belül a kelet-közép-európai országok (Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, illetve még Észtország) erős társadalmi és gazdasági nyitás és a kapcsolódó társadalmi feszültségek közepett tapasztaltak meg komolyabb bevándorlást, amely jelenség, Szlovéniát leszámítva nem volt jellemző ezekben az országokban. Ez az élmény összekapcsolódott a kolosszális méreteket öltött munkaerőpiaci válsággal a kilencvenes évek elején. Csak Magyarországon például másfél millió munkahely szűnt meg néhány év leforgása alatt, miközben menekültek érkeztek Romániából és a volt jugoszláv területekről. Történeti, materiális szempontból a nyitás és a társadalmi sokk együttesen megszabhatta a migrációval kapcsolatos attitűdök háttérét és későbbi alakulását. Fontos volt ez a kezdeti folyamat, hiszen a viszonylag magas jóléti szintről induló kelet-közép-európai országok bevándorlókat fogadtak és mindeközben folyamatosan újabb és újabb jóléti szerződések akartak a politikai elitek megkötni a társadalmi támogatás

megőrzéséért. Miközben többször fel is mondták azokat a tőkéért folytatott verseny és a makrogazdasági konszolidáció érdekében, komoly szociális elégedetlenséget és bizonytalanságot keltve ezzel (Bohle–Greskovits 2012, 146–149; Fábry 2019).

Ez a beágyazott, vagy még pontosabban a korábbi jólétet és biztonságot szelektíven és leszűkítve megőrizni kívánó neoliberalizmus, a kisebb elvándorlás és az újraelosztás körüli folyamatos viták szinte predesztinálták ezeket a társadalmakat arra, hogy rendkívül élesen reagáljanak a migrációs kérdésekre, különösen az adott globális és európai társadalmi és intézményi átalakulás közepette. A könyv egyik legfontosabb állítása az, hogy az adott globális, illetve regionális, európai történelmi tendenciák környezetében éppen azok a kelet-európai államok váltak elsősorban a migrációs viták főszereplőivé, amelyek a korábbi jólétük veszélybe kerülése vagy elvesztése miatt már a menekültválság előtt is aggódtak a bevándorlás miatt.

Tehát általában nem azok a kelet-európai (a Lengyelországot, Romániát, Bulgáriát, a volt Jugoszláv tagköztársaságokat, Litvániát és Lettországot megába foglaló) térségek váltak ennek a fordulatnak a főszereplőjévé, amelyek a nyitás során a korábbi válságok és történelmi kataklizmák (a Szolidaritás mozgalom és a gazdasági-adósság válság, a Ceaușescu- vagy az Enver Hoxha-időszak stb.) után készebben fogadták a neoliberális fordulatot. Emellett ezek az országok a nyitáskor még tolerálták és elfogadták, hogy a tömeges elvándorlás egy valós, és több szempontból pozitívan megélt alternatíva lehet a nyolcvanas és kilencvenes évek válságai, ipari összeomlásai közepette. Mindeközben pedig ez a társadalmi közösségek nem tapasztaltak meg komolyabb bevándorlást. Így a konkrét történelmi folyamatok, ritmusok és a szélesebb társadalmi és strukturális átalakulások együttesen magyarázhatják meg történelmi-materiális szempontból, hogy mely társadalmak kapaszkodhattak jobban az elzárkózás örököi kapott diskurzív elemeibe, amelyek értelmezték és indokolták számukra a kirekesztést és megerősítették a nacionalizmust.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a nagyon komoly elvándorlással küszködő kelet-európai államok vagy éppen az európai migrációs rendszerbe komolyan bekapcsolódó volt szovjet tagköztársaságok ne lettek volna elzárkózóak. Például ne „védhették” volna az európai migrációs színteret a „nem európai” bevándorlókkal szemben. E keret szerint ugyanis saját magukat és a „rendes” „európaiakat” tekintették jogosultnak például a németországi munkákra, szemben a „nem európai migránsokkal”. Sőt, tulajdonképpen így vált teljessé a külső

migráció ellen fellázadó kelet-európai államok koalíciója, amelyen belül a hatalmon lévő csoportok a menekültválság idején egyszerre láttak és láttattak fenyegetést.

1.3.c. Diskurzív változások: Útban az autoriter kapitalizmus uralma és válsága felé

A globalizáció korában igen komoly változások zajlottak le a politikai és szakmai közbeszédben. Meglepő módon a közvélemény migrációellenessége nem nőtt globálisan, sőt csak egy régióban volt megfigyelhető. Kelet-Európa volt az egyedüli térség, amely a neoliberális sokknak, és nagyon radikális piaci nyitásnak köszönhetően egyre erőteljesebb elzárkózás felé mozdult. Így nem csoda, hogy éppen Európán belül vált igen élessé a vita, hiszen egészen eltérő társadalmi közvélemény figyelhető meg a kontinensen belül.

Mindeközben létrejött egy általános és absztrakt piaci alapú migrációs kategória is. A globalizáció korában a nemzetközi migráció fogalma átveszi, illetve kiegészíti a belső vándorlás, a belföldi városba áramlás szerepét a szakmai elit diskurzusaiban. Felépült egy általános és absztrakt migrációs kategória – amelybe közös nevezőre hoznak különböző indíttatású mozgásokat, jelenségeket – és e fejlemény tulajdonképpen szétrobbantotta és migrációs alapon újraszervezte a népesedési diskurzusokat.

A globalizáció korában létrejött egy általános és globális migrációs és mobilitási kategória tehát valamilyen általánosabb „emberpiac”, „migráns munkapiac” gondolatának megszületését eredményezi. A globális migrációs nyitást szorgalmazó piacpárti elitiek szövegeiben ez egy fontos s előrelépés volt, hiszen szerintük e szféra piacosodása is elősegítette a munkaerő mind jobb hasznosulását, a gazdaság növekedését, a szociális szféra, a demográfiai folyamatok egyensúlyát. Ezen elitiek részét képezték a globális piacot és a befektetések szabad áramlását szervező erőknek. Nagyobb nemzetközi szervezetek az ENSZ, IOM, OECD, Világbank, más fejlesztési bankok (EBRD stb.) szakértői vagy politikusai, az Európai Unió és más szabadpiaci tömörülések szakpolitikusi egyértelműen a migrációs piac felépítését támogatták.

A globális piacosodást hirdető elitiek szövegvilágában a migránsok és munkájuk tehát már nem csak nemzeti szempontból képeztek Polányi kifejezésével fiktív árut. Már globálisan is megjelent ez a piaci fordulat (részben újra a 19. század vége és a 20. század elejéhez

hasonlóan), így arctalan „migránsokká”, „migráns munkásokká” váltak emberek az elitek szemszögéből nézve. Tehát egy nagyon heterogén, és ezáltal könnyen pozitív vagy negatív érzelmeket kiváltó mozgó tömeggé alakultak át a különböző indíttatású és beágyazottságú vándorló csoportok az adott szövegvilágokban, akikkel kapcsolatban egyszerre jelent meg az univerzális piac és jog gondolata, és a partikuláris ellenőrzés igénye.

A migrációs fordulat és a migráció eldologiasodása a kitermelt feszültségek mentén idővel ellenhegemóniákat, ellenmozgásokat indított el. A kérdés csak az volt, hogy adott történeti materiális és diskurzív szituációban honnan érkeztek a legerősebb kihívások a nyitás blokkjával szemben. Ez indulhatott nacionalista, konzervatív oldalról, illetve a rendszerkritikai baloldaltól. Az adott történeti szituációban ezek az ellenmozgások egyértelműen a konzervatív és a revitalizációs (értsd radikális jobboldali) diskurzív keretből indultak el, és azt láttuk, hogy ebben az átalakulásban igen nagy mértékben megnőtt a népesedéspolitikai irányok szerepe és népszerűsége. A 2010-es évekre felépülő, a konzervatív és revitalizációs irányokat egyesítő blokk nemcsak felül tudta írni korábbi narratívákat a demográfiai diskurzusok hasadása mentén, hanem a társadalmi-politikai gyakorlat szintjén is sokat nyert például a szocializmus összeomlásából. Ebben kulcsszerepet játszott a népességcserétől való félelem, amit a könyvben külön részletesebben is megvizsgáltunk.

Záró gondolatok: a hegemonia pillanatai

Miért éppen Kelet-Európa és azon belül is miért Magyarország vált a migránsellenes történeti és politikai blokk egyik motorjává és megalkotójává?

Először is a lokális történet, a népességcserétől való félelem hegemóniája és megerősödése, a globális materiális és vele összekapcsolódóan a globális eszmei történelem része. Mind a globálisan zajló demográfiai átalakulás, mind a globális piac terjeszkedése, mind a globálisan rendelkezésre álló diskurzusok és azok átkomponálódásának rendje, a migráció absztrakt piaci kategóriájának megjelenése részben Kelet-Európától független fejlemény volt, és kihatott a fiktív migrációs cserétől való félelemérzetekre. De azt nem állíthatjuk, hogy e térség csak passzív résztvevő lett volna ebben a mitizálásban. Kelet-Európa aktív részese volt a folyamatoknak. A globalizációs és

piaci nyitás egyik legfontosabb eseménye, hogy Kelet-Európa feladta a nem kapitalista vegyesgazdasági kísérleteit, és ráállt a szabadpiaci modellre, kezdetben annak is egy igen fundamentalista változatára már a késő szocializmus korában. Tehát szemben a kelet-ázsiai szocializmusokkal, itt szinte teljes volt az ideológiailag is megindokolt piaci intézményi váltás és a migrációs nyitás. Így ez a modellváltás magával hozta a globális mértékkel is extrém magas külföldi tőkebefektetést és kívülről vezéreltséget, ami egy demográfiai szempontból már korábban is feszültségekkel küzdő térséget tartósan elvándorló pályára és egyes országokat pedig egészen sajátos kihívások elé állított. Tehát a térség a migráció absztrakt piaci kategóriává válásának minta esete és Latin-Amerika mellett egyik kitüntetett materiális gyakorlóterepe volt.

Az előbbi gondolatmenetet folytatva e piaci totalitás azért is fontos, mert ebben a térségben megszüntette a további radikálisabb reformok gondolatát gazdasági intézmények szintjén. Tulajdonképpen a változtatás igénye ezzel áttolódott a társadalmi élet más szféráiba, leszűkítve ezzel a diskurzív tematizálások lehetőségét. Ez témánk szempontjából is fontos: a gazdasági intézményektől és struktúráktól elszakított migránsellenes, demográfiai vészhelyzetet megkongató diskurzusok ezzel indirekt támogatást kaptak.

Másodszor egy regionális materiális történet részeként érthetjük meg a diskurzív folyamatokat, hiszen az európai kontinens migrációs és demográfiai helyzete jelentősen megváltozott a globalizáció időszakában. Az egyik legnyitottabb, de a migrációs súlyához képest gazdasági erejét és népességét tekintve jelentőségét veszítő térségbe integrálódott Kelet-Európa, szabadpiaci mechanizmusok és erős külső és belső Eurocentrikus, Kelet-Nyugat lejtő szerinti diskurzív hierarchiák mentén. Ezen európai szintű marginalizálódás kiegészült még új migrációs kapcsolatok megjelenésével és a kontinensen belül is egy új kelet-nyugati migrációs rendszer kiépítésével (Melegh 2006). E külső és belső nyitottság magát a kiépülő uniós intézményrendszert is megingatta, amely elvezetett a brexitben megjelenő válsághoz. E válság egyik alapja az egyenlő munkavállalói és szociális jogok biztosítása volt az unió területén, amely szembe ment a történetileg rögzült hierarchiákkal. Másrészt pedig abban is feszült volt a folyamat, hogy migrációs politika tekintetében nem alakult ki, nem alakulhatott ki konszenzus Kelet-, Nyugat- és Dél-Európa között az eltérő migrációs beágyazottság, a sajátos gazdasági és szociális integráció miatt. Mint láttuk, ezek a területek egészen más, különböző migrációs és né-

pesedési pályákat futottak be az elmúlt évtizedekben. Ezen pályáknak egy furcsa együttese adja ki az európai összképet és Kelet-Európán belül ezek a fejlődési típusok még tovább bomlottak.

Kelet-Európa és azon belül bizonyos országok még további egyedi vonásokkal is rendelkeztek, amelyek a globális-lokális és materiális-kognitív interakciókban elősegítették a feszültségek növekedését, és a migrációellenes blokk felállítását, a népességcserével kapcsolatos biopolitikai pánik erejét. Mint azt pedig a kelet-európai és volt szocialista fejlődési pályák elemzése kapcsán láttuk, ez a váltás különösen ott vetett fel éles kérdéseket, ahol a globalizációs nyitás nagy és gyors volt, illetve összekapcsolódott a korábbi történeti folyamatokkal főképp a szomszédos országokból történő bevándorlással. Tehát nem az elvándorlásra ráálló országok váltak leginkább feszültté ebben a folyamatban. Leginkább azok a kelet-közép-európai, baltikumi és a korábbi jóléti privilégiumaikat védő országok kerültek ebbe a helyzetbe, amelyek a nyitás időszakában, a nyolcvanas évek legvégén és a kilencvenes évek első felében komolyabb bevándorlást és migrációs versengést is megtapasztaltak, miközben volt mit féltetniük jóléti privilégiumok tekintetében. Mint láttuk, ilyen volt Csehország, Magyarország, Észtország de részben Szlovénia is. Ezen országok közül kettőben innentől kezdve minden közvéleménykutatás a bevándorlás kérdésében erős, európai és globális szinteken is magas bevándorlóellenességet mért. Egyben pedig megerősödtek a népességcserétől való félelem diskurzusai. Ez a piacosodással összefüggő történelmi konstelláció azóta újból és újból előkerül. Jó példája ennek a magyarországi státusztörvény, kettős állampolgárság kapcsán sikeresen használt antimigráns kártya, akkor a mai ellenzék részéről, amelyik legkevesbé sem vonta ki magát a migrációs és biopolitikai pánikkeltésből. Ez is jól jelzi, hogy a migrációellenesség hegemoniáját komplex történelmi folyamat építette és nem pusztán egyéni vagy csoport akarat. Azt is mutatja egyben, hogy a kelet-európai elzárkózás sajátos regionális vonása mögött egyedi nemzeti utak és érdekek konstellációja áll.

Egy további kulcselem abban található, hogy a vegyesgazdasági szocialista rendszer egyben jelentős állami vezérléssel, mind társadalmilag mind pedig a családi támogatások szintjén aktív állami szerepvállalással működött, és legalábbis az akkori népesedéspolitikai szövegekben demográfiai és legélesebben a migrációs kérdésekben „demográfiai szuverenitásban” gondolkodott. E hagyomány sérült vagy gyengült a piaci átmenettel, hiszen a kormányzati befolyás a gaz-

daságra és a munkaerőpiacra összehasonlíthatatlanul kisebb lett, ami az indirekt demográfiai szabályozást is gyengítette. De a demográfiai szabályozás gondolata különböző kérdések kapcsán szinte mindegyik kelet-európai országban ott lebegett. E kérdések közül pedig az egyik biztosan a migráció szabadsága és a kényszere körül forgott. Az állami vezérlés ezen kérdésekben jóval erősebb hagyomány volt itt, mint például Kubát leszámítva, Latin-Amerikában vagy Nyugat-Európában. Nyugat-Európa történetileg csak a gyarmatokon és a gyarmati népességgel szemben tartotta a kényszert és a népesedési beavatkozást követendő politikának, főképp az ötvenes évekig.

Talán így jobban érthető a kapcsolat azon nyugati konzervatív és revitalizációs gondolkodók és Kelet-Európa között, hogy az előbbieket egy olyan Nyugatot szeretnének rekonstruálni, amely a gyarmati és harmadik világbeli népekkel szembeni erős korlátozást még ismerte, és ez egyezik a kelet-európai állami beavatkozás történetileg is megalapozott igényével. Sőt mintha ez kiegészülne a másik nagy kelet-európai hagyomány részbeni elfogadásával, mégpedig a helyi népességgel kapcsolatos pronatalista politikákkal.

Vannak azonban valószínűleg még mélyebben is ható tényezők, amelyek megfigyelhetők a kelet-európai társadalmakban. Ezek pedig a jóléti és migrációs versengés újabban felálló formái és az abból eredő feszültségek. Egy erősen beágyazott gazdasági rendből érkező társadalom tagjai különös aggodalommal figyelhetik, hogy egyrészt a korábban globálisan is kimagasló jóléti, munkabiztonsági privilégiumaik, mennyire válnak bizonytalanná, és vajon nem kerülnek-e versenyhelyzetbe. Mint azt fentebb igazolni tudtuk, éppen azok a társadalmak (Magyarország, Csehország, Szlovákia) váltak erősen bevándorlóellenessé, amelyek magas fokú biztonságból és jólétből érkeztek a kilencvenes évek átalakulásába, miközben nagyobb számban érkeztek főképp azonos etnikumú bevándorlók, akikkel társadalmi versengés indult el. Megjegyzendő, hogy az iskolázottág esetében egész Kelet-Európában hasonlóan alakult az összehasonlítás. Mindenesetre egyértelmű jeleit lehetett látni egyfajta migrációs versengésnek, ami feszültté tette az intézményi rendeket főképp a kognitív hierarchiák miatt. A honos népesség elzárkózása sok esetben még az azonos etnikumúakat is érintette. Mindeközben nőtt az elvándorlás, kiépült a transznacionális családi létkérdésektől és gondozási problémáktól terhes új posztszocialista létállapot, amely összekapcsolódott a magas fogyasztói igények mellett az ellátórendszerbeli problémákkal, a hitelválsággal, gyakori nyelvi nehézségekkel és a kizsákmányoltsággal

érzetével. Innen nézve a nem Európából érkező menedékkérők tömeges megjelenése az új konzervatív média és diskurzív keretetéssel könnyedén vezetett feszült idegenellenességhez és értetlenséghez, a piaci és migrációs nyitás elutasításához, a globalizációs feszültségek menedékkérőkre vetítéséhez.

Irodalomjegyzék

- Abrams, P. (1983). *Historical Sociology*. Cornell University Press.
- Andor L. (2017). *Jóléti modellek, európai válságok*. Noran Libro.
- Antal, A. (2019). Autoriter neoliberalizmus. In A. Antal (szerk.), *Neoliberalis hegemonia Magyarországon* (pp. 110–127). Noran Libro.
- Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (1989). *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203402627>
- Aulenbacher, B. (2020). Care markets: From careless to caring capitalism? In B. Aulenbacher, M. Marterbauer, A. Novy, K. Polanyi Levitt, & A. Thurnher (Eds.), *Karl Polanyi: The Life and Works of an Epochal Thinker* (pp. 173–176). Falter Verlag.
- Banks, M., & Gingrich, A. (2006). Introduction: Neo-nationalism in Europe and Beyond. In A. Gingrich & M. Banks (Eds.), *Neo-nationalism in Europe and Beyond. Perspectives from Social Anthropology* (pp. 1–29). Berghahn.
- Barrows, S. P. (2010). The law of population and the Austrian school: How Austrian economists interacted with Thomas Robert Malthus. *The American Journal of Economics and Sociology*, 69(4), 1178–1205.
- Bartus, Tamás (2017). Az iskolai végzettség és a második gyermekvállalás. Bizonyítékok az Életünk Fordulópontjai adatbázisból. *Demográfia*. 60 (2–3), 149–172.
- BBC News (11 December, 2019). *Citizenship Amendment Bill: India's new 'anti-Muslim' law explained* (<https://www.bbc.com/news/world-asia-india-50670393>).
- Berezin, M. (2009). *Illiberal Politics in Neoliberal Times: Culture, Security and Populism in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press: Ithaca and London
- Bosma, Lucassen, J., & Oostindie, G. (szerk.). (2012). *Postcolonial Migrants and Identity Politics: Europe, Russia, Japan and the United States in Comparison*. Berghahn.
- Bozóki, András – Boros, Tamás (Szerk.) (2019). *Progresszív válaszok a populizmusra. Miért szavaznak az európaiak a populista pártokra, és hogyan válaszolhatnak erre a kihívásra a progresszívek?* Budapest: FEPS – Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.
- Böröcz, József (2009). *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis*. Routledge: London. Magyar változat: Böröcz, József (2018). *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz, József (2017a). A túl jó léttől a nyers realitásig. In. Böröcz, József. *Hasított fa. A világrendszer-elméletől a globális struktúráváltásokig*. L'Harmattan–Eszmélet: Budapest. 93–100.

- Böröcz, József (2017b). A hazautalás-függés rendszerei: A hajdani szovjet „tömb” országainak pályáive és a globális struktúrák. In Böröcz, József. *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan–Eszmélet: Budapest. 369–420.
- Böröcz, J., & Sarkar, M. (2017). The unbearable whiteness of the Polish plumber and the Hungarian peacock dance around “race.” *Slavic Review*, 76(2), 307–314. <https://doi.org/10.1017/slr.2017.79>
- Böröcz József (2023) Ukrajna „meghívásával” az EU elkötelezte magát amellett, hogy minden eddiginél kizsákmányolabb szupraállami szervezetté váljék <https://merce.hu/2023/12/20/ukrajna-meghivasaval-az-eu-elkotelezte-magat-amellett-hogy-minden-eddiginel-kizsakmanyolabb-szupraallami-szervezette-valjek/>
- Braudel, F. (1980). *On History*. University of Chicago Press.
- Brunnbauer, U. (2016). *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lexington Books.
- Brunnbauer, U., & Gradits, H. (2013). The ambiguous nation. Socialist and post-socialist nation building in Southeastern Europe in perspective. In *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century* (pp. 9–42). Oldenburg Verlag.
- Burawoy, M. (2020). Fictitious commodities and the three waves of marketization. In B. Aulenbacher, M. Marterbauer, A. Novy, K. Polanyi Levitt, & A. Thurnher (szerk.), *Karl Polanyi: The Life and Works of an Epochal Thinker* (pp. 33–40). Falter Verlag.
- Cantat, C. (2016). The ideology of Europeanism and Europe’s migrant other. *International Socialism*, 152.
- Chase-Dunn, C., Kawano, Y., & Brewer, B. D. (2000). Trade globalization since 1795: Waves of integration in the world-system. *American Sociological Review*, 65(1), 77–95. <https://doi.org/10.2307/2657290>
- Citizenship Amendment Bill: India’s new “anti-Muslim” law explained. (2019, December 11). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-50670393>
- Csepeli, G., & Örkény, A. (2017). *Nemzet és migráció*. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Dancygier, R. M. (2010). *Immigration and Conflict in Europe*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511762734>
- de Haas, H. (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227–264. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>
- Dražanová, L. (2018, January 25). Immigration and the Czech presidential election. *EUROPP - European Politics and Policy*. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2018/01/25/immigration-and-the-czech-presidential-election/>
- Éber, Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs, Tamás – Jelinek, Csaba (2019). 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat*, 26 (2), 28–75.
- Fabry, A. (2019). *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave Pivot.
- Feischmidt M. (2014). Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája. In *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája* (pp. 7–48). L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Foucault, M. (1992). Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1992/1, 45–52.

- Frey, M. (2011). Neo-Malthusianism and development: Shifting interpretations of a contested paradigm. *Journal of Global History*, 6(1), 75–97. <https://doi.org/10.1017/S1740022811000052>
- Gábrriel, D. (2022). Hungarian migrant care workers between local and cross-border care loops. In L. Näre & L. W. Isaksen (szerk.), *Care Loops and Mobilities in Nordic, Central, and Eastern European Welfare States* (pp. 63–83). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-92889-6_4
- Ghosh, R. N. (1963). Malthus on emigration and colonization: Letters to Wilmot-Horton. *Economica*, 30(117), 45–62. <https://doi.org/10.2307/2601711>
- Gramsci, Antonio (1970). *Filozófiai írások*. Kossuth Kiadó: Budapest.
- Gramsci, A. (2000). *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935* (D. Forgacs, szerk.). New York University Press.
- Hann, C. (2016). Cucumbers and courgettes: Rural workfare and the new double movement in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 2(2), 38–56.
- Hann, C. (2018). Marketization and development on a European periphery: From peasant oikos to socialism and neoliberal capitalism on the Danube-Tisza interfluvium. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 52(1), 200–215. <https://doi.org/10.1177/0308518X18781850>
- Hann, C. (2019). *Repatriating Polanyi. Market Society in the Visegrád Countries*. Central European University Press.
- Hann, C. (2021). The dialectics of disembedding and civil society in provincial Hungary. *Europe-Asia Studies*, 73(9), 1596–1621. <https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1991891>
- Hárs, Á. (2016). Emigration and immigration in Hungary after the regime change – by international comparison. *The Hungarian Labour Market*, 39–54.
- Hárs, Á. (2019). Migráció és munkapiac. Az EU-tagság 15 éve. *Educatio*, 28(1), 42–57. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.1.4>
- Helbling, M., & Kriesi, H. (2014). Why citizens prefer high- over low-skilled immigrants. Labor market competition, welfare state, and deservingness. *European Sociological Review*, 30(5), 595–614. <https://doi.org/10.1093/esr/jcu061>
- Institute of Economic Affairs (2022) Opening our doors to Ukrainian refugees could have vast economic benefits. <https://iea.org.uk/media/opening-our-doors-to-ukrainian-refugees-could-have-vast-economic-benefits/> (March 7)
- International Crisis Group (2017). Buddhism and State Power in Myanmar Asia Report. 290. <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/290-buddhism-and-state-power-in-myanmar.pdf> Hozzáférés: 2021.09.04.
- International Migration Report 2015. *Highlights* (ST/ESA/SER.A/375). (2016). United Nations. Department of Economic and Social Affairs.
- Joppke, C. (2021). *Neoliberal Nationalism: Immigration and the Rise of the Populist Right*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108696968>
- Kalb, D. (2011). Introduction. In D. Kalb & G. Halmi (Eds.), *Headlines of Nation, Subtexts of Class. Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe* (pp. 1–36). Berghahn.
- Katona, N – Melegh, A (Eds.), *Towards a Scarcity of Care? Tensions and contradictions in transnational elderly care systems in Central and Eastern Europe* (pp. 9–25). Friedrich Ebert Stiftung. Napvilág Kiadó, Budapest.

- Kovács Éva – Melegh Attila (2000). „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is” – *Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében* In: Sik Endre-Tóth Judit (szerk.). *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. pp. 93–152
- Kövér László, *Aréna interjú*. Inforádió. (2015, December 15). https://indavideo.hu/video/InfoRadio_-_Arena_-_Kover_Laszlo_-_1resz_1
- Krausz, Tamás (2011). A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: Krausz, Tamás (szerk.). *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Russisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonica, Budapest. 219–290.
- Krausz, Tamás (2018). 30 év múltán. *Eszmélet*, 120 (30). 5–10.
- Krausz, Tamás (2021). *Történetírás és emlékezetpolitika*. Russica Pannonica, Budapest.
- Lafleur, J. – M., & Mescoli, E. (2018). Creating undocumented EU migrants through welfare: A conceptualization of undeserving and precarious citizenship. *Sociology*, 52(3), 480–496. <https://doi.org/10.1177/0038038518764615>
- Lengyel, G. (2016). Embeddedness, Redistribution and Double Dependence: Polányi-reception Reconsidered. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 2, 2 (Jun. 2016). <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i2.184>.
- Lukács, György (1971). *Történelem és osztálytudat*. Magvető: Budapest.
- Martínez Saavedra, B. (2019, November 20). *Trump, Bolsonaro, Modi: Anti-migration, ecocide, and conflict escalation: The agenda of the global right*. OpenDemocracy. <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/trump-bolsonaro-modi-anti-migraci%C3%B3n-ecicidio-y-escalada-de-conflictos-aspectos-en-la-agenda-de-la-derecha-global-en/>
- Melegh, A. (2006). *On the East-West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.
- Melegh A., Gábríel D., Gresits G., & Hámos D. (2018). Abandoned Hungarian workers and the political economy of care work in Austria. *Szociológiai Szemle*, 28(4), 61–87.
- Melegh A., & Sárosi A. (2015). Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: Történeti-strukturális megközelítés. *Demográfia*, 58(4), 221–265. <https://doi.org/10.21543/DEM.58.4.1>
- Messing, V. – Ságvári, B. (2017). *Looking behind the culture of fear*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Messing, V. – Ságvári, B. (2019). Still divided but more open. Mapping European attitudes towards migration before and after the migration crisis. The European Social Survey, Friedrich Ebert Stiftung: Budapest. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15322.pdf>
- Mihályi P., & Szelényi I. (2019). *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality. The Top 20%*. Palgrave Pivot. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-03846-5>
- Ngram Viewer. (2021). Google Books Database. <https://books.google.com/ngrams>
- OECD. (2018). *Settling In 2018: Indicators of Immigrant Integration*. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://doi.org/10.1787/9789264307216-en>
- Orbán, V. (2017, January 23). *Orbán Viktor beszéde a Lámfalussy Lectures szakmai konferencián*. <https://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-lamfalussy-lectures-szakmai-konferencian/>

- Polányi, Károly (1986). *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*. Gondolat: Budapest.
- Polányi, Károly (2004). *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó: Budapest.
- Pröbsting, M. (2015). Migration and super-exploitation: Marxist theory and the role of migration in the present period of capitalist decay. *Critique*, 43(3–4), 329–346. <https://doi.org/10.1080/03017605.2015.1099846>
- Razin, A., & Sadka, E. (2005). *The Decline of the Welfare State: Demography and Globalization*. MIT Press.
- Rex, J. (1970). *Race Relations in Sociological Theory*. Weidenfeld & Nicholson.
- Salt, J. (2001). Az európai migrációs térség. *Regio*, 2001/1
- Sarkar, M. (2017). Constrained labour as instituted process: Transnational contract work and circular migration in late capitalism. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 58(1), 171–204. <https://doi.org/10.1017/S0003975617000054>
- Scheiring, G. (2019). *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág.
- Spéder, Zsolt (2003). Fertility behaviour in a period of economic pressures and growing opportunities: Hungary, the 1990s. In: Kotowska, J. (szerk.). *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment. 457–484.
- Szalai, E. (2014). *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság: Tanulmányok és publicisztikai írások 2012–2014*. Kalligram.
- Szalai, E. (2019). *Hatalom és értelmiség a globális térben. Tanulmányok és publicisztikai írások 2015–2018*. Kalligram.
- Szreter, S. (2018). Marx on population: A bicentenary celebration. *Population and Development Review*, 44(4), 745–769.
- The Economist. (2018, May 15). *Has migration gone too far?* <https://www.youtube.com/watch?v=xt-e8JQZmqw>
- The Economist. (2019). *How migration could make the world richer*. <https://www.youtube.com/watch?v=fjKYtfpe1a0>
- Tamás, Gáspár Miklós (2019). Etnicizmus a nacionalizmus után: az új európai jobboldal gyökerei. *Eszmélet*, 31. (123), 145–165.
- Tüdo, A. (2015). The Russian minority issue in Estonia: Host state policies and the attitudes of the population. *Polish Journal of Political Science*, 1(4), 45–63.
- Urdal, H. (2005). People vs. Malthus: Population pressure, environmental degradation, and armed conflict revisited. *Journal of Peace Research*, 42(4), 417–434. <https://doi.org/10.1177/0022343305054089>
- Woods, R. (1986). Review: Coleman David and Schofield Roger, eds., *The state of population theory: Forward from Malthus*. (Oxford: Basil Blackwell, 1986.) Pages: 311. £29.50 (hardback). *Continuity and Change*, 1(3), 449–451. <https://doi.org/10.1017/S0268416000000369>
- Xiang, B., & Lindquist, J. (2014). Migration infrastructure. *International Migration Review*, 48(1 Suppl), 122–148. <https://doi.org/10.1111/imre.12141>

Melegh Attila

A migrációs fordulat és Kelet-Európa. Globális történeti szociológiai elemzés

Akadémiai Doktori értekezés, 2022, Budapest, 412 p.*

Szerzőnk négy évtized *migrációs folyamatainak fordulatait* elemzi, hozzávetőleg az 1980-as évektől 2020-ig, különös figyelmet fordítva a kelet-európai átalakulásokra. *Migrációs fordulaton* azt értve, hogy a globalizáció és a piacosodás következtében megnőtt az el- és bevándorlások intenzitása, hatásának jelentősége, globálisan és a világ sok részében. Ezáltal a migrációs folyamatról szóló diskurzusok is újraértelmeződtek, átalakultak, egyfelől blokkosítva és polarizálva a véleményeket, másfelől a szakmán túl is megosztva a közéletet, amelynek egyben mindez fontos témájává vált. A szerző mindvégig törekszik arra – mintegy az általa követett történeti szociológia módszerével –, hogy a migráció *materiális folyamatait és azokat a fogalmi-gondolati kereteket, amelyekben az éltek diskurzusai lejátszódtak és népesedéspolitikai jelentéseikben is kifejeződnek, együtt, kölcsönhatásukban vizsgálja.* A migrációs folyamatok demográfiai és társadalmi okai, tényezői jelentik a materiális összetevőket (III. fejezet 85–129. o.), de a hozzájuk kötődő, adott időszakbeli diskurzív változások, kognitív átalakulások egyaránt ható tényezői a folyamatoknak. A materiális viszonyokat többváltozós modellezéssel vizsgálja. Ebben főleg a demográfiai folyamatok, a külföldi tőkebefektetések, a jövedelmi szintek és változásai

* Szerző angol nyelven megjelent monográfiájának bevezetőjét az előző oldalakon közzétettük. Ugyanakkor az MTA honlapján magyarul is olvasható a munka teljes, átfogóbb és konkrétabb változata. A forrásokat a honlapon található munkából azonosítottunk. A doktori értekezésre adott kritikák és a szerző válaszai olvashatók: <https://real-d.mtak.hu/1469/>

és a deruralizációs folyamatok alakítják a viszonyokat. A sokváltozós folyamatban emberi világunk térbeli-földrajzi tagoltságából három szintet különböztet meg és jellemez a szerző: a globális szintet, továbbá az európai (II. 2.) és a kelet-európai (III. 3. és 4.) szinteket, amelyeket külön fejezetekben elemez.

Felfogásában *változó és változatos interakcióban állnak a materiális és a tudati összetevők, melyeket a globalizációban* – feltehetőleg innen az elmúlt negyven év jelentőségének kimetszése a történeti összefolyamatból – *nyitáspárti és migrációellenes politikai blokkok létrejöttéhez és küzdelmeihez vezettek.* A mű alapvető kutatói célkitűzése ezek megértése. Ars poeticáját idézve: „a történeti folyamatot a maga globálisan integrált dinamikus és interaktív totalitásába értékeltük, visszaállítva a kognitív és materiális folyamatok együttesét, és visszaadva a folyamatok interaktív és belső dinamikáját. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy elemzésünkben semmilyen közvetlen és merev megfeleltethetőséget nem tételeztünk fel a tudati és a materiális folyamatok között, hanem egy totális történeti folyamat dinamikusan változó mozzanataiként kezeltük a változásokat” (25.).

Értekesnek tarjuk – bizonyos szakkritikai és a kifejtés formáját, stílusát, nyelvi jellemzőit illető kritika mellett is – szerző törekvését, amelyet a történeti társadalomtudományokon *belül* helyez el. Ebben ugyanis Meleghnél a szociológiai (társadalmi) oldal keresztmetszeti analízisei (demográfiai, gazdasági, kulturális tényezők) mintegy természetes módon egészülnek ki az időbeli folyamatok történeti elemzésével, továbbá a globális folyamatok közepette artikulált térbeli tagoltsággal. A klasszikus szociológia Comte-féle igénye, amelyet a szerző a maga korában azért csak korlátozottan oldott és oldhatott meg – tehát a társadalmi statika és a dinamika egyesítését – a szociológia, a statisztikai elemzések, a többváltozós modellezések fejlődése és a világrendszer-szemlélet következtében, stb., előrehaladt a társadalomtudományi megismerés. Melegh Attila dolgozata intencionálisan követi ezt a megismerési módszert, folyamatot, egy nagyon magas komplexitású konkrét jelenségegyüttes, a migráció bemutatása és értelmezése kapcsán. *Ez egyik kutatási eredménye:* a korszerű és adekvát módszertan alkalmazása tárgya, a migráció kutatása tekintetében. Tengernyi szerzőn keresztül gyümölcsöztetni tudta – „Je prends mon biens ou je les trouve” alapon – anyaga kezelésében a modernizációs, a tranzíciós szociológia és a világrendszerelmélet paradigmáit, F. Braudel történeti fogalmait (eseménytörténet és strukturális idő) és különösen Polányi Károly gazdaságszociológiai (kettős mozgás;

fiktív áruk /munka, föld, pénz/) fogalmait. Ugyanakkor elismerésünk mellett is felvetünk egy fontos módszertani kérdést, az alkalmazott paradigmák összeférhetősége vonatkozásában.

Valós *kutatási eredménye* annak valószínűsítése, hogy a népese-
déstörténetben fordulópont állhat elő. A *termékenység* lecsökkenése
következtében 2050 körül véget érhet a népesség 3 évszázados ro-
hamos növekedése, amelyben az *életkor tartama* megnő (tehát két
demográfiai tényező is hat itt). Az agrárrendszerek és nagy családi
háztartási alapú gazdaságok, illetőleg a társadalmi biztonságot gaz-
dálkodási formáikba részben beépítő, majd a tőkés világ gazdaságba
reintegrálódó kelet-európai rendszerek piacosodása következtében
előálló kihívások újszerűek lesznek, a szerző szerinti transznacionális
munkaerőpiac létrejöttével együtt. Miközben a nyitáspárti és zárást
hirdető politikai blokkok úgy egymás ellenfelei, hogy feltételezik a
korábbi nyugati dominancia fennmaradását, egy olyan történelmi
időszakban, amikor az megrendült. Ezen a *migrációs fordulóponton*
a két politikai blokk a régi beállítódásain mégsem lép túl: „A nyitási
oldal a több bevándorlótól a gazdasági és jövedelmi potenciálok
megőrzésén dolgozik és a piaci folyamatokban bízik a privilégium-
mok megőrzése szempontjából, miközben figyelmen kívül hagyja a
versengési érzet növekedését és a kapcsolódó kulturális félelmeket.
A zárást hirdető oldal a vélt társadalmi és kulturális ideálok megőrzé-
sén és újraélesztésén fáradozik, miközben a migrációt mozgató struk-
túrák komolyabb átalakítását nem tematizálja” (296.). Mondhatnám:
nincsenek adekvát válaszaik – világítja át értően szerzőnk a helyzetet.

Továbbá képes megragadni a különböző változók (vándorlás;
egyenlőtlen csere; népesség; adó- és járulék a GDP %-ban; beván-
dorlók) történelmi dinamikáját és ezek nyomán fejlődési pályákat
felrajzolni (Európa vonatkozásában: III. 2., Kelet-Európára nézve:
III. 4. fejezetben: jólét-védő, elvándorló és exszovjet országok típusa).

Annak bemutatása is helyes eredmény, hogy a globális-lokális és
a materiális-kognitív interakciók összjátékai hogyan vezettek Kelet-
Európában és azon belül Cseh- és Észtország mellett Magyarországon
(és részben Szlovákiában is), a *migránsellenes történeti és politikai blokk*
egyik motorjává és megalkotójává. Nemcsak a vegyesgazdaságinak
tekintett államszocialista múlt biztonságának feladása és a szabadpiaci
fundamentalizmus értékrendjére átálló elitek, hanem a médiabeli
diskurzív formák tematikái, adott megközelítésmódjai is belejátszo-
tak abba, ahogyan e térségben a humanista diskurzusok legyengültek,
eljelentéktelenítődtek. Továbbá a gazdasági struktúráktól és intézmé-

nyektől elszakítottak tekintett migrációértelmezések – egy absztrakt piaci kategória elgondolt hatásaként – az elit egy részénél sokáig a piaci és migrációs nyitást szorgalmazták, némiképp a közvélemény ellenére, miközben mások még a menekültkérdést is besöpörhették a bevándorlásellenes megközelítésekbe (287–293.). Jól érthetően mutatja meg a dolgozat, hogy egy adott történetileg létrejött materiális és diskurzív szituációban honnan érkeznek a legerősebb kihívások a nyitás (liberális, elit nézőpontú) blokkjával szemben. Éspedig nacionalista, konzervatív oldalról, illetve a rendszerkritikai baloldal képviselőitől.

Az alkalmazott fogalmi hálóról

Szerző leleményes abban, hogy viszonylag egyszerűen, mértéktartóan definiálja azt a fogalmi hálót, amelyre empirikus elemzésiben és magyarázataiban felhasznál (I. 3. fejezet). Így a F. Braudel féle strukturális történelem (idő) és eseménytörténet együttes alkalmazását, egy történeti totalitás megragadása érdekében. Továbbá a lukácsi, *áruviszonyok által létrehozott eldologiasodásra*, amely szerintünk a kalkulatórius kapitalizmus instrumentális racionalitásformájában érvényes igazán. Leginkább a történelmi blokk, hegemonia-ellenhegemonia gramsci-i fogalmának lesz jelentősége a kutatás módszertanának egyik bizonyítékaként és – mint láttuk – eredményeinek számbavételekor. Ami előzőt illeti, itt a történelmileg szerves, meghatározott struktúrák szükségszerű ideológiákat hoznak létre, melyek nem pusztán eszmei „csinálmányok”, mert embertömegek viselkedését motiválják, tudatosítják. Az anyagi erők és a tudati síkok változó és változatos interakciójában szerveződik a migrációs folyamat, és az azt támogató/ellenző/moderáló blokkok. Azt azért hozzátennénk ehhez, hogy a migráció jelensége *genetikusan* persze megelőzi annak szellemi tudatosítását és értékelését, de utóbbi – *funkcionálisan véve* – már valóban erős kölcsönhatással befolyásolja a migrációs folyamatok mikéntjét.

Lazábban kezelt, de azért érthető a piacosodás fogalma (bár másutt a tudatos aktivitást kifejező piacosítással vegyesen használja), melyet a szerző a valódi árutermeléssel szembeállított, expanzív, túlterjeszkedő fogalomként fog fel. Olyanként, ahol a piacosodásnak társadalmi, ökonómiai jelenségeket korábbi viszonyrendszerükből „kiagyazó”

hatása van. A „polányiáda”^{*} további léptetőrugója a *fiktív áruk* – nem eladás céljára létrejött a föld, a munka, és a pénz termelési tényezői mellett, más termékek és szolgáltatások is lehetnek ilyenek – kategóriájának bevezetése, melyet kiterjeszt a migrációra. Itt döntően nem a *beágyazott migráció* a fontos (a családgyesítési, tudományos, kulturális célokat szolgálók stb.), hanem a *fiktív áruként kezelt, globális és lokális munkaerőpiacokhoz kapcsolódó migráció*. Ennek a fogalomalkotásnak termékeny kapcsolódása van a szociológiai migráció kutatások nemzetközi és hazai kutatásaihoz, ahol *hálózati rendszerű, nemzetközi üzleti vállalkozásokként működtetett szervezetek, ügynökök, egyének nyereséggé formálják az üzletivé tett, elpiacosított el- és bevándorlásokat*. Mindezek pedig befolyásolják a munkaerőpiacokat, leszorítva a bérszínvonalat, növelve a kizsákmányolási rátát (az $m/v-t$), aláásva az osztályra szerveződés szubjektív feltételeit, etnicista, nacionalista, rasszista megterheltséggel.

Igen árnyaltak és módszertanilag is azok, a migrációt kiváltó materiális és szellemi-kulturális tényezők pluralizmusát bemutató elemzések. Ennek ellenére két állítás igazságának összeférhetősége számomra nem maradt problémátlan:

ad 1) Fő folyamat maradt-e *globális történeti szinten*, a migrációs áramlások térbeliségére nézve, *a délről északra irányuló mozgás?* – (ahogyan ezt a közvélekedésekben is felfogják).

ad 2) A Nyugat önképéhez sőt, identitásához is hozzátartozik, Arisztotelészről indulóan Montesquieu-n át, de Hegelnél és Max Webernél is, hogy Nyugaton a magántulajdon, a kereskedelem és az áruterelés nyomában a szabadság virágzik, míg Keleten – ezek hiányában és parciális ellentétéként – a kollektivizmus és a keleti despotizmus. Ezen állapotok, vagyis a legfejlettebb magországok vonzereje következtében jött létre az említett $D \rightarrow \bar{E}$, továbbá a $K \rightarrow Ny$ irányú migráció? Amikor Melegh Attila állítja, hogy egy jelentős történelmi változásként, mégpedig az események és struktúrák egyfajta

* A sokféle piacgazdaság (árugazdaság) társadalmi *formameghatározottságát negligáló* megközelítéstől distanciálnám magam az idézőjeles terminussal. Jelzésértékűen: az egyszerű áruterelés, melynek forgalmi folyamata $\bar{A}-P-\bar{A}$ képlettel írható le, nem azonos a tőkés árutereléssel ($P-\bar{A}-P'$), miként a középkor virágzó mezőgazdaságai vagy az államszocialista, kollektív tulajdoni dominanciájú árugazdaságai sem azonosak a tőkessel; vagy pedig az árúviszony mint értékviszony nem esik feltétlenül egybe az árúviszonnyal, mint elcsatási viszony; stb.

összetorlódásaként *lezajlott egy migrációs fordulat* (294.), akkor ezt ennek az erős hipotézisnek a cáfolataként kell-e felfognunk? Vagy éppen ellenkezőleg, nem cáfolat, mert a térségek szerinti vizsgálat a fenti, fő trendet állító *hipotézist erősíti*, amikor azt mutatja, hogy a nagy, a világátlag feletti elvándorlási hullámok, 1990 után, Kelet-Európából és Latin-Amerikából indultak ki – figyelemmel az elhagyottak félperiférikus fejlettségi szintjére.

A konkrét elemzésekben bemutatott a „legkülönbözőbb tényezők összjátéka, egybeesése” módszertani oldalával kapcsolatban szerintem nem teljesen tisztázott Melegh álláspontja: ez az okkazonalizmus felvállalása-e, amelyet kiegészíthet az esetlegességeket a modellezés módszerével meghaladó valaminő középszintű általánosítás? Ugyanis ha erről, és más módszertani vállalásról nincs szó, és valóban, ha a szociológia lemond mindenfajta társadalmi törvényszerűség kutatásáról, ahogy ezt Georges Gurvitch kimondotta (1957, *La Vocation actuelle de la sociologie*), akkor a tranzitológiai paradigma, a világrendszerteória, a marxi alapozású kritikai társadalomelméletek (Marx /tőkefelhalmozás/, Gramsci /szükségszerű ideológiák/, Lukács /eldologiasodás/), a fejlődélmélet vagy a kettős mozgás Polányi-féle törvényszerűsége el kellene hogy essen. Hogyan kapcsolható össze – lévén a felsoroltak törvénykutató, nomotétikus társadalomtudományi felfogások – az előzőekkel, tehát a módszertani pluralizmussal? Összefér-e és hogyan e két különműnek látszó, és a dolgozatban egyaránt alkalmazott episztémikus pozíció?

A munka kifejtési stílusa és formába öntése nem nevezhető sem olvasóbarátnak, sem könnyen érthetőnek, éppen a rengeteg tematikus metszettel, kvantitatív mutatókkal, ezek arányaival és elemzésiperspektíva-váltással terhelt szövegkorpusz következtében. Persze azt nem gondoljuk, hogy csak egyetlen helyes válasz adható kérdéseinkre, de explicite kidolgozott válaszok nélkül a szinkretizmus ismeretelméleti gyanúja mégiscsak fennforog, ezen értékes és roppantul aktuális munka érvényességét, koherenciáját némiképpen gyengítve.

A migrációs fordulat és Kelet-Európa: a „migráns” mint homogén kategória meghaladása

Gondolatok Melegh Attila

The Migration Turn and Eastern Europe c. könyve kapcsán

A rassz- – és bármilyen társadalmi – kategóriák felállítása magában hordozza „a tárgyiasításnak, illetve annak a kockázatát, hogy az egyének komplexitása és sokfélesége összemosódik és eltorzul”.¹ Ez egy erőszakos folyamat,² amelynek következményei kézzelfoghatók és valóságok.³ Konstruálja és formálja az embereket,⁴ akik ezen keresztül válnak felismerhetővé és osztályozhatóvá.⁵ Egy tanulmányunkban a mai Dél-Afrikában vizsgáltuk a társadalmi kategóriák működését a migrációs folyamatok kapcsán, és arra a következtetésre jutottunk, hogy a „migráns” vagy „külföldi” fogalma ugyanolyan absztrakt, mint bármelyik más társadalmi kategória, legyen az akár a „fekete”, a „fehér”, az „európai” vagy a „portugál”.⁶ Ezek a fogalmak saját kontextusukban, egy-egy adott helyzetben, az emberek interakcióin és egymással szembeni viselkedésén keresztül teremthetnek meg.⁷ Ugyanakkor azt is megfigyeltük, hogy ha a „migránsnak” vagy „külföldinek” tekintett személyek valós lehetőséget kapnak személyes történetük elmesélésére,⁸ „felvehetik a harcot a leegyszerűsítő kategóriákkal és elérhetik, hogy komplex egyéneknek tekintsék őket”.⁹ Miután 2021-ben publikáltuk a Dél-Afrikáról szóló tanulmányunkat, elkezdett foglalkoztatni saját élettörténetem és saját migrációs tapasztalatom. Ez vezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a társadalmi kategóriákhoz hasonlóan a személyes történetek is térben és időben változnak. Ebben az írásban a *The Migration Turn and Eastern Europe* (A migrációs fordulat és Kelet-Európa, a továbbiakban *The Migration Turn*)¹⁰ című könyvet hívom segítségül, hogy elmeséljem saját tapasztalataimat, mint olyanvalaki, akit a „migránsok” absztrakt kategóriájába szokás

sorolni. Más szóval, a könyv által megfogalmazott gondolatokat használok fel annak bemutatására, hogy a „migrációs fordulat” hogyan rendezte át az életemet és tapasztalataimat, miközben bizonyos mértékig homogenizálta is ezt a társadalmi kategóriát.

Az 1980-as években, a migrációs fordulat kezdeti szakaszában születtem Peruban. Gyermekként tanúja voltam a politikai, gazdasági és társadalmi válságnak. Emlékszem a háborúra a bukott állam, az azt követő autoriter állam, valamint az állam által terroristának bélyegzett szervezetek között. Az 1988–1991 közötti időszakban, amikor Fujimori neoliberális projektje elindult, apám megsérült és halláskárosodást szenvedett egy robbantásos merényletben. Ugyanekkor ölték meg a bátyját, egy volt katonatisztet, aki három összecsapásban is részt vett a Fényes Ösvény csoporttal Huantában, amely egyike volt a legtöbb áldozatot követelő városoknak.¹¹ Áramszünetek, lövöldözések, autós robbantások, kolerajárvány és sok hasonló katasztrófa sújtott le ránk rövid idő alatt. Perut, vagy legalábbis az ország egyes részeit *zona roja*, azaz „vörös zóna” néven kezdték emlegetni. A szörnyű helyzet ellenére a szüleim, akik akkoriban alulfizetett és agyonhajszolt fiatal orvosok voltak (visszaemlékezéseik szerint fejenként 80 dollárt kerestek havonta), így is gondoskodtak róla, hogy néha sort kerítsünk egy családi kirándulásra apám öreg Volkswagen bogarával az andoki „vörös zóna” tájain keresztül. Boldog gyermekkorunk volt. Mások sajnos nem voltak ilyen szerencsések.

Csak felnőttkoromban tudtam igazán megérteni az átélt válság és konfliktus dimenzióit. Azt azonban még ekkor sem láttam be, hogy mennyivel pusztítóbb volt mindez a különböző, gyarmatosítás előtti gyökerekkel rendelkező etnikai és nyelvi kisebbségek számára, mivel őket továbbra is kirekesztettként kezelték saját hazájukban.¹² Azóta a peruiak több nemzedéke ostromolta a bevándorlási hivatalokat, és ültek fel az Egyesült Államokba, Spanyolországba, Olaszországba vagy Japánba tartó repülőjáratokra, vagy a Chilébe és Argentínába tartó buszokra. Ez volt a perui népvándorlás kezdete.

A 2000-es évek eleje egy még intenzívebb migrációs hullám színtere lett. 2009-re évente csaknem negyedmillió perui hagyta el örökre az országot.¹³ 1999-ben, még tinédzserként utaztam el először az Egyesült Államokba, majd Németországba, Lengyelországba, Mexikóba, Dél-Afrikába és végül Romániába, ahol jelenleg is élek. Külföldön élve nem voltam tanúja annak, amikor a kivándorolt peruiak 2010-től fokozatosan elkezdtek visszatérni hazájukba, mint ahogy nem láttam azt a több mint egymillió venezuelai bevándorlót és menedékkérőt

sem, akik egyre nagyobb számban jelentek meg a perui nagyvárosokban. A legutóbbi, több mint 415 000 főt érintő perui kivándorlási hullámot sem látom¹⁴ – ami több embert érint, mint a 2006–2009-es csúcsidőszakban (érdekes módon ez az időszak volt a globalizáció csúcspontja is Melegh szerint) –, és nem veszek részt a jelenség körül kibontakozó vitában sem. Én azt tapasztaltam meg, milyen volt nem fehér (vagy ahogy ma mondom, kreol bőrű) peruinak, vagy – ahogy most már külföldön és Peruban is címkéznek – „nem fehér bevándorlónak” lenni a globális migrációs fordulat negyven évének valamivel több mint felében. A mai helyzetünk biztosan nem ugyanaz, mint ami a 2001. szeptember 11-ei terrortámadás után vagy akár 2016 előtt volt, amikor az EU, a schengeni térség, az Egyesült Királyság és számos más ország is elkezdte megadni a peruiaknak a vízummentességet.

Melegh Attila értelmezése szerint a „migrációs fordulat” során a globalizáció hatására jelentősen nőtt a ki- és bevándorlás intenzitása, ami a társadalmak további piacosításának eszköze lett. Ő ezt a fordulatot a migráció mint diskurzus és mint kategória dinamikus egymásra hatásaként értelmezi, amely, mint már említettük, időben és térben aktívan változtatja jelentését. Melegh könyvének egyik kulcsgondolata, hogy a migrációs fordulat során a különböző államokban diszkurzív blokkok alakultak ki: egyes államok nyitottnak mutatták magukat a migrációra, mások támogatták a szigorú határintézkedéseket, és megint mások megkérdőjelezték a piacosítás és a piaci viszonyok létjogosultságát, azok vélt kulturális és társadalmi következményei miatt. A továbbiakban összevetem a Németországban, Lengyelországban és Romániában szerzett, ezekkel a diszkurzív blokkokkal kapcsolatos bevándorló tapasztalataimat, s ezen keresztül bemutatom – Melegh szándékait követve –, hogy mennyire elvont a „migráns” kategóriája, ha az így beskatulyázott emberek egyéniségét, összetettségét és emberi tapasztalatait figyelembe vesszük.

2001 augusztusában költöztem Németországba, két héttel a szeptember 11-ei terrortámadás előtt, és négy évvel azelőtt, hogy Merkel a migrációval szembeni tolerancia növelése érdekében belefogott volna azoknak az intézményi és diszkurzív változtatásoknak a végrehajtásába, amik később a *Willkommenskultur* alapjává lettek. Melegh szerint¹⁵ ez volt a kezdete annak a 2010-es évekre kiépülő történelmi-politikai blokknak, amely a migrációt demográfiai és piaci eszközként használja fel. A Merkel regnálása előtt általam látogatott magánegyetem „nemzetköziként” hirdette magát, és az internacionális szellem, az

interdiszciplinaritás, valamint a magán- és elit felsőoktatás szimbólumaként reklámozta képzéseit. Melegh szemszögéből nézve azonban ezt az egyetemet akár a piaci intézmények hálózatának részeként is tekinthetjük, amely a migrációt demográfiai és piaci eszközként használta, és ily módon hozzájárult a globális egyenlőtlenségek újratermeléséhez.

A diákok többsége Bulgáriából és Romániából érkezett; mindkét ország 2007-ben csatlakozott az Európai Unióhoz. Őszinte csodálatomra, e diákok közül sokan igen jó eredményeket értek el, jól beszéltek németül és más nyugat-európai nyelveken, és jól ismerték a munkaerő mobilitásának csatornáit mind Németországban, mind a nemzetek felett átívelő akadémiai és egyéb intézményekben. Ugyanakkor – számomra meglepő módon – legtöbbjük olyan kettős narratívát fogalmazott meg, amelynek értelmében származási országukat alacsonyabb rendűnek, és nem preferált célországnak tekintették. Melegh ezeket az eseteket az egyenlőtlen csere gondolatával kapcsolja össze: a magasan képzett emberi erőforrás generációinak nyugatra vándorlása nagyobb hasznot hajt, mint amennyi előnyt a keletre vándorló külföldi tőke alacsony szintű társadalmi újraelosztása nyújt. Valami hasonló történt más – véletlenül szinte mindig nem nyugati gyökerű – csoportokkal is az egyetemen. Miután elolvastam a *The Migration Turn* c. könyvet, eltűnődtem, hogy amikor az egyetemen megrongáltak egy-egy cigaretta- vagy snack-automatát, és a gyanúsított diákok listáján nem szerepelt német név, az csupán elszigetelt eset, vagy inkább ez ellen az egyenlőtlen csere ellen irányuló akció volt-e. A könyv elolvasása döbbsített rá, hogy saját döntésem, miszerint a migráció kérdését és a globalizált munkaerőpiacot megkerülve az egyetem után Németországban próbáltam boldogulni, talán ugyanúgy megkérdőjelezte ezt az egyenlőtlen cserét, mint az automaták megrongálása. Így ezután „büntetések” egész sorát kellett elviselnem a rendőrség, a bevándorlási hivatal, az éjszakai szórakozóhelyek biztonsági személyzete és a jelenség folyamatos tagadásában élő nyilvánosság részéről. A megfigyelés, a belépés megtagadása bizonyos helyekre, az önkényes kihallgatás, a hamis vádak és hasonlók rutinszerűen ismétlődtek abban a folyamatban, amely során megpróbáltak helyrehozni valami „szabályellenes” dolgot.¹⁶

2008-ban töltöttem az első évemet Lengyelországban. Ebben az időszakban mind a perui kivándorlás, mind a globalizáció a tetőfokára hágott. 2014-ig, amikor két mesterdiploma és egy doktori fokozat megszerzése után végül elhagytam ezt az országot, több ízben fizi-

kialag is megtámadtak idegengyűlölő elemek, és a támadások közül az egyik nemcsak a jövedelmemet, de a szociális kapcsolataimat és a sportteljesítményemet is befolyásolta.¹⁷ Melegh könyvének elolvasása és a Varsóban töltött hét év felidézése után azonban megdöbbenő felismerésre jutottam. A 2022-ben elkezdett terápiám előtt a Lengyelországban szerzett tapasztalataimat többnyire az áldozat/elkövető dichotómiában írtam volna le; a terápia után egyszerűen elhagytam ezt a megközelítést. A *The Migration Turn* elolvasása után azonban újabb dimenzióval bővült a perspektívám, és ez lehetővé tette számomra annak belátását, hogy korábbi támadóim is és én is valamilyen formában áldozatok voltunk: egyszerre harcoltunk ugyanazon jelenség, nem pedig egymás ellen. Németországban elsősorban a világról alkotott képben kódolt igazságtalanság és az intézményes rasszizmus sértett. Lengyelországban a támadóim és én is célpontjai voltunk ennek a nemzeteken átívelő igazságtalanságnak: nagyon különböző okokból egyikünk sem akarta elfogadni a migráció és a globalizált munkaerőpiac struktúráit. Ehelyett ismét „szabályellenesek” lettünk.¹⁸ A támadóim hozzáállásában és viselkedésében megnyilvánuló rasszizmus egy, a bevándorlókkal és a bevándorlással szemben befogadóbb, államilag irányított kulturális és narratív eszköztár hiányában alakult ki – és ezt a társadalmi és munkahelyi biztonság elvesztésének érzete, a piacosítás fokozódása, illetve a piachoz nem kapcsolódó társadalmi intézmények hanyatlása táplálta.

Németországhoz és más államokhoz hasonlóan, ahol az elmúlt évtizedekben a migrációt támogató diszkurzív blokk került előtérbe, a romániai elit, és főként a városi középosztály a bevándorlást utilitarista szemszögből közelíti meg, és ebből kiindulva támogatja a piaci átalakulást és a nyitott határok politikáját. A munkaerőhiánnyal és az egyéb demográfiai kihívásokkal szembesülve költséghatékonynak és előnyösnek tekintik a bevándorlást, mivel egy valós szükségletet elégít ki, miközben az országot gazdagítja. Amikor kutatásunkat az egyik erdélyi magyar városban, Gyergyóditróban (Ditrău) megkezdtük – ez a város egy 2020-as incidens miatt vált hírhedtté, amikor két Srí Lanka-i munkást kiutasítottak –, rájöttünk, hogy a magyar kormány „külső ellenségre” hivatkozó narratívája mélyen gyökerező jelenségekre játszik rá. Az említett eset megtestesítette a bevándorlást pártoló és az azt ellenző diszkurzív blokkok közötti összecsapást, amely a fenti példákban világosabban érvényesült Németország, illetve Lengyelország kontextusában, és arra készítetett minket, kutatókat, hogy Melegh elképzelései alapján egy harmadik diskurzust

kövessünk, amely a migráció piacosításának kulturális és társadalmi következményei alaposabb elemzését igényli.

Ahogy Melegh munkája bemutatja, a migrációs fordulat nem olyasmi, ami egy adott térben és időben történik. Bár hatásai lehetnek lokálisak, mégis globálisak. És bár tapasztalataink egy adott pillanatban és helyen jelentkeznek, egyben a globalizáció *longue durée*-jének is részei. Talán maga az időszak volt a személyes tapasztalatom kulcsa, amikor egyik vagy másik országban éltem, vagy talán az, hogy ki voltam, a karrierem melyik szakaszában jártam, vagy hogy kik vettek körül egy adott pillanatban. Egy dologban azonban biztos vagyok: engem és sok hozzám hasonló embert beskatulyáztak egy absztrakt kategóriába, akár tetszett, akár nem. Melegh Attila szavaival élve „mitológiai státuszt” kaptunk. Amikor képessé váltunk eligazodni a globális migrációs fordulat világában, hirtelen a szorgalmunk lett a legfontosabb értékmérőnk, ennek hiánya pedig érdemtelenné tett minket. Így életünket, tapasztalatainkat, sőt a testünket is piaci intézmények alakították és alakítják ma is globális szinten. Melegh Attila könyve lehetővé tette számomra, hogy átértékeljem és újraírjam saját történetemet, és kritikusan felülvizsgáljam saját jövőképemet, immár mint „nem migráns”.

Jegyzetek

- ¹ J. Kurzwelly – L. Escobedo: Violent Categorisation, Relative Privilege, and Migrant Experiences in a Post-apartheid City. In J. Kurzwelly – L. Escobedo (szerk.): *Migrants, Thinkers, Storytellers: Negotiating Meaning and Making Life in Bloemfontein, South Africa*. HSRC Press, 2021, 1–18. 2. Online: <https://doi.org/10.1515/9780796926159-005>
- ² Kurzwelly–Escobedo (2021): i.m.
- ³ R. Jenkins: *Lads, citizens and ordinary kids: Working-class youth life-styles in Belfast*. Routledge and Kegan Paul, 1983.; R. Jenkins: Categorization: Identity, social process and epistemology. *Current Sociology*, 48/3 (2000.) 7–25. Online: <https://doi.org/10.1177/0011392100048003003>
- ⁴ G. Simmel: *On individuality and social forms*. University of Chicago Press [1908] 1971.; I. Hacking: Making up people. In E. Stein (szerk.): *Forms of desire: Sexual orientation and the social constructionist controversy*. Routledge, 1992. 69–88.
- ⁵ J. Butler: *Excitable speech: A politics of the performative*. Routledge, 1997.
- ⁶ J. Kurzwelly – L. Escobedo (szerk.): *Migrants, thinkers, storytellers: Negotiating meaning and making life in Bloemfontein, South Africa*. HSRC Press, 2021. <https://doi.org/10.1515/9780796926159>
- ⁷ F. Barth: *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Waveland Press, 1998.; R. Brubaker – F. Cooper: Beyond “identity.” *Theory and*

- Society*, 29/1 (2000), 1–47. Online: <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>; Jenkins (2000): i. m.; R. Brubaker: *Ethnicity without groups*. Harvard University Press, 2004.
- ⁸ M. Watts: Narrative research, narrative capital, narrative capability. In J. Satterthwaite – M. Watts – H. Piper: *Talking Truth, Confronting Power*. Trentham, 2008. 99–112.
- ⁹ L. Escobedo – J. Kurzweily – K. Agbedahin: Transcending social categories: Reflections on research concerning migrant lives, lived experiences and life stories. In J. Kurzweily – L. Escobedo (szerk.): *Migrants, Thinkers, Storytellers: Negotiating Meaning and Making Life in Bloemfontein, South Africa*. HSRC Press, 2021, 19–32. 19. Online: <https://doi.org/10.1515/9780796926159-006>
- ¹⁰ Attila Melegh: *The Migration Turn and Eastern Europe: A Global Historical Sociological Analysis*. Palgrave Macmillan, 2023.
- ¹¹ Truth and Reconciliation Commission: *Truth Commission: Peru 01*. United States Institute of Peace, Washington, DC, 2003. Online: https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/commissions/Peru01-Report/Peru01-Report_Vol4.pdf
- ¹² G. Portocarrero: *Rostros criollos del mal: Cultura y transgresión en la sociedad peruana*. Red para el Desarrollo de las Ciencias Sociales en el Perú, 2010.; M. de la Cadena: *Indígenas mestizos: The politics of race and culture in Cuzco, Peru, 1919– 1991*. Duke University Press, 2012.; P. Drinot: Foucault in the land of the Incas: Sovereignty and governmentality in neoliberal Peru. In P. Drinot (szerk.): *Peru in Theory*. Palgrave Macmillan, 2014. 167–190.; L. Escobedo: Whiteness in political rhetoric: A discourse analysis of Peruvian racial nationalist “othering.” *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 5 (2016.) 257–272. <https://doi.org/10.18778/2300-0562.05.12>
- ¹³ INEI, Superintendencia Nacional de Migraciones, OIM & RREE (Ministerio de Relaciones Exteriores): *Perú: Estadísticas de la emigración internacional de Peruanos e inmigración de extranjeros, 1990-2017*. OIM, Lima, 2018. 23. Online: https://www.inei.gob.pe/media/MenuRecursivo/publicaciones_digitales/Est/Lib1549/libro.pdf
- ¹⁴ P. Pighi Bel: 4 posibles razones de por qué se multiplicó por 4 el número de peruanos que abandonan el país. BBC News Mundo. 2023. augusztus 23. Online: <https://www.bbc.com/mundo/articles/c512lp92m1jo>
- ¹⁵ Melegh (2023): i. m.
- ¹⁶ M. J. Berry – C. Chávez Argüelles – S. Cordis – S. Ihmoud – E. Velásquez Estrada: Toward a fugitive anthropology: Gender, race, and violence in the field. *Cultural Anthropology*, 32/4 (2017.) 537–565. Online: <https://doi.org/10.14506/ca32.4.05>
- ¹⁷ Bövebben lásd: L. Escobedo: The Refractive Gaze: A Non-Roma Researcher’s Composite Perspective in Changing Times. In R. Baikady – S. M. Sajid – J. Przeperski – V. Nadesan – M. R. Islam – G. Jianguo (szerk.): *The Palgrave Handbook of Global Social Change*. Palgrave Macmillan, 2022. 1–19. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-030-87624-1_197-1
- ¹⁸ Berry et al. (2017): i. m. 546.

Eredeti megjelenés: Escobedo, L. 2024. The Migration Turn and Eastern Europe: De-homogenising the abstract category of “migrant”: Melegh, A. (2023). The Migration Turn and Eastern Europe: A Global Historical Sociological Analysis. Palgrave Macmillan. Intersections. East European Journal of Society and Politics. 10, 1 (Aug. 2024). DOI:<https://doi.org/10.17356/ieejsp.v10i1.127>

Szexuális hegemóniák és ellenhegemóniák

Sokan sokféleképpen írtak már a szexualitásról, Csányi Gergely könyve, a *Szex politikai gazdaságtana*,* mégis újszerű. Jól tudjuk, hogy társas kapcsolatainkat alapvetően befolyásolja az a gazdasági-politikai rendszer, amelyben élünk, így értelemszerűen a szexualitás sem kivétel ez alól. A könyv központi kérdése, hogy mit jelent a szexuális hegemónia a világrendszer-elmélet kontextusában, mi tartozik bele, és mi képez ellenhegemóniát. A szerző több korszakot vizsgálva tárja fel, hogy az egyes időszakokban milyen hatással voltak a gazdasági és társadalmi viszonyok a szexualitásra, különös figyelmet fordítva a társadalmi nemek, elsősorban a nők szerepére, a társadalmi reprodukcióra, a homoszexualitásra és a közerkölcsre. A könyv fő történeti részeit feltárják, hogyan alakította a 19. századi korai kapitalizmus a szexualitást, majd az amerikai és szovjet mintákat elemzi. Végül a magyar szexualitás történetét követi nyomon a második világháborútól napjainkig. Csányi könyvében a pszichológiai tudományok történetét is bemutatja, amelyet itt külön nem ismertetünk, de kifejezetten fontos és érdekes, hogy az egyes korszakok tudományos diskurzusaiban a szexualitás mely aspektusa hogyan jelent meg. A továbbiakban a főbb gondolatokat mutatjuk be, amelyek alapján látható, milyen összetett keretben értelmezi a szerző a szexualitás történetét.

Csányi szándéka, hogy egyszerre közlel és távolról szemlélje a történelmi eseményeket, vagyis mikrotörténeti és makrotörténeti szempontokat egyaránt érvényesít. Bár ezek a perspektívák nem mindig következetesen váltakoznak, az olvasó számára mégis ki-rajzolódhat egy átfogó társadalomtörténeti kép. Csányi különösen ügyel arra, hogy az egyes korszakok gazdasági és társadalmi meghatározottságait egymás mellé helyezve, kontrasztos megvilágításban

* Csányi Gergely: *A szex politikai gazdaságtana. Szexuális hegemóniák és ellenhegemóniák a tőkés világrendszerben*. Budapest, Napvilág, 2024.

mutassa be. Az egyes időszakok jelenségei gyakran mozaikszerűen jelennek meg, miközben a szerző arra törekszik, hogy mindezeket koherensen, a gazdasági rendszer kontextusában vizsgálja. Ami igazán érdekfeszítővé teszi a könyvet, az az, hogy következetesen feltárja, mely jelenségek tükrözik az adott korszak szexuális hegemoniáját, és melyek azok, amelyek ellenmozgásokként értelmezhetők.

A szerző gondolatmenete mélyen gyökerezik a baloldali elméletekben (pl. Lukács eldologiasodáselmélete, Gramsci hegemoniafogalma stb.), amelyeket széles körű módszertani eszköztárral és számos későbbi elméleti fejleménnyel egészít ki. Már a módszertani bevezetésben hosszasan értekezik a marxizmusban lefektetett alapokról, és arról, hogyan alkalmazhatók ezek a reprodukció és a szex szükségleteinek vizsgálatára. A könyv fő kérdése, hogy miként befolyásolja a tőkés rendszer a sexualitást, és az hogyan válik árucikké a modern társadalomban. Az elemzés kerete a világrendszer-elmélet, amely segít globális összefüggésekben vizsgálni a sexualitás gazdasági és társadalmi aspektusait. A világrendszer-elmélet segítségével meghatározott periódusokban mutatja meg a szerző a főbb trendeket. Az elemzés során kitér arra, hogy a különböző társadalmi formációkban hogyan alakultak ki a sexualitással kapcsolatos politikák, normák és gyakorlatok, és hogy ezek hogyan módosultak a globális kapitalizmus térnyerésével.

A nők helyzete, reprodukciós funkciói és a társadalmi struktúrában betöltött szerepe nem függetlenek a gazdasági viszonyoktól, hanem azok szerves részei. E kérdés mindvégig jelen van a kötetben: a társadalmi reprodukciós funkciótól a családon belüli erőszak elszenvédőjén át az önmaga élvezetét kereső szexuális aktorig (majd az árucikké alacsonyított pornóipari termékig). A szerző több fejezeten át részletezi a nők szerepének alakulását a kapitalizmus fejlődése során, különös tekintettel a reprodukzív munka gazdasági meghatározottságára. A kapitalista rendszerben a női reprodukív munka – például a gyermeknevelés – nemcsak a családon belül, hanem a tágabb társadalmi-gazdasági folyamatok szempontjából is meghatározó. A szex és a reprodukció a fogamzásgátlással váltak el egymástól, s ezzel a piaci logika egy újabb eleme került a sexualitás szférájába.

A könyvben egy különösen érdekes részt szentel Michel Foucault sexualitásról alkotott elméletei kritikájának és továbbgondolásának. Foucault szerint a sexualitás diskurzusa a modern társadalmak hatalmi viszonyainak következménye, és a sexualitás mint fogalom a termelési módban bekövetkező változásokkal párhuzamosan született

meg. Foucault érvelése szerint a szexualitásról való beszédre sarkallás, vagy ahogyan ő nevezi, a „beszédre bujtogatás”, a hatalom egyik technikája volt, amely már a 14. században kezdődött a mindenre kiterjedő gyóntatással. Csányi ehhez kapcsolódva is rámutat arra, hogy a gazdasági viszonyok is jelentős szerepet játszottak abban, hogy miként alakultak a szexualitással kapcsolatos normák és törvények. A késő középkori Firenzében például a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat, a „munkaerőpiaci” helyzet nyomán nem büntették szigorúan, az alacsony büntetés inkább csak egyfajta adóként volt értelmezhető. Ez jól mutatja, hogy a gazdasági érdekek hogyan befolyásolták a szexualitás feletti kontrollt.

Csányi az újkori rabszolgatartó társadalmak szexualitásáról szóló fejezetben megmutatja, hogy a kapitalizmus profitmaximalizációs logikája hogyan alakította a rabszolgák életét és szexualitását, azaz a piac hogyan befolyásolja a reprodukciót. Azokon a területeken, ahol kevés rabszolgát tartottak, viszonylag jobb bánásmódban részesültek, és természetes szaporulatuk biztosította a munkaerő utánpótlását. Ezzel szemben egyes karibi ültetvényeken, ahol tömeges rabszolgamunka folyt, a természetes szaporulat nem volt kívánatos, mert a rabszolgatartók inkább újabb rabszolgákat vásároltak Afrikából, mint hogy a várandóssággal és gyermekneveléssel kieső munkaidő költségét vállalják. A szexualitás szabályozásának, a tőke alá rendelésének egyik legkonkrétabb példája ez, hiszen Csányi azt is leírja, hogy amikor már a törvények vagy a magas költségek miatt nem volt lehetséges új rabszolgák beszerzése, embertenyésztő farmokat hoztak létre az ültetvényesek, és ezzel párhuzamosan, azaz a teljes emberi mivolttól megfosztott státusszal egy időben, a felszabadult rabszolgánők különösen keresett prostituáltak voltak a városi férfiak körében.

A könyv egyik fejezete az észak-amerikai hegemonia és a globális szexuális piac alakulásának bemutatása. Csányi hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államok nem csupán katonai és gazdasági hegemoniát épített ki, hanem egy olyan ideológiai és kulturális rendszert is, amely a szexualitást is piacosította. A szexualitás árucikké válása különösen a reklámpar, a filmipar és a divatipar működésében érhető tetten. Csányi szerint a kapitalizmus létrehozta a mesterséges (szexuális) szükségleteket, amelyeket a piac kielégít. A reklámpar például azt sugallja, hogy bizonyos termékek, mint a dezodorok vagy kozmetikumok használata elengedhetetlen a szexuális vonzerőhöz. A szexualitás így nem csupán személyes vagy intim kérdés, hanem a fogyasztói társadalom eszközévé válik. „A reklámpar, filmipar, divatipar és

a kozmetikai ipar határozta meg, mi számít szexuálisan vonzónak, majd a megszülető szexipar folyamatosan új szexuális szükségleteket, fantáziákat és vágyakat termelt” (172.). Ezzel párhuzamosan a fogamzásgátlás megjelenésével és piacosodásával elvált egymástól az élvezet és a reprodukció. Csányi szerint az új szexuális hegemonia legfontosabb alapja a szexualitás piacosítása volt, s ezzel megjelent annak sosem látott mértékű eldologiasodása, a szexualitás visszafordíthatatlanul árucikké vált.

A szerző részletesen kitér a 20. század elejétől zajló intenzív észak-amerikai urbanizáció hatásaira is (amely az új típusú ipari termelés eredménye), amely jelentős mértékben befolyásolta a szexualitás alakulását. Az urbanizáció anonim, rejtett szexuális viselkedésformákat tett lehetővé, különösen a férfiak számára, akik gyakran prostituáltakhoz jártak, míg a nőket szigorúbb társadalmi normák szerint óvták. Csányi megjegyzi, hogy az urbanizáció és a modernizáció hatására virágzott a homoszexualitás is, különösen a genderhomogén környezetekben, ahol az emberek azonos neműek társaságában éltek és dolgoztak. A 20. századi homoszexuális identitás és szubkultúra kialakulása szorosan összekapcsolódott a városiasodással és az iparosodással. Csányi részletesen bemutatja, hogy a fogamzásgátlás beépülése a házasságba hogyan változtatta meg a szexualitásról alkotott felfogásokat, és hogyan különítette el a reprodukciót a szexuális gyakorlatoktól. A gépkocsi elterjedése helyet is biztosított a szabadabb szexualitásnak, az autóval könnyebben tudtak utazni, és magában az autó is a szexualitás terévé vált. Ezt a gondolatot gyakran felejtjük ki a motorizációval kapcsolatos diskurzusból, amely alapvetően arról szól, hogyan hozott létre az autóiipari lobb szinte visszafordíthatatlanul élhetetlen településeket, amelyeket sem megközelíteni, sem elhagyni nem lehet személygépkocsi nélkül. Az autóközpontú településtervezés a társas kapcsolatok számos terét felszámolta, s valószínűleg ezt nem ellensúlyozza még az intim kapcsolatok terén sem, hogy kitűnő randihelyszínné vált.

Egy teljes fejezet a szovjet szexuális hegemonia alakulását mutatja be a második világháborúig. Csányi részletesen vizsgálja, hogyan hatott a cári Oroszország függő fejlődése és a centrumtőke az ország strukturális heterogenitására. A világgazdaságba integrálódó cári Oroszország strukturálisan heterogén volt, és a függő fejlődéséből adódó strukturális dinamika is fenntartotta ezt a heterogenitást, mivel a centrumtőke egyszerre hajtotta az ország modernizációját és konzerválta a rendies viszonyokat. A forradalom nyomán átalakuló

rendszer alapvetően változtatta meg a szexualitás viszonyait is. Ennek kapcsán felteszi a kulcskérdést: vajon egy nem kapitalista gazdasági alap létrehozhat-e eltérő szexuális mintázatokat? A szerző sajnos nem veti össze tételesen a különböző gazdasági rendszerek szexuális dinamikáját, de egyértelműen bemutatja, hogy a szocialista forradalom jelentős változásokat hozott a nemi és szexuális kapcsolatok törvényi szabályozásában. A kötetben ez az első esettanulmány, amely olyan társadalom viszonyait mutatja be, amelyet nem a tőke logikája integrál, a társadalomszervezés politikai alapon zajlik. Megjegyzi, hogy ellenhegemonikus terekként működtek kommunák, amelyek célja az volt, hogy a szexualitást kivegyék az állami kormányzás rendjéből. Az ilyen alternatívákról szóló diskurzus a hatvanas évek humanista marxizmusában tér vissza.

Az októberi forradalom egyik központi eleme a nemek közötti egyenlőség megteremtése volt, és az új törvények, mint a polgári házasság bevezetése, a válás megkönnyítése, valamint az abortusz legalizálása, mind az egalitárius kapcsolatok kialakítását célozták. A forradalommal progresszív tendenciák jelentek meg a nemekre vonatkozó törvénykezésben. A nemek közötti viszonyok kérdése központi szerepet játszott a forradalmi programban, a bolsevikok nem sokkal az októberi forradalom után rendeleteket hoztak a polgári házasságkötés és válás bevezetéséről. Ezek célja az egalitáriusabb nemi és szexuális kapcsolatok ösztönzése volt. Csányi említi, hogy Lenin kifejezetten hangsúlyozta, a prostitúció felszámolása érdekében szükséges a szegénység megszüntetése, mivel a prostituáltak a kapitalizmus áldozatai, ugyanakkor a társadalmi diskurzusban lumpenproletárként veszélyt is jelentettek a társadalomra. Csányi részletesen tárgyalja, hogy a bolsevik vezetés hogyan igyekezett kriminalizálni a prostitúciót, és felvilágosító kampányokat indított a nemi betegségek terjedésének megfékezésére, amivel egy időben nyilvános pereket is rendeztek a nemi betegségek terjesztőivel szemben.

A szovjet szexuális politika progresszív intézkedései új normákat teremtettek a társadalomban. Az 1922-es büntetőtörvénykönyvben nem szerepelt a homoszexualitás mint tényállás, ami szintén egy modern, progresszív irányt jelzett. Csányi idézi Lenint, aki szerint a nők felszabadítása akkor történik meg, ha a háztartási munkákat és magát a háztartást szocialista háztartásokba tereljük. Ilyenek a nyilvános étkezdék, bölcsődék, óvodák. Ezzel gondolták, hogy lehetséges megszüntetni a nők egyenlőtlenségét. Az abortusz legitimációját is elrendelte, és legalizálta a házasságon kívül született gyerekeket.

Kötelezővé tette az élettársi kapcsolatok anyakönyvezését, kriminalizálta a prostitúciót és a munkahelyi szexuális zaklatást. A világon elsőként kriminalizálták a házasságon belüli nemi erőszakot.

A forradalom kezdeti időszakának idealizmusát azonban hamar felváltotta a sztálini korszak konzervatív fordulata, amely jelentős visszalépéseket eredményezett a nők és a szexuális szabadság területén. A megszilárduló szovjet rendszer reálpolitikájában jelentősen eltávolodott a kezdeti időszak idealizmusától. Az abortusz teljes betiltása, a család intézményének kiemelése és a nő egyéni felszabadításának háttérbe szorítása mind azt mutatja, hogy a sztálini rendszer a szexualitás kérdésében is konzervatív politikát folytatott. Az egyik legnagyobb veszélyt Csányi szerint a szovjet szociálpolitikára a megengedő szabályozás miatti hatalmas számú abortusz jelentette, ennek törvényi visszaszorításával a szovjet vezetés hosszú időn keresztül próbálkozott.

Csányi a könyv következő részében a magyar szexuális hegemonia alakulását vizsgálja. Itt tapasztalunk egy kis törést a kötet dinamikájában. A kelet-európai szocialista szövetségi rendszer kialakulásával azt is feltételezhetjük, hogy azért ért véget hirtelen a Szovjetunió története, mert a magyar viszonyok elemzése reprezentatív a régióra, azonban ezt a feltételezést gyorsan cáfolja a speciális magyar előtörténet ismertetése. Visszaugrunk a Tanácsköztársaság intézkedéseihez, majd a Horthy kor konzervatív (fajvédő) szexuális politikájára. Célravezetőbb lehetett volna esetleg a Szovjetunió mint integráló hatalom elemzését a rendszerváltásig folytatni, esetleg ebbe illeszteni Magyarországot és általában a közép-kelet-európai régió jellemzőit, mivel látjuk, hogy a változások a Szovjetunióból indultak el (egy ideig), a régió piaci reformjai is gyakorlatilag egy időben kezdődtek, amellyel párhuzamosan Csányi új tendenciák kialakulását látja a szexualitásban.

Részletesen elemzi a pszichoanalitikus iskola kialakulását, valamint a Tanácsköztársaság időszakának szexuális politikáját. A szerző szerint Magyarország a világrendszer félperifériáján helyezkedett el, és a szexuális normák kialakulása is ezt a pozíciót tükrözte. Csányi különösen az abortusztilalmat emeli ki, amely a reprodukciós politika egyik központi eleme volt a szocializmus alatt – a rossz élveszületési ráta a pártvezetésnek nemcsak komoly hosszú távú munkaerő-politikai gondot, de legitimációs problémát is jelentett. Az 1960-as évek abortusztilalmának feloldását a Szovjetunióban bekövetkezett enyhítésekkel magyarázza, és arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a korszak-

ban a tervezett gyermekvállalás előmozdításának egyik eszköze volt. A baloldali diskurzusban megjelent a humanista marxizmus koncepciója, reálpolitikai jelentősége azonban valóban alacsony volt, ahogy Csányi is írja, nem változtatott a trendeken. A gazdasági rendszer változásai nyomán alapvetően változott a szexualitás is. A hetvenes évektől kezdődően Csányi szerint hosszú hanyatlás következett be a szocialista szexuális politika területén, amelyre hatással volt az észak-amerikai hegemonia globális szintű térnyerése. Magyarországon is megjelentek a nyugati pornográf termékek, és a szexuális diskurzus fokozatosan piaci alapúvá vált. A magyar nők alacsony jövedelmi helyzete tovább erősítette az ország szexuális hegemoniában betöltött alárendelt szerepét.

A rendszerváltás után a szexualitás nyilvános diskurzusa egyre szabadabbá vált, és a szexipar térhódítása látványosan megnőtt. Az első szexshopok megnyitása, valamint a pornómagazinok széles körű elérhetősége csak tovább mélyítette ezt a folyamatot. Csányi szerint a magyar szexuális hegemonia egyre inkább a globális kapitalista rendszer része lett, különösen a hollywoodi filmipar és az internetes pornóipar hatására. Az EU-csatlakozás után a magyar nők prostitúció céljából való kivitele is jelentősen megugrott, tovább erősítve az ország kiszolgáltatott helyzetét a globális szexipacon.

Az Orbán-rendszer genderpolitikáját Csányi ellentmondásosnak ítéli meg. A szerző szerint a kormányzat egyszerre erősítette Magyarország nyugati tőkéttől való függését, miközben olyan nemzeti burzsoáziát próbált építeni, amely a háztartási terhek növelésére alapozott. A nemiszerep-restauráció, a pronatalista politika és a heteronormatív retorika mind ennek a függőségi helyzetnek a részei. Említi a hazai liberális politikai álláspontot, miszerint a homoszexualitás elfogadása a lineáris fejlődés egy állomása, azonban Csányi arra figyelmezteti az olvasót, hogy a félperifériás kapitalizmus természeténél fogva hordozza magában ezeket az ellentmondásokat, azaz, hogy egyszerre van jelen a liberális LMBTQ-párti, és a homofób diskurzus, és nem lehet arra számítani, hogy a homofóbia automatikusan megszűnik majd.

Összességében *A szex politikai gazdaságtana*, amelynek talán szerencsésebb lett volna „A szexualitás politikai gazdaságtana” címet adni, egy alapos és sokrétű munka, amely alapvetően átfogó képet ad a laikus olvasónak, még ha a részletes elemzések és a távolságtartó világrendszer-elemzés kettőssége néha kihívást is jelent az olvasó számára. Napjaink ambivalens közpolitikai környezetében különösen

fontos megérteni Magyarország félperifériás helyzetének következményeit, ahol nemcsak a tőke, de az állam is aktív szerepet játszik a szexualitásról szóló diskurzus alakításában. A konzervatív politika például nehezíti az abortuszhoz való hozzáférést, a gyermekvállalást adópolitikával ösztönzi, miközben a tradicionális női szerepeket és a transz- és homofób politikákat erősíti.

Csányi Gergely könyvének központi gondolatmenetét a világrendszer-elmélet keretei határozzák meg, amely lehetővé teszi a szexualitás gazdasági meghatározottságainak globális szintű vizsgálatát. A szexuális normák nem pusztán kulturális termékek, hanem szorosan összefüggnek a gazdasági struktúrákkal és a kapitalizmus globális terjedésével. A könyv történelmi fejezetei világosan bemutatják, hogyan alakultak a szexuális normák különböző korszakokban a tőkés és államszocialista rendszerek kontextusában. A szovjet szexuális hegemonia vizsgálata jól illusztrálja, hogy a gazdasági és politikai rendszerek miként befolyásolják a szexuális gyakorlatokat és a nemek közötti viszonyokat. A magyarországi fejezetek különösen fontosak, mivel rávilágítanak arra, hogyan igazodott a félperifériás országok szexuális politikája a globális kapitalista hegemoniához. Csányi könyve ezzel hozzájárul a szexualitás politikai gazdaságtanának mélyebb megértéséhez, és megmutatja, hogy a modern világrendszer hogyan formálja a szexuális normákat és gyakorlatokat.

A könyv egyik nyitott kérdése, hogy egyáltalán lehet-e a szexualitás független a kapitalizmustól és az államtól. Bár Csányi megemlíti a szovjet korszak diskurzusait és a tradíciók megtörését, nem foglalkozik kellő mélységben azzal, hogy a nem kapitalista rendszerek milyen alternatívát nyújthatnak. A történelmi államszocialista rendszerek progresszív normarendszereit bemutatja, de a baloldali olvasónak hiányzik egy átfogóbb vizsgálat akár az európai és észak-amerikai régió túl megjelenő alternatív modellekről.

Melléklet

A marxi értékelmélet empirikus igazolása az USA társasági szektorában

Bevezetés

A *tőke* talán legfontosabb politikai gazdaságtani alapelvét a munkaérték-elmélet alkotja, melyet Marx, mint közismert, a klasszikus polgári közgazdászoktól vett át, továbbfejlesztve e teóriát az értékszubsztancia, az értékforma és az értéknagyság megkülönböztetésével. Mivel a 19. század közepén, a ricardianus iskola hatására, a munkaérték-elmélet érvényessége bizonyos fokig még közmegegyezés tárgya volt,¹ Marx nem tartotta szükségesnek e tudományos tétel bizonyítását, miközben látta az empirikus igazolás nehézségeit is. Az 1870-es évek elejétől azonban, *A tőke* I. kötetének megjelenése miatt is, radikális fordulat következett be a közgazdasági gondolkodásban; a munkaérték-elmélet helyét a határhaszon-, illetőleg az arra épülő határtermelékenységi elmélet vette át, mely napjainkban is mainstream irányzatként uralja e tudományterületet, az 1980-as évek eleje óta amúgy Magyarországon is.

A munkaérték-elméletet többek között azon az alapon támadták, hogy a metafizikai tételek körébe tartozik, vagyis olyan állítás, amelynek sem bizonyítására, sem cáfolatára nincs lehetőség, s ezért nem jelenhet meg a tudományos elméletben. E felfogást, bár eltérő hangsúllyal, kiemelkedő jelentőségű baloldali közgazdászok is vallották. A svéd szociáldemokrata Gunnar Myrdal teljes mértékben elvetette a „reálérték” klasszikus, különösen Ricardo által értelmezett fogalmát, arra hivatkozva, hogy azt metafizikainak tekinti. Bizonyos fokig hasonló álláspontot foglalt el az angol posztkeynesiánus Joan Robinson is, ám ő egyben az érték klasszikus kategóriáját a közgazdaságtan egyik legnagyobb szerűbb metafizikai gondolatának nevezte.² E minősítés következtében is a munkaérték-elmélet érvényessége szempontjából döntő jelentőségű kérdéssé vált a bizonyíthatóság lehetősége, amit eddig főként matematikai modellek alkalmazásával kíséreltek meg.

E körbe tartozik a norvég Leif Johansen által 1963-ban kidolgozott egyenletrendszer is. Matematikai modelljében a bármilyen mennyiségben újratermelhető javak árát akkor is a munkaráfordítások határozzák meg, ha a fogyasztók magatartását a határhaszon-elmélettel jellemezzük. Viselkedésük ugyanis, melyet a határhaszon-függvények írnak le, nem az egyes áruk árát szabják meg, hanem azt, hogy azokból milyen mennyiséget termeljenek és fogyasszanak.³ Korábban, az ún. transzformációs problémával foglalkozva, Ladislaus von Bortkiewicz dolgozott ki olyan háromszektoros modellt, amely szerint a profit eredetét a munkabérrányok magyarázzák s nem a tőke termelésnövelő képessége. Az első szektor a bérjavakat, a második az állandó tőke elemeit, míg a harmadik a fényűzési cikkeket termeli, a szimultán egyenletrendszer megoldásának eredményeként pedig a profitráta az első kettő termelési feltételeitől függ. Bortkiewicz ebből vonta le előbb említett következtetését, hangsúlyozva, hogy amennyiben a tőke termelésnövelő képessége jelentős lenne, a fényűzési cikkeket előállító szektor is érdemi szerepet játszana a profitráta alakulásában.⁴ Ezeken kívül más matematikai egyenletrendszerek is születtek a munkaérték-elmélet érvényességének igazolására, ám valamennyivel szemben felvethető az a szokásos ellenvetés, hogy bármely modell már a felépítésével kifejez egy állítást, kiemelve bizonyos tényezőket és kiiktatva vagy háttérbe szorítva másokat. Ráadásul az elmélet helyes logikai kidolgozásának elismerése önmagában még nem jelenti valóságábrázoló érvényességének elfogadását. Bortkiewicz modelljét tetszés szerinti számú ágazatra kiterjesztve Francis Seton igazolta Marx elméletének helytálló logikai felépítését, miközben tagadta, hogy a profit kizsákmányolásból származik.⁵

A modellek alkalmazásának problémái tehát egyértelműen jelzik, hogy a munkaérték-elmélet érvényességének bizonyítása is empirikus, gazdasági tényeken alapuló igazolást igényel. Közvetlen úton azonban ennek megvalósítása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik, megalapozva azt a vélekedést, hogy e kategória s a ráépülő elmélet a metafizikai tételek körébe tartozik. Egyfelől a piaci árak e teória szerint az érték mint centrum körül ingadoznak, s csak véletlenszerűen esnek egybe, amikor a kereslet és a kínálat pillanatnyilag fedik egymást. Ezért Marx is úgy értelmezte az értéket, hogy az a felszínen nem megjelenő, ezoterikus kategória, mely a polgári társadalom gazdaságának fiziológiai bázisát alkotja. E lényegre épülnek a konkurenciában megnyilvánuló jelenségek, melyek bizonyos fokig egy látszatvilágot képeznek, befolyásolva a gazdasági szereplők

tudatát.⁶ Másfelől további akadálya a közvetlen bizonyításnak az is, hogy a marxi elmélet szerint a kifejlett tőkés gazdaságban az árukat nem értékükön, hanem termelési árukon értékesítik, pontosabban fogalmazva a piaci árak e centrum körül ingadoznak. Ennek következtében az egyes tőkések a náluk keletkezett értéktöbbletnél nagyobb vagy kisebb tömeget sajátítanak el, a marxi elméletben azonban e tény nem mond ellent az értéktörvénynek, mivel makroszinten, a gazdaság egészében a termelési árak összege megfelel az összértéknek, a profitoké pedig az összértéktöbbletnek.⁷ E tétel általános érvényességét ugyanakkor marxista közgazdászok is megkérdőjelezték, hangsúlyozva, hogy e két állítás csak rendkívüli körülmények között érvényesülhet egyidejűleg.⁸

Ha az értékcentrum körüli ingadozástól, illetőleg a termelési árrá transzformálódástól el is vonatkoztatnánk, akkor sem tudnánk a közvetlen úton történő bizonyítást megvalósítani. Az áruk ugyanis nemcsak eleven, hanem tárgyasult munkát is tartalmaznak, melynek az előbbire való visszavezetése végtelen regressziót eredményez, hiszen a korábbi időszakokban termelt munkaeszközök és munkatárgyak is állandó tőkére, bérre és értéktöbbletre oldódnak fel. Emellett az értéket meghatározó, az áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges, általában átlagos munkamennyiség nem az egyes rész-, hanem az összmunkástól származik a gyárrendszerben. A széleskörűen elterjedt s nem csak vulgármarxisták által képviselt állásponttal ellentétben Marx szerint nemcsak az végez értékteremtő tevékenységet, aki kézbe fogja a munkadarabot, hanem az üzem valamennyi dolgozója, beleértve a felügyelőket, a szellemi munkásokat, sőt magát az igazgatót is.⁹ Az áruk egy egységében foglalt eleven munka meghatározásakor tehát a gyár vagy más termelési szervezet adott időszakban kifejtett teljes munkamennyiségét figyelembe kellene venni, s azt is, hogy az milyen arányban oszlana meg a különböző árufajták között, amit csak önkényesen, előre meghatározott vetítési kulcsok alapján végezhetnénk el.

Közvetett úton azonban mégis lehetőségünk nyílna a munkaérték-elmélet érvényességének igazolására. Ezt egyfelől a profitráta tendenciális esésének törvénye, másfelől Kalecki makroprofit-elmélete teszi lehetővé. Marx értelmezésében ugyanis a profitráta süllyedő tendenciáját a tőke növekvő szerves összetétele idézi elő, ami tulajdonképpen a termelési folyamatban az új értéket létrehozó eleven munka mennyiségének relatív csökkenését jelenti. Ha ezt az esést, amelyet egyébként marxista közgazdászok is vitatnak,¹⁰ gazdaságstatisztikai adatok alapján empirikusan is bizonyítani tudjuk, a

jelenségek szintjén láthatóvá válik, hogy a határtermelékenységi elmélet állításával ellentétben a profitot, mint az érték alkotórészét, nem a tőke, hanem az eleven munka hozza létre. E bizonyítási lehetőséget tulajdonképpen *A tőke* III. könyvében megtalálhatjuk, amikor Marx a munkaérték-elméletből vezette le, hogy az azonos nagyságú, ám eltérő szerves összetételű tőkék profitrátái egyenlő hosszúságú munkanap és kizsákmányolási fok mellett miért különböznek egymástól. Véleménye szerint, ha e különbség nem állna fenn, az értéktöbblet s ennél fogva a profit, sőt az érték sem a tárgyasult eleven munkából származna.¹¹ Amennyiben e gondolatmenetet megfordítjuk, s a történelmileg előrehaladó időben alkalmazzuk, eljutunk az előbb általunk vázolt bizonyítási lehetőséghez, amely a gazdaság egészében, tehát makroökonómiai szinten igazolja, hogy az egymást követő korszakokban a tendenciális esést alapvetően az össztőke növekvő szerves összetétele, az eleven munka mennyiségének relatív csökkenése okozza.

Michal Kalecki makroprofit teóriája áttételesebben kötődik a munkaérték-elmélet érvényességének bizonyításához. Ennek alapegyenletét ugyanis a lengyel közgazdász Marx háromosztályossá átalakított újratermelési sémáiból vezette le, mely lényegében Bortkiewicz szektorális felosztásának felel meg. Kalecki szerint a tőkésosztály összprofitját fogyasztási és bruttó, a pótlást is magába foglaló felhalmozási kiadásainak összege határozza meg, amennyiben a költségvetés és a külkereskedelmi mérleg egyensúlyban van, a munkások és alkalmazottak pedig bérüket teljes mértékben elköltik, s csak azt költik el.¹² E megközelítés tulajdonképpen az újratermelési sémák értéktöbblet felhasználásának megfordítását jelenti; a realizált profit mennyisége annyi, amennyit az I. és a II. osztály burzsoái fogyasztási és felhalmozási eszközök vásárlására fordítanak. A kapcsolatot *A tőké*ben kifejtett elmélettel az is jelzi, hogy Marx szerint az áruban rejlő értéktöbblet realizálásához szükséges pénzt maga a tőkésosztály dobja forgalomba,¹³ vagyis makroszinten a burzsoázia összprofitja pénznövekményt nem tartalmazhat. Ez az állítás, amennyiben az amortizálódott állótőke pótlásától eltekintünk, pontosan megegyezik a makroprofit-elmélet alapesetével; e teória szerint egyébként osztályszinten pénzprofit csak a költségvetés deficitjéből és a külkereskedelmi mérleg többletéből, illetőleg a bérből és fizetésből élők túlköltekezéséből származhat. Makroökonómiai szinten tehát a profit nem hatékonysági kategória, s nyilvánvalóan nem a határtermelékenységi elméletnek megfelelően jön létre, hanem az alapvető osztályok közötti jövedelemmegoszlásból keletkezik, a munka és a tulajdon szétválásán

alapul.¹⁴ Így Kalecki elmélete, mely empirikusan teljesen helytállónak bizonyult,¹⁵ inkább a konkurens állításokat cáfolja, semmint az érték munkamennyiség általi meghatározottságát igazolja.

A munkaérték-elmélet érvényességének jelentősége nem csak az, hogy egyértelműen igazolja a kizsákmányolás tényét, bemutatva, hogy a profit és a földjáradék a munkások többletmunkájának elsajátításából származik. A kizsákmányolást ugyanis, mint erre Erdős Péter is utalt, érték- és erre épülő értéktöbblet-elmélet nélkül is bizonyíthatjuk, bár talán kevésbé szemléletesen.¹⁶ Ezért ennél is fontosabb, hogy a polgári társadalom végleges, világtörténelmi szintű meghaladását, a politikai helyett a gazdasági szocializmus megteremtését kizárólag e teória alapján prognosztizálhatjuk tudományosan. A munkaérték-elmélet érvényessége nélkül a tőkés rendszer nem jelentheti a fejlődés gátját, nem éleződhet ki a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás. Miként Marx a *Grundrisse*-ben kifejtette, a tőke azért válik önmaga korlátjává, mert a termékegységre jutó eleven munka minimalizálásával az absztrakt munka elveszti értékkepző szerepét, a magas szerves összetétel pedig a profit rátájának esésével és tömegének csökkenésével egy bizonyos ponton megszünteti az önértékesítést.¹⁷ Ha e törvényszerűség nem állna fenn, vagyis az értéket nem az eleven munka hozná létre, akkor a forradalom vagy a szocialista-kommunista választási győzelem csak a tőkeviszony politikai döntéssel nyugvó felszámolását eredményezi, amely, miként ezt az eddigi államszocialista rendszerek történelme bizonyítja, nem teheti visszafordíthatatlanná a társadalmi átalakulást.

Adatok és profitrátamérések az USA társasági szektorában

A profitráta tendenciális esésének empirikus igazolását legrészletesebben talán Andrew Kliman amerikai marxista közgazdász végezte el. Kutatása az 1929-től 2007-ig terjedő korszakot fogta át, melyben az USA részvénytársasági szektorának jövedelmezőségét vizsgálta. 2009-ben írt tanulmánya egy hosszabb mű részeként készült el, melynek általános célja az volt, hogy feltárja a legutóbbi gazdasági válság kirobbanásához vezető, hosszabb távon is érvényesülő okokat. Ennek érdekében bizonyítani kívánta azt az állítást, hogy e szektorban a profitráta az 1950-es évek közepe óta süllyed, s ez az esés napjainkig fennmaradt, mivel ily módon válik érthetővé, hogy a krízist közvetlenül előidéző eladósodás háttérében jövedelmezőségi probléma

húzódik meg. Álláspontja szerint e válsághoz hozzájárult az is, hogy az 1970-es és a korai 1980-as évek pangása alatt a lekötött tőkét nem értéktelenítették el olyan mértékig, hogy az a süllyedés tendenciáját megfordítsa.

Kliman empirikus kutatásának alapvető forrását a Kereskedelmi Minisztérium Gazdaságelemzési Hivatalának a társasági szektorra vonatkozó adatai alkották. Ezek közül főként a Nemzeti Jövedelem és Termék Számítások (NATIONAL INCOME and PRODUCT ACCOUNT), illetőleg az állótőkék (signed asset tables) táblázatait használta fel, kiegészítve azokat néhány, ezen információkra épülő saját számítással. Mivel tanulmányát 2009 nyarán fejezte be, nem vehette figyelembe az előző évre vonatkozó adatokat, a Hivatal utolsó felülvizsgálatának eredményeit pedig, néhány kivételtől eltekintve, tudatosan mellőzte, arra hivatkozva, hogy azok 2001-ig alig módosítanak vizsgálatának empirikus bázisát, a következő évek statisztikai információi pedig következtetéseit érdemben kevésbé befolyásolják.¹⁸

A Gazdaságelemzési Hivatal adatai alapján Kliman a profit és a lekötött tőke kategóriáját egyaránt operacionalizálta. Az előbbi egyfelől az adózás előtti, illetőleg utáni társasági nyereséggel azonosította, mely e vállalatok külföldről hazautalt jövedelmeit is magába foglalja. Másfelől e szféra egészének teljes vagyoni jövedelmét is profitnak tekintette; e kategória tulajdonképpen a marxi értéktöbbletnek felel meg, hiszen a társaságok által fizetendő kamatokat s más, hasonló jellegű kifizetéseket is tartalmazza, a repatriált profitokat azonban nem. Kliman e jövedelemformát oly módon számította ki, hogy a vizsgált szektor éves bruttó hozzáadott értékéből levonta állótőkéjük amortizációját, valamint az alkalmazottak számára kifizetett béreket, s ennek során különbséget tett a teljes vagyoni jövedelem történelmi és folyóáras mérése között. Az előbbinél az éves amortizáció összegét az állótőkék bekerülési költsége alapján vette figyelembe, míg az utóbbinál az értékcsökkenés kiszámításának bázisát a folyóáras értékelés alkotta, vagyis az a költség, amelyen a gépeket, az épületeket s más tartós javakat az adott esztendőben beszerezhetnék volna. Kliman egyébként az általános árszintben és a munkaidő pénzbeli kifejezésében bekövetkezett változások hatását is bemutatta, a pénzügyi profitadatokat elosztva az éves GDP árindexszel és az általa bevezetett MELT (Monetary Expression of Labor-time) kategóriával. Ez utóbbit oly módon számította ki, hogy a társasági szektor bruttó, vagyis amortizációt is tartalmazó értékét elosztotta a foglalkoztatottak számával, megállapítva az adott évben egy munkás által létrehozott

érték dollárban kifejezett nagyságát. Ily módon Kliman előfeltételezte a munkaérték-elmélet érvényességét, kutatásának céljai között tehát a közvetett úton történő igazolás nem szerepelt.

Hasonlóan mérte a szerző az állótőkék értékét is, hangsúlyozva a történelmi áras számbavétel elsőbbségét a folyóáras megoldással szemben, amelyet azonban összehasonlítás céljából szintén alkalmazott. Emellett az általános árszintben és a munkaidő pénzbeli kifejezésében bekövetkezett változások hatását az állótőkék mérésekor is figyelembe vette. Mivel a lekötött állótőkék nagyságrendjét Kliman bekerülési költségükön értékelte, az operacionalizálás során az egyes évek nettó beruházási kiadásait is felhasználta, melyeket egyébként a Gazdaságelemzési Hivatal táblázatai nem tartalmaznak, s így azokat az egymást követő esztendőök történelmi áras adataiból kellett kiszámítania. E megközelítésben az állótőkék történelmi áron mért értékét az egyes évek nettó beruházásainak összegével azonosította, az inflációt és a munkaidő pénzbeli kifejezésének növekedését pedig oly módon vette figyelembe, hogy ezeket az adatokat az adott esztendő GDP árindexével, illetőleg MELT-jével osztotta, s az így kapott eredményeket összegezte. Végezetül a folyó áron történő értékelést, melyet sajátos módon a nettó tőkeállomány reálárával azonosított elvileg úgy végezte el, hogy a nettó beruházási költségeket minden egyes év állótőkékre vonatkozó speciális árindexével defláta, majd a hányadosokat összeadta.¹⁹

Mindezen adatok alapján a profitnak a lekötött tőkéhez viszonyított arányára négy alapképletet állított fel, a történelmi áras, a deflált, a munka és a folyóáras profitrátát. Az utóbbi három esetben a profit és az állótőke nagyságrendjét egyaránt az előbb említett osztásokkal határozta meg, melyek így módon bizonyos fokig analóggá váltak egymással. Mind a négy alapképlet számlálójában az adózás előtti és utáni profitok, illetőleg a teljes vagyoni jövedelmek egyaránt megjelentek, a nevezőben pedig a lekötött állótőkék az adott év készleteinek összegével is kiegészülhettek. Ugyanakkor Kliman egyetlen képletében sem szerepelt a munkabérre fordított változó tőke, ami alapvető eltérést jelentett a marxi megközelítéstől.²⁰

Egy korrekt egységes képlet hiányát Kliman azzal indokolta, hogy az egyes kutatási célok különböző profitráták alkalmazását igényelhetik. Úgy érvelt, hogy a társaságok beruházási magatartásának vizsgálata anticipált, míg a történelmi trendek feltárása tényleges ráták használatát követeli meg, a profitráták és a tőkepiaci megtérülések kapcsolatának elemzését pedig leginkább az adózás utáni nyereséget

tartalmazó képlet biztosítja, míg az osztályalapú változások kutatását igazán a teljes vagyoni jövedelem figyelembe vétele teszi lehetővé. A profitrátákban végbemenő fluktuációk magyarázatára az elméleti jellegű deflált és munkaképleteket tartotta legalkalmasabbnak, s ezeket javasolta a jövedelmezőség és a gazdasági válságok közötti kapcsolatok értelmezésére is. E felfogás nyomán elutasította azokat az álláspontokat, amelyek valamely mérést illegitim eszköznek nyilvánítják, ám ugyanakkor kijelentette, hogy folyóáras adatok alapján profitrátákat vizsgálni nem lehet, amit aztán tanulmánya egy későbbi részében bizonyítani is próbált.²¹

E gondolatmenet alapján Kliman arra sem vállalkozott, hogy tanulmányában a profit „marxi” rátáját konstruálja, arra is hivatkozva, hogy e téren Marx írásaiban is eltérő megoldásokkal találkozhatunk. Úgy látta, hogy azokban a munkaidő terminusaiban és nominális adatokban kifejezett ráták egyaránt megjelentek, s emellett a számlálók egyrészt a tényleges értéktöbbleteket, másrészt a különféle levonások utáni profitokat (kivételesen csak az iparban keletkezett vállalkozói nyereségeket) tartalmazták. Nem tekintette megoldhatónak e feladatot azért sem, mert megítélése szerint az ahhoz szükséges adatok nem állnak rendelkezésre, többek között azért, mert a marxi értéktöbblet és a Gazdaságelemzési Hivatal táblázataiban szereplő profitinformációk jelentősen eltérnek egymástól. Ennek okát a nagyon bizonytalanul becsülhető erkölcsi amortizációban látta, mely az értéktöbbleteket nem érinti, ám csökkenti a Hivatal által definiált profitokat. Ráadásul álláspontja szerint az eredeti elmélet profitrátái különböznek azoktól, melyeket néhány kutató „marxi”-nak nevezett. Ezek ugyanis egyfelől a lekötött tőkét az állótőkékkel azonosították, melyeket esetleg a készletekkel egészítettek ki, ám az eladatlan árukat nem értelmezhetjük befektetésként, másfelől a változó tőkétől eltekintettek, mely a marxi képletben mindig megjelent.²²

Trendek a társaságok történeti áras profitrátáiban

Bár Kliman bírálta azokat, akik a „marxi” rátát a profit és a lekötött állótőke hányadosával azonosították, a trendek alakulását kezdetben e megközelítés alapján vizsgálta. Képletének számlálójában először az adózás előtti profitokat, nevezőjében pedig a történelmi áron mért állótőkéket szerepeltette, s ezen arány mozgásaiból vont le következtetéseket. A szakirodalomban széleskörűen elterjedt nézettel

összhangban megállapította, hogy a profitráta a nagy világgazdasági válság első éveiben drasztikusan esett, az 1930-as évek második felében valamelyest emelkedett, a II. világháború alatt pedig ugrásszerűen növekedett, amit azonban nem háborús jelenségként értelmezett. Az ezt követő időszak esetében viszont elismerte, hogy a hadfelszerelések exportja és a háborús célú kormányzati kölcsönök az 1950-es évek közepéig hozzájárultak a profitráta magas szintjének fennmaradásához, melynek átlaga 1941–1956 között 28,2%-ot tett ki, s az egész periódus alatt trendnélküli volt. Kliman következő szakasznak az 1958-tól 1980-ig terjedő időszakot tekintette, melyben az éves átlag 20,3%-ra esett, trendet pedig ez esetben sem tudott megállapítani. Az általa vizsgált harmadik periódusban, 1981–2004 között az esés folytatódott. Az átlag 14,2%-ra süllyedt, az első és az utolsó hullámvölgyben, 1982-ben és 2001-ben pedig a ráta nagyságrendje 12,1, illetőleg 11,9% volt, miközben az 1990-es és a 2000-es években ciklikus emelkedések is lezajlottak. E téren fordulat csupán a 2000-es évtized közepén zajlott le, hiszen a Gazdaságelemzési Hivatal adatai szerint 2006-ban a profitráta 25,0%-ra ugrott, ami csúcspontot jelentett. A jövedelmezőség radikális javulása azonban nem bizonyult tartósnak, mivel, mint ezt Kliman is hangsúlyozta, egy buborék hajtotta, s így rövidesen fenntarthatatlanná vált. 2008-ban, a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kezdetekor a felülvizsgált adatok azt mutatták, hogy a ráta 17,9%-ra esett, ami egyben a fellendülés végét is jelezte.²³

E kutatási eredményeit Kliman a profitráta más méréseivel kontrollálta, s megállapította, hogy azok is hasonló trendet írnak le. Ennek során eddig tárgyalt vizsgálati adatait először azzal a képlettel vetette össze, melynek számlálójában az adózás előtti profit helyett a teljes vagyoni jövedelem szerepelt. Megállapította, hogy ez a ráta az előbbinél kisebb amplitúdóval ingadozott, ami azonban nem kérdőjelezte meg a két adatsor hasonlóságát. Az alapvető különbséget abban látta, hogy ez a második ráta kevésbé élesen esett az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején, majd azután egyenletessé vált; kisebb ingadozásokkal fokozatosan süllyedt, mely 2001-ig folytatódott. Az előbb említett két mélyponton az ily módon számított profitráta 31,8, illetőleg 23,3% volt, vagyis 2001-ben 1982-höz képest 26,7%-os esés következett be.²⁴

Másodszor Kliman az összehasonlítást azzal a képlettel végezte el, melynek számlálójában az adózás előtti profit, nevezőjében pedig az állótőke és a folyóáron számolt készletek összege jelent meg. E mérés lehetősége csak 1947-től áll fenn, mivel a Gazdaságelemzési Hivatal

csak ettől az időponttól kezdve közöl készletadatokat. Az e megközelítéssel számított profitráták jóval kevésbé estek, sőt a két mélypont, 1982 és 2001 között, 8,7%-ról 9,8%-ra növekedve valamelyest emelkedtek is. Végezetül Kliman a kontroll során azt a profitrátát is felhasználta, mely a teljes vagyoni jövedelemnek a lekötött állótőkékhöz és készletekhez viszonyított arányát mutatta, ám e kutatási eredményét külön nem tárgyalta, hanem a négy megközelítés hullámvölgyévek alapján kiválasztott adatait táblázatba foglalva hasonlította össze. Ennek keretében főként azt hangsúlyozta, hogy a négy mérés közül három szerint 1982 után, ha különböző mértékben is, 2001-ig az esés folytatódott, míg az adózás előtti profitnak a lekötött állótőkékhöz és készletekhez viszonyított aránya, miként erre előbb már utaltunk, kissé mértékben emelkedett. Ugyanakkor ez a növekedés sem biztosította az 1960-as évek átlagos szintjének elérését, s így indokoltan vonhatta le azt a következtetést, hogy a társaságok profitrátája 2001-ig nem tért vissza e ráta korábbi nagyságrendjéhez, s emellett ez az állítás nem függ az alkalmazott mérés kiválasztásától.²⁵

Az előbb említett táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a kezdőpontnak kiválasztott 1949 és a végpontnak tekintett 2001 adatai között jelentős különbséggel abban a két esetben találkozhatunk, amelyekben a képlet nevezőjében csak a lekötött állótőke jelent meg. Ha a számlálóban az adózás előtti profit szerepelt, az esés mértéke 13,7 százalékpont, illetőleg 53,4% volt, míg a teljes vagyoni jövedelem figyelembe vételekor a ráták 16,0 százalékponttal és 40,7%-kal süllyedtek. Amennyiben viszont a nevezőben a készletek is megjelentek, az eltérés mindössze 5,7, illetőleg 4,6 százalékpontot tett ki, s a százalékos csökkenés is jóval mérsékeltebbnek bizonyult. A belső korszakhatárokként kiválasztott 1961 és 1982 aztán három részre tagolta az 52 éves periódust, amelyen belül az adózás előtti profit rátája 1961–1982 között, a teljes vagyoni jövedelemé pedig az utolsó húsz évben esett a legnagyobb arányban.²⁶

Kliman az eső profitráta és a gazdasági válság közötti kapcsolatokat elemzésekor tárgyalta részletesebben a 2000-es évek közepén bekövetkezett átmeneti fordulatot. Ebben a rövid korszakban, miként erre előbb már utaltunk, a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kitöréséig a jövedelmezőség radikálisan emelkedett, s ennek vizsgálatakor, tanulmányának más fejezeteitől eltérően a szerző a Gazdaságelemzési Hivatal felülvizsgált adatait is felhasználta, melyek egyébként az eredetiekhez képest a ráták kisebb mértékű növekedését jelezték. Kliman szerint ez az emelkedés, valamint az a tény,

hogy az adózás előtti profitok alapján számolt ráták az 1980-as és az 1990-es években lényegében már nem estek, olyan állásponthoz is vezethetnek, hogy a jövedelmezőség csökkenése nem magyarázza meg a 2008–2009-es válságot. E felfogást azonban elutasította, arra hivatkozva, hogy a profitráta esése nem közvetlen, hanem közvetett okként idézi elő a válságot, vagyis hatása közvetítő kapcsolatokon keresztül érvényesül. Tanulmányában két ilyen közvetítőt mutatott be. Egyfelől hangsúlyozta, hogy a süllyedés nem azáltal idéz elő krízist, hogy annak momentumáig tart, hanem egy olyan átlagprofitráta megteremtésével, amely túl alacsony az e szint alatt működő burzsoák üzleti túlélése számára, másfelől pedig a hitelrendszeren keresztül, amely döntő szerepet játszik a tendenciális esés törvényében. Ez utóbbi összefüggés kifejtése során Kliman úgy érvelt, hogy Marx elméletében a ráta süllyedése következtében a profitok nagyobb része áramlik a pénzpiacokra, növelve a spekulációt, amely fokozott hitelfelvétellel, s ezáltal az adósságállomány emelkedésével társul. A válság közvetlenül az esedékes fizetési kötelezettségek elmaradása miatt tör ki, mely láncszerűen szétterjed, s összeomláshoz, az újratermelés valóságos csökkenéséhez vezet. Ezért Kliman szerint az a látszat, hogy a válságok, miként a 2008–2009-es is, nem a profitráta eséséből származnak, mivel annak hatása csak közvetetten, a legújabb krízis esetében a fokozódó spekuláció által kiváltott értékpapír- és ingatlanbuborék kipukkadásán keresztül érvényesült. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy a 2000-es évek közepén lezajlott fordulatot, a profitráta ugrásszerű növekedését éppen az értékpapír-árfolyamoknak a spekuláció miatti emelkedése idézte elő.²⁷

Vita a profitráta tendenciális esésének törvényéről

A jövedelmezőség és a legújabb válság kapcsolatának marxista közgazdászok által történő elutasítása szorosan összefügg azzal az állítással, hogy az USA-ban az 1982-es mélypont óta a profitráta radikálisan emelkedett. Kliman e nézet képviselői közül először Fred Moseley álláspontját mutatta be, aki szerint a stagnáló reálbérek és a növekvő kizsákmányolás három évtizede helyreállította a profitráta korábbi szintjét, mely így 2001 után megközelítette az 1960-as években elért csúcspontokat. Hangsúlyozta azt is, hogy Moseley véleményét 2009-ben sem változtatta meg, noha akkor a válság már hónapok óta mélyült, ami cáfolta azt az állítást, hogy a ráta csaknem teljes helyre-

állítás a befejezéséhez közeledik. Szintén röviden ismertette Gerard Duménil és Dominique Lévy felfogását is, mely alig különbözött Moseley-étől. E két szerző ugyan elutasította azt a nézetet, hogy a profitráta az üzleti szektor egészében korábbi szintjére emelkedett, ám hangsúlyozta, hogy ez a helyreállítás a részvénytársasági szférában végbement, elérve a késői 1950-es évek nagyságrendjét.²⁸

Kliman azonban nemcsak bírálta Moseley, illetőleg a Duménil-Lévy szerzőpáros álláspontját, hanem arra is kísérletet tett, hogy magyarázza, milyen empirikus és elméleti bázison nyugszik felfogásuk. Tévedésük okát részben abban látta, hogy nem különböztették meg a jövedelmezőség ciklikus változásait és hosszabb távú trendjeit, s így az utóbbiak vizsgálata során nem zárták ki, vagy kontrollálták az előbbiekből fakadó hatásokat. Ennek következtében a profitráta mély- és csúcspontjait hasonlították össze, s e módszer alkalmazásával vonták le azt a következtetést, hogy a jövedelmezőség növekedése annak korábbi esését csaknem teljes mértékben ellensúlyozta. Kliman szerint Moseley azzal bizonyította állításait, hogy az 1970-es évek közepétől a korai 1980-as évekig tartó időszak profitrátáját vetette össze a 2004–2007 közötti csúcspériódus jövedelmezőségével, figyelmen kívül hagyva, hogy a csaknem teljes helyreállítást egy fenntarthatatlan árfolyambuborék idézte elő. Hasonlóan értékelte Duménil és Lévy eljárását is, akik a profitráta alakulásában lezajlott mozgásokat csak az 1997-es csúcsévig elemezték, magyarázat nélkül hagyva, hogy miért nem vizsgálták az ezt követő esztendőket, különösen a 2001-es mélypontra vonatkozó, egyébként rendelkezésükre álló adatokat. Szerinte ennek oka feltehetően az volt, hogy 1982-ig a részvénytársasági szektor profitrátája meredeken esett, s azután 1997-ig zajlott le egy csaknem teljesnek tűnő helyreállítás, vagyis a szerzőpáros is nyilvánvalóan egy mély- és egy csúcsponti évet hasonlított össze. E módszer alkalmazását egyébként azzal magyarázta, hogy Duménil és Lévy a neoliberális szabadpiaci ellenforradalom sikerét akarta bizonyítani, mely egy új fenntartható fejlődést idéz elő a munkásosztály terhére. Kliman értelmezésében e felfogás sokakat hajlamosít a baloldalon, hogy objektív bázist találjanak a reménytelenségre, a status quóba történő beletörődésre, illetőleg mérsékeltebb reformista alternatívák elfogadására.²⁹

Moseley és a Duménil-Lévy szerzőpáros téves állításának másik empirikus okát Kliman a befektetett tőke folyó (helyettesítő) áron történő értékelésében találta meg, vagyis abban, hogy a bírált szerzők az állótőkét nem a megvásárlására fordított pénzüsszeg alapján mér-

ték. E nevező alkalmazásának háttérében azt a metodológiai okot is feltételezte, hogy a mainstream marxista és sraffiánus közgazdászok régóta elfogadták az egyensúlyi modellezést és azt az elméleti keretet, amelyet az értékelés és a jövedelmezőség fizikai mennyiségi megközelítésének neveznek. Ez utóbbi kikényszeríti, hogy a profitrátát folyóáron mérjék, elutasítva a történelmi áras rátát, amelynek használatával megsértenék az egyensúlyi közgazdaságtan és a „fizikalizmus” metodológiai normáit. Emellett Kliman azt is hangsúlyozta, hogy a profitráta tendenciális esésének törvényét elméleti alapon Okishio 1961-ben megfogalmazott teorema nyomán is elvetik, amely logikai lehetetlenségnek tekintette, hogy a profitmaximalizáló tőkések elfogadják a jövedelmezőségüket csökkentő munkamegtakarító technikai változásokat. Bár e tételt véleménye szerint azóta megcáfolták, azt az előbb említett metodológiai normák támogatása érdekében is felhasználják, erőteljesen befolyásolva a legújabb gazdasági válság körüli vitákat.³⁰

E gondolatmenetet folytatva Kliman külön fejezetben tárgyalta, hogy az állótőkék eltérő mérései miért mutatnak jelentős mértékben divergáló trendeket. A kétféle megközelítés pontos összehasonlítása érdekében a folyó (helyettesítő) áron számított állótőkékkel megismételte azokat az empirikus vizsgálatokat, melyeket korábban bekerülési költségükön értékelt állótőkékkel végzett el. Először az 1982 utáni időszak esetében mutatta be a különbségeket, kiemelve, hogy az adózás előtti profitoknak a folyóáras állótőkékhez viszonyított aránya az 1982-es mélypontról az 1997-es csúcspontra 93,0%-kal emelkedett, míg a történelmi áras mérésnél a növekedés mértéke csupán ennek fele, 46,3% volt. Ugyanakkor jelezte, hogy az ezt követő rövid, 2001-ig tartó időszakban mindkét ráta hasonló mértékben esett, ami azonban már nem változtatott azon, hogy a két mélypont között a folyóáras hányados 36,6%-kal nőtt, a másik pedig 1,4%-kal csökkent, cáfolva a bírált szerzők által feltételezett helyreállítást.³¹

Kliman egyébként az 1982-öt követő időszak bemutatásakor táblázatba foglalt felülvizsgált adatokat, ezekből azonban következtetéseket nem vont le. E hányadosok hasonló trendet jeleznek, hiszen az adózás előtti profitnak a folyóáron mért állótőkéhez viszonyított aránya 1982-ben 6,0, 2001-ben 8,3, 2007-ben pedig már 14,3% volt. Amennyiben viszont az utolsó, 2008 évi adatot is figyelembe vesszük, a 11,0%-os profitráta egyértelműen mutatja, hogy a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kezdetén a növekedést e megközelítés alkalmazásakor is jelentős, az előző évi felülvizsgált adathoz képest

23,1%-os esés váltotta fel.³² Ez természetesen csak ciklikus, s nem hosszú távú süllyedésre utal, miként az 1997–2001 közötti rövid periódusban lezajlott csökkenés is.

Második lépésként Kliman a nagy világgazdasági válság végleges lezáródása, 1941 óta mutatta be a folyó- és a történeti áras profitráták alakulása közötti kapcsolatot. Ha a képlet számlálójában az adózás előtti profitokat szerepeltette, a folyóáras rátának a történelmi árushoz viszonyított aránya 1947-ben, 1941-hez képest, 31%-kal esett, 1964-ben, az 1947-es kezdő évhez viszonyítva, 35%-kal emelkedett, majd ugyanezt a megközelítést alkalmazva 1981-ben 32%-kal süllyedt, 2002-ben pedig 51%-kal növekedett. Amennyiben a számlálóban a teljes vagyoni jövedelmet jelenítette meg, még nagyobb százalékos különbségekkel találkozhatunk; ugyanezen négy szakasz kezdő és záró esztendői esetében az arány –34, 42, –39 és 69% volt. Kliman hangsúlyozta, hogy az esést az 1960-as évek közepétől 1981-ig e korszak gyorsuló inflációja idézte elő, majd az azt követő alperiódusban az emelkedést a defláció okozta. Állítását általánosabban úgy fogalmazta meg, hogy mivel a helyettesítő áras mérés visszahatóan újraértékeli az állótőkét, e módszer az emelkedő infláció időszakában növeli a nevezőt, mesterségesen csökkentve a profitrátát, a deflációs periódusokban pedig mérsékli a nevezőt, mesterségesen emelve a nyereség és a lekötött tőke arányát.³³ E különbség miatt a két megközelítés szemben állását figyelemre méltó empirikus jelentőségű ügynek nevezte, mely kikényszeríti a közöttük levő választást.³⁴

Kliman, mint erre korábban már utaltunk, e választást oly módon oldotta meg, hogy a mainstream marxista és sraffiánus közgazdászokkal ellentétben a folyóáras képletet nem tekintette profitrátának a fogalom eredeti értelmében. Álláspontja alátámasztására számos érvet felhozott. Mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a vállalatok beruházási döntéseiket nem e hányadosra, hanem a megtérülés belső rátájára és a nettó jelenértékre alapozzák, majd ezzel összefüggésben hangsúlyozta, hogy a folyóáras „profitráta” nem tudja pontosan mérni a tényleges megtérülést és a profitokat, mint az eredeti befektetett összeg százalékát, végezetül pedig arra utalt, hogy ez a kategória nem teremt nyilvánvaló kapcsolatot a tőkefelhalmozás (vagy gazdasági növekedés) rátájával. Ez utóbbi érvet tekintette legjelentősebbnek, jelezve, hogy véleménye szerint e viszony alapozza meg leginkább a profitráta gazdasági jelentőségét, amely egyébként a felhalmozási ráta maximumát jelenti.³⁵ Amennyiben viszont az árak esnek, és ezért

a folyóáras profitráta nő, az jelentős összeggel meghaladhatja ezt a megkérdőjelezhetetlen maximumot.

Érvei felsorakoztatását követően Kliman arra a lehetséges ellenvetésre is reagált, hogy a folyóáras „profitráta” elutasítása egyben a nominális jövedelmezőség túlértékelését és a reálmérések mellőzését is jelenti. Ezt a kritikát azonban nem találta megalapozottnak, arra hivatkozva, hogy a folyóáras „profitráta” téves módon biztosítja az inflációhoz való igazodást. Véleménye szerint e megoldás csak akkor tűnik megfelelőnek, ha nincs technikai változás, illetőleg az egyes állótőke-elemek relatív árai nem módosulnak. A technikai haladás-sal kapcsolatos problémát az írógépeket felváltó számítógépekkel illusztrálta, hangsúlyozva, hogy az előbbiek helyettesítő árai alig mondanak valamit az árszint alakulásáról, ha a vállalatok ilyen eszközöket lényegében már nem vásárolnak, hanem az irodai munkát szövegszerkesztők, komputerék és nyomtatók használatával végzik. A folyóáras megoldás alkalmazásának másik érvényességi feltételét, a relatív árak változatlanóságát pedig azzal az érveléssel indokolta, hogy ilyen esetben az állótőke összetétele hosszú időn keresztül állandó marad, s így a múltban megszerzett tartós elemek áraiban bekövetkezett változások, a korábbi struktúrával való azonosság miatt valóban az inflációt és nem a szerkezeti átalakulást jelzik.³⁶

Kliman reálmérésre a deflált és a munkaprofitrátákat alkalmazta. Ily módon létrehozott adatsorai alapján megállapította, hogy e kiigazítások csökkentik a ráta szintjét, ám érzékelhetően nem befolyásolják a trend alakulását. Kivételt ez alól a gyorsan növekvő infláció periódusa, az 1970-es évek képeznek, amikor a nominális hányadosok feltűnően nőttek, míg azok a hozzáigazított ráták, amelyek számlálójában az adózás előtti nyereségek szerepeltek, csak mérsékelten emelkedtek, amennyiben pedig a profitokat a teljes vagyoni jövedelem képviselte, egyértelműen estek. Kliman kiemelten foglalkozott az 1982 utáni időszakkal, melyben a deflációs, a munka és a történelmi áras ráták nagyon hasonló trendet jeleztek, ismételten bizonyítva, hogy a 2001-es újabb mélypontig a helyreállítás nem zajlott le. Ezt véleménye szerint különösen azok a képletek igazolták, amelyek számlálójában a teljes vagyoni jövedelem szerepelt; az alperiódus kezdő és végpontja között ebben az esetben a deflációs profitráta 16,5%-os, a munkaráta 25,6%-os, a történelmi áras pedig 26,7%-os esést mutatott, szemben a folyóárasal, mely 14,2%-os növekedést jelzett. Bizonyító erejűnek találta azt is, hogy az adózás előtti profitot tartalmazó történelmi áras ráta a két végpont között 1,4%-kal csökkent, míg a munkaráta

változatlan maradt, s a deflációs mindössze 12,3%-kal növekedett, miközben az 1970-es szint elérése 76,9%-os emelkedést igényelt volna. E tárgykör elemzését aztán Kliman azzal zárta le, hogy ismételten utalt a folyóáras profitráta 36,6%-os növekedésére, megerősítve azon állítását, hogy ez a mérés alkalmatlan a jövedelmezőség alakulásának vizsgálatára.³⁷

Jövedelemmegoszlás és a tendenciális esés összetevői

Mint erre korábban már utaltunk, a profitráta radikális emelkedését valló szerzők álláspontjukat elsősorban az utóbbi négy évtizedben stagnáló reálbérekkel, valamint a fokozódó kizsákmányolással, a jövedelmeknek a profitok javára történő újraelosztásával magyarázták. Nézeteik bírálatát folytatva Kliman az előbbi állítást tévesnek és az utóbbit is megalapozatlannak nevezte, hangsúlyozva, hogy legalábbis az USA társasági szektorában az sem felel meg a tényeknek. Kritikáját alapvetően empirikus úton támasztotta alá, bemutatva a bérek alakulását, valamint a két jövedelemforma részarányában bekövetkezett változásokat. Adatelemzése szerint a bérek a II. világháború utáni első periódusban, 1947–1969 között évenként átlagosan 4,8%-kal emelkedtek, majd a második időszakban, 1970–2007 között már csupán ennek felével, 2,4%-kal növekedtek. E visszaesést azonban nem a fokozódó kizsákmányolásnak, hanem a társaságok nettó hozzáadott értékében végbement növekedés lassulásának tulajdonította. Az első alperiódusban ugyanis ez az ütem 4,8%, a másodikban viszont már csupán 2,4%-volt, mindkét időszakban pontosan annyi, mint a béremelkedése, jelezve a két gazdasági kategória közötti rendkívül szoros kapcsolatot. Ezekből az adatokból Kliman azt a nyilvánvaló következtetést vonta le, hogy a bérnövekedés lassulását nem tekinthetjük elosztási jelenségnek, hanem annak okát a termelés szférájában találhatjuk meg. Sőt, a II. világháború utáni periódusban a béreknek a nettó hozzáadott értékből való részesedése valamelyest még nőtt is; az 1947-től 1968-ig terjedő időszakban ez az arány átlagosan 67,7% volt, mely a második alperiódusban, 1969–2007 között 70,9%-ra emelkedett. Ugyanakkor a két szakaszban a társaságok adózás előtti profitja és teljes vagyoni jövedelme 21,3 és 32,3%-ot, illetőleg 16,0 és 29,1%-ot tett ki.³⁸

A bérrészesedés mérsékelt növekedéséből Kliman három további következtetést vont le. Mindenekelőtt megállapította, hogy a béarány

csökkenése esetén a profitráta helyreállításának elmaradása paradox jelenségnek tűnne, ám ez az ellentmondás azonnal megszűnik, ha tudjuk, hogy az valójában nem esett. Másodszor azt hangsúlyozta, hogy az újraelosztás nem a profitok, hanem a bérek javára történt, ami azonban nem mond ellent annak a ténynek, hogy a fizikai munkások fizetése mind abszolút mértékben, mind a teljes jövedelem részeként stagnált. Ezt azzal magyarázta, hogy a menedzserek, a szakemberek és más alkalmazottak jövedelme emelkedett, ami egyébként jelentősen növelte a munkavállalók közötti bérkülönbségeket. Végezetül a béarány relatív állandóságára hivatkozva megismételte azon állítását, hogy a profitráta esése elsődlegesen nem elosztási jelenség, s ennek bizonyítása érdekében összehasonlította a teljes vagyoni jövedelem és a történelmi áron mért állótőke arányát azzal a hipotetikus rátával, amely a két jövedelemforma változatlan részesedése esetén alakulna ki. A két adatsor által jelzett trendek hasonlóaknak bizonyultak, amit a szerző azzal indokolt, hogy a tényleges béarány közelítően valóban állandó maradt.³⁹

Jövedelemmegoszlási elemzését végül is Kliman annyiban árnyalta, hogy a béarány tényleges szerény mértékű emelkedése segít számba venni a profitrátaban bekövetkezett esés némelyikét. Példaként erre azt hozta fel, hogy az 1947-es kezdő és a 2001-es záró év összehasonlításakor az előbb említett profitráta 41,7%-kal süllyedt, ám konstans jövedelemmegoszlási arány esetén az esés mértéke csak 27,8% lett volna. Értelmezése szerint, mivel a hipotetikus rátában történő süllyedés a tényleges csökkenés részét képezte, azt nem tulajdoníthatjuk a növekvő béaránynak, amely így csak a 13,9 százalékpontnyi esést magyarázza. Ennek alapján hangsúlyozta, hogy a bérrészesedés emelkedése a valóságos profitrátaban való esés egyharmadát ($13,9/41,7=33,3\%$) idézte elő, míg a fennmaradó kétharmadot a nettó hozzáadott érték és a befektetett állótőke arányában végbemenő süllyedés okozta.⁴⁰

E levezetés után tért át Kliman annak az alapvető kérdésnek a vizsgálatára, hogy az értéktöbbletráta és a tőke értékösszetétele miként járult hozzá a tendenciális eséshez. Átvezetesként mindenekelőtt jelezte, hogy utolsó összehasonlítását teljesen félrevezetőnek tekinthetjük, mivel az túlértékeli a jövedelemmegoszlás változásainak hatását a profitráta alakulására. Ezt azzal indokolta, hogy a bérrészesedés növekedésének hatása csupán egy nagyon rövid ideig tartó időszakban, 1968–1970 között érvényesült. Az 1947-től 1968-ig terjedő időszakban ugyanis ez az arány 67,7%, 1970 és 2007 között pedig 71,0%

volt, s ez az emelkedés alig haladta meg az előbb említett két év alatt 68,8%-ról 71,8%-ra történő növekedést. Ez az ugrásszerű változás azt eredményezte, hogy e rövid időszakban a bér 17,3%-kal, míg a teljes vagyoni jövedelem mindössze 1,6%-kal nőtt. Kliman szerint e kétéves időszaktól eltekintve a profitráta esését csaknem teljes mértékben a nettó hozzáadott értéknek a befektetett állótőkéhez viszonyított süllyedése idézte elő és nem a jövedelemmegoszlásban végbement változások. Ezt az összefüggést marxi terminusokban aztán úgy fogalmazta meg, hogy a profitráta 1947–1968 és 1970–2003 közötti esését alapvetően a tőke értékösszetételének emelkedése okozta, amihez az értéktöbbletráta csökkenése alig járult hozzá.⁴¹

Ezt követően Kliman, némiképp módosítva Marx egyenletét, egzaktan vizsgálta a két tényező hatását a profitráta alakulására. Mivel a változó tőkét a nevezőben nem vette figyelembe, a rátát a teljes vagyoni jövedelem és a történelmi áron mért állótőke hányadosaként (s/c) ábrázolta, melyet az értéktöbbletráta (s/v) és az értékösszetétel reciproka (v/c) szab meg. Jelezte azt a matematikai összefüggést, hogy amikor az értékösszetétel emelkedik, reciproka értelemszerűen esik és fordítva, s utalt arra is, hogy a profitrátát az értéktöbbletráta és az értékösszetétel hányadosaként is kifejezhetjük. A marxi egyenletet egyébként úgy is módosította, hogy a profitráta változásait nem az értéktöbbletráta és a reciprokarány módosulásainak szorzataként, hanem a százalékos elmozdulások összegeként határozta meg, ami azonban csak közelítő eredményhez vezetett. E vizsgálati módszert alkalmazva hangsúlyozta, hogy 1947–1968 és 1970–2003 között a profitrátában végbemenő rövid távú mozgásokat az értéktöbbletráta változásai idézték elő, hiszen a két hányados együtt emelkedett és esett. Ugyanakkor, megismételve korábbi állítását, a kizsákmányolás fokát mindkét periódusban közel állandónak tekintette, amely így hosszú időn keresztül csak csekély hatást gyakorolhatott a profitrátára.

Kliman adatai azt mutatják, hogy 1947 és 1968 között a profitráta (teljes vagyoni jövedelem osztva a történelmi áron mért állótőkével) 12,8%-kal, az értékösszetétel reciproka pedig 10,6%-kal esett, míg az értéktöbbletráta 2,4%-kal. A következő periódusban, 1970–2003 között a profitráta 17,2%-os esését a reciprokarány 15,3 és az értéktöbbletráta ismét 2,4%-os süllyedése kísérte.

Kliman azt is kifejtette, hogy miért 2003-at választotta a második periódus záróévének. Döntését azzal indokolta, hogy a kezdő időpont, 1970 adatához képest az értéktöbbletráta mindvégig nulla körül fluktuált, s a 2003-as változás is elég közel került ehhez az ér-

tékhez. Ezzel összefüggésben megjegyezte, hogy ábráján e ráta 1947 és 1968 között 7-szer, az 1970-től 2007-ig terjedő időszakban pedig 8-szor keresztelte azt a horizontális tengelyt, amely a kezdőév értéktöbbletrátájának nagyságrendjét jelezte. Megítélése szerint e tények is egyértelműen bizonyítják, hogy a kezdő és a záróév profitrátája közötti különbséget, a kumulált változást a tőke értékösszetételében végbement módosulás idézte elő.⁴²

A profitráta alakulását befolyásoló tényezők szétbontásának másik módját Kliman abban a marxi tételben találta meg, amely szerint, ha a munkások képesek lennének arra, hogy „a levegőből éljenek”, az új értéket teljes mértékben a tőkések sajátítanák el. Ebben az esetben úgy látta, hogy a profit tényleges rátája definíciószerűen egyenlő a profitrészesedés (s/NVA) és a maximumráta (NVA/c) szorzatával.⁴³ Ily módon, amennyiben a jövedelemmegoszlás állandó marad, a nettó hozzáadott érték a változó tőke egy konstans többszöröséként jelenik meg, s így a profitrészesedésben, illetőleg a maximumrátában végbemenő százalékos változás egyenlő az értéktöbbletráta, valamint a reciprokok ugyanilyen módosulásával. Ezekből az azonosságokból Kliman azt a következtetést vonta le, hogy e szétbontás ugyanahhoz az eredményhez vezetett, mint a korábbi elemzés, s mivel a bér- és profitrészesedések átlagosan csak csekély mértékben változtak, a két módszerrel nyert adatok nagyon közel álltak egymáshoz. Ezt annak alapján állította, hogy 1947 és 1968 között, amikor a profitráta 12,8%-kal esett, a maximumráta 11,3%-kal, a profitrészesedés pedig 1,6%-kal süllyedt, míg az 1970-től 2003-ig terjedő időszakban a 17,2%-os esés 15,9%-os, illetőleg szintén 1,6%-os süllyedéssel társult. Ennek nyomán hangsúlyozta, hogy a profitráta hosszú távú hanyatlását csaknem kizárólagosan a maximumráta, a nettó hozzáadott érték és a lekötött állótőke arányának csökkenése idézte elő, kivéve a már említett, 1968–1970 közötti rövid korszakot.

E két megközelítés alapján nyert adatokat végül táblázatba foglalta össze, kimutatva, hogy a tőke értékösszetételében és a profit maximumrátájában végbement változások nagyon hasonlóan alakultak, s egyaránt meghatározó jelentőségű hosszú távú hatást gyakoroltak a tényleges profitrátára. Ismételten jelezte azt is, hogy az értéktöbbletrátában és a profitrészesedésben lezajlott mozgások szintén közel álltak egymáshoz, s mindkettő csekély perspektivikus befolyással rendelkezett. Mindezen eredményeket aztán úgy értékelte, hogy azok konzisztensek a tendenciális esés marxi törvényével, amely szerint a munkamegtakarító technikai fejlődés okozza a tőke növekvő szerves

és értékösszetételét, süllyedésre hajlamosítva a profitrátát. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy e törvényszerűségnek nem mond ellent az 1968–1970 közötti rövid időszak, amikor a ráta a munkabérek radikális emelkedése miatt esett, mivel azok az évek csupán a szabály alóli kivételt jelentenek.⁴⁴

Mindazonáltal Kliman nem állította, hogy empirikus vizsgálatának eredményei bizonyítják a törvény érvényességét. Ezt azzal magyarázta, hogy csupán egyetlen ország, s nem a világ teljes társadalmi tökéjét elemezte, s ráadásul a marxi kategóriákat kifejező helyettesítői távol álltak az ideálistól. Példaként erre egyfelől azt hozta fel, hogy a változó tőkét megtestesítő bérek valamennyi alkalmazott s nemcsak a munkások jövedelmét jelentik, beleértve a menedzsereket is, akiknek fizetését profitként is értékelhetjük. Ebben az esetben viszont a szerves összetétel és az értéktöbbletráta egyaránt növekedne, s így még egyértelműbbé válna, hogy a ráta esését az előbbi idézte elő. Másfelől Kliman problémának nevezte azt is, hogy a helyettesítő adatok nominális terminusokban jelentek meg, s így a munkaidő pénzbeni kifejezésében végbement változások azokat jelentősen befolyásolták. Ennek oka az, hogy az éves infláció a változó tőke nagyságát teljes mértékben megemeli, miközben a történelmi áron mért állótőkének csak azt a hányadát növeli, amelyet az adott esztendőben nettó összegben ruháznak be. Ily módon a munkaidő pénzbeni kifejezésében való növekedés a valóságosnál alacsonyabbnak mutatja a tőke nominális értékösszetételét. Kliman jelezte, hogy e torzítás következtében a reciprok 1961 és 1979 között, a gyorsuló infláció időszakában 27%-kal emelkedett, ám az előbb említett növekedés eltávolítása nyomán 8%-kal esett. Ennek alapján hangsúlyozta, hogy az értékösszetételben való nominális csökkenés először úgy tűnhet, hogy szembenáll a marxi törvény kulcspremisszájával, ám valójában ilyen ellentét nem létezik.⁴⁵

Kutatásának e részét lezárva Kliman hangsúlyozta, hogy a munkaidő pénzbeni kifejezésében végbement változások diszkrepanciát teremthetnek a történelmi áras és a munka profitráta időbeli alakulása között. Ezért úgy érvelt, hogy a tendenciális esés törvényét nem tesztelhetjük kizárólag az előbbi mozgásának és összetevőinek vizsgálatával, hanem egy olyan elemzés is szükséges, amely elkülöníti a munkaidő pénzbeni kifejezésében, mint különálló változóban, a jövedelmezőség alakulásának egy sajátos forrásában bekövetkezett módosulásokat. Feltételezte, hogy tanulmányának következő része, mely e módszert is alkalmazza, sokkal megbízhatóbb eredményhez

vezet.⁴⁶ Ezt azonban nem tárgyaljuk, mivel a munkaidő pénzbeni kifejezésének kategóriája, mint korábban már említettük, a munkaérték-elmélet empirikus bizonyítás nélküli elfogadását jelenti, s így a bizonyítandóval való bizonyításhoz jutnánk el.

A tendenciális esés vizsgálata Kondratyev félciklusonként az USA társasági szektorában (1947–2022)

Tanulmányunkban Kliman elméleti és módszertani megoldásait négy módosítással alkalmazzuk. Egyfelől elemzésünk bázisát a felülvizsgált adatok alkotják, melyek használatát önmagában már az is megköveteli, hogy vizsgálatunkat a 2008–2022 közötti időszakra is kiterjesztjük, hiszen a hosszú távú sorok koherenciáját csak így tudjuk biztosítani. Másfelől profitnak kizárólag a teljes vagyoni jövedelmet, a marxi értelemben vett értéktöbbletet tekintjük, mely a kamatokat, a járadékokat és az adókat is magába foglalja. Ily módon a profitráták magasabbak lesznek, mintha csak a levonások utáni összegeket vennénk figyelembe, ám Marx nyomán abból indulunk ki, hogy a tendenciális esés független az értéktöbbleten való osztozkodástól. Emellett nemcsak a kezdő és a végpontok közötti, hanem általában az évről évre történő változásokat is figyelembe vesszük, az ingadozások és a trendek jellegzetességeinek bemutatása érdekében. Végezetül adatsorainkat Kondratyev-félciklusok alapján is csoportosítjuk, hogy érzékelhetőbbé tegyük a változások irányát, történelmi dinamikáját.

A felülvizsgált adatok alapján számított profitráta 1947-ben, a békegazdaságra történő áttérés kezdetén 38,20% volt, s a következő négy évben, a recessziós 1949-et leszámítva, túllépte a 40%-ot. Csúcspontját, 42,85%-kal, 1951-ben érte el, mely egyben a vizsgált 76 éves időszakban a legmagasabb profitrátájú esztendőnek bizonyult. Ezt követően e mutató mindig 40% alatt maradt, sőt 1956 után, az 1977–1978-as rövid időszak kivételével a 35%-ot sem érte el. Először 1958-ban, egy viszonylag mély recesszió évében esett a profitráta 30% alá, majd e süllyedés 1961-ben és 1970–1971-ben megismétlődött. Újabb korszakhatárhoz a jövedelmezőségi szint 1986-ban érkezett, amikor 26,63%-ra esett, s ettől kezdve egyetlen alkalommal sem érte el a 30%-ot. Mélypontjára, 20,20%-ra 2001-ben került, mely az 1996-ban kezdődött konjunktúraciklus záróéve volt. E szintről az újabb fellendülésben a profitráta érzékelhetően emelkedett s 2006-ban, 28,95%-kal megközelítette a 30%-os határt. A 2000-es évek közepé-

nek túlfűtött és fenntarthatatlan konjunktúrája aztán a 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és adósságválsághoz vezetett, melynek során a profitráta ismét meredeken zuhant, a 2009-es 21,76%-ról viszont, 2013 kivételével, öt éven át folyamatosan növekedett, s 2014-ben, 26,62%-kal lényegében visszatért az 1986 évi szintre. 2015 és 2017 között aztán a profitráta megint esett, majd 2018-ban, az előző évi 23,92%-ról, 24,67%-ra emelkedett. 2019-ben a jövedelmezőségi szint minimálisan, 24,39%-ra süllyedt, 2020-ban pedig, a koronavírus-járvány következtében, 20,92%-ra zuhant, amelynél csak 2001–2002-ben volt alacsonyabb. E nagyarányú csökkenést tehát nem gazdasági, hanem külső, exogén ok idézte elő, mely a klasszikus válságokhoz hasonló visszaeséshez vezetett, 2,8%-kal mérsékelve a GDP-t. A vizsgált időszak legmélyebb krízisét aztán nagyobb ütemű növekedés követte, mint a II. világháború utáni recessziókat. A fellendülés a profitráta ugrásszerű emelkedésével társult; a járvány miatti lezárást követő évben, 2021-ben a jövedelmezőségi szint 25,89% volt, lényegében ugyanannyi, mint 2015-ben, 2022-ben pedig 28,95%-ra nőtt, pontosan elérve a 2006. évit. Ugyanakkor az elmúlt két évtized fejleményei azt mutatják, hogy ez a radikális javulás nem jelez trendfordulót, hiszen ehhez hasonló változás a 2001–2002-es mélypont, majd a nemzetközi pénzügyi és adósságválság után is bekövetkezett.

Ha adatainkat Kondratyev-félciklusok keretében vizsgáljuk, a profitráta tendenciális esésének törvénye még egyértelműbben láthatóvá válik. A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában, az 1947–1972 közötti időszakban e ráta átlagos nagyságrendje 33,95% volt, jóval magasabb, mint a nagy világgazdasági válságot követő periódusban. Az 1973-tól 1995-ig tartó leszálló ágban ez az arány 29,46%-ra esett vissza, ami első közelítésben csupán azt jelzi, hogy a hosszú hullám hanyatló szakaszában a beruházások visszaesése s ezzel összefüggésben a profittömeg növekedésének lassulása a ráta mérséklődéséhez vezet. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-ban kezdődött s feltehetően vizsgálatunk záróévében, 2022-ben lezárult fellendülő ágában azonban, miként ez az előbb ismertetett néhány adatból is kitűnik, a tendencia nem fordult meg. Folytatódott a profitráta süllyedése, mely a 2007-ig terjedő időszak alatt átlagos nagyságrendjét tekintve 24,50%-ra esett. A nemzetközi pénzügyi és adósságválság után végbement fellendülés, az előbb említett 2014, majd 2021–2022 évi csúcspontok ellenére is csupán azt eredményezte, hogy a felívelő ág második szakaszában a jövedelmezőségi szint átlaga 24,79%-ra emelkedett. Ennek hatására a periódus egészében a profitráta éves átlaga 24,66%-ot tett ki, ami az

1947–1972 közötti időszakhoz képest 27,36%-os csökkenést jelent. Mindez azt bizonyítja, hogy a hosszú hullámokon is túllépő szekuláris trenddel állunk szemben, melyet ugyanakkor megszakítanak a ciklikus mozgások, a nagyobb visszaesések utáni átmeneti ugrásszerű emelkedések, igazolva a süllyedés tendenciális jellegét.⁴⁷

A szekuláris trend még inkább láthatóvá válik, ha azt vizsgáljuk, mely időszakokban esett a profitráta 25% alá. A II. világháború után ez először az 1991–1993-as recesszió idején fordult elő, majd 1999–2004, 2008–2010 és 2016–2020 között ismét bekövetkezett. Az elmúlt 32 év alatt tehát a jövedelmezőségi szint 17 alkalommal nem érte el a 25%-ot, ezen belül pedig 2000 óta 13 esztendőben.

Hasonló következtetést vonhatunk le akkor is, ha, miként Kliman, az egyes időszakok kezdő és záróévének adatát vetjük össze. Ebben az esetben a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában 19,84, ereszkedő szakaszában pedig 16,95%-os süllyedéssel találkozhatunk, míg az ötödik hullám esetében, a Covid-19 utáni fellendülés miatt, esés helyett 9,49%-os emelkedés történt. Amennyiben viszont záróévnek 2020-at tekintjük, a süllyedés mértéke 20,88% lenne, a három félciklus közül a legnagyobb.

Mindazonáltal, éppen a süllyedés tendenciális jellege következtében, a profitráta a vizsgált időszak alatt 37 évben emelkedett és 38-ban esett. A növekedés és a süllyedés esztendői az egyes Kondratyev-félciklusokban csaknem egyenletesen oszlottak meg. 1947-től 1972-ig 12, az azt követő 23 évben 11, 1996–2022 között pedig 14 alkalommal volt az előző esztendőhöz képest magasabb a profitráta, azt a látszatot keltve, hogy a tendenciális esés törvénye valójában nem érvényesül. Erősíti e vélekedést az is, hogy jelentősebb mértékű süllyedés elsősorban a recessziós éveket jellemezte, s ezért hosszabb időszakok áttekintése nélkül úgy tűnhet, hogy a profitráta esését az előbb már említett konjunkturális mozgások okozzák.

Első közelítésben a hullámozások nagyságrendjének vizsgálata is hasonló eredménnyel jár, hiszen a ráta a vizsgált korszak egészében nyolc alkalommal növekedett és ugyanennyiszor süllyedt 10%-nál nagyobb mértékben. E jelentős emelkedések azonban a felszálló ágakra korlátozódtak; 1947–1972 között négy, az 1996-tól 2022-ig terjedő időszakban pedig szintén négy alkalommal találkozhatunk a profitráta ilyen arányú növekedésével. Ezek fele tehát a vizsgált időszak korai szakaszában jelent meg, s ezen belül is a felívelő ág 1960-ig tartó első alperiódusában, 1948-ban, 1950-ben, 1955-ben és 1959-ben. E kiugró arányú növekedések egyébként, az 1948-as kivételével, az előző

év 10%-osnál nagyobb mértékű visszaesését kompenzálták, amelyek közül a második és az utolsó már csak részlegesen ellensúlyozta a jövedelmezőségi szint 1949 évi 12,50%, illetőleg az 1958 évi 13,45%-os süllyedését. Ily módon már ekkor érvényesült az a törvényszerűség, hogy a recessziót követő újabb fellendülés során a profitráta általában elmaradt a korábbi csúcsponttól.

Az 1973-tól 1995-ig terjedő leszálló ágban ez az összefüggés már egyértelműen láthatóvá vált. Az 1982-es és az 1986-os 10%-osnál nagyobb esést ugyanis 5%-ot meghaladó emelkedés is csupán egy-egy alkalommal követte, ráadásul nem is közvetlenül, hanem 1984-ben, illetőleg nagy késleltetéssel a ciklus egészének vége felé, 1994-ben. Ez utóbbi körülmény meghatározó szerepet játszott az előbb már említett 1986. évi fordulatban, vagyis abban, hogy az addigi mélypontra, 26,63%-ra süllyedt profitráta többé nem lépte át a 30%-os határt.

E téren az ötödik Kondratyev-ciklus felszálló ágában sem történt érdemi változás, az éves elmozdulások alapján is jelezve, hogy a profitráta nemcsak a konjunkturális, hanem a hosszabb távú hanyatlások után sem tért vissza korábbi szintjére, sőt az esés az előző félciklushoz képest is folytatódott. Ez egyértelműen kitűnik abból, hogy a 2001. évi 11,33%-os süllyedés után a jövedelmezőség gyorsuló ütemű emelkedése, beleértve a 2005-ben lezajlott 11,88%-os növekedést is, csupán azt eredményezte, hogy 2006-ban a ráta, az 1986 utáni húsz esztendő csúcspontjára 28,95%-ra ugrott. E helyzet a nemzetközi pénzügyi és adósságválság után sem változott, noha az amerikai gazdaság viszonylag gyorsan túljutott a krízisen. A társasági szektor ugyanis a 2006. évi jövedelmezőségi szintet a következő évtizedben annak ellenére nem érte el, hogy a 2008-as, 13,36%-os süllyedést 2010-ben a vizsgált időszak addigi legnagyobb mértékű, 12,32%-os emelkedése kompenzálta, s ezt követően a profitráta növekedése, mint erre előbb már utaltunk, 2013 kivételével, 2014-ig folytatódott. A vizsgált periódus utolsó három éve aztán a profitráta változásának mértéke szempontjából is rendkívülinek bizonyult. 2020-ban ugyanis a jövedelmezőségi szint a koronavírus-járvány miatti intézkedések következtében 14,23%-kal esett, nagyobb arányban, mint a vizsgált időszakban bármikor, 2021-ben és 2022-ben pedig 23,76, illetőleg 11,82%-kal emelkedett, melyek a második világháború utáni profitráta növekedési rangsorban az első és a harmadik helyet jelentették.

Az 5–10% közötti mérsékeltebb hullámzások esetében is az esés az emelkedésnél csak minimálisan volt gyakoribb. Míg ilyen arányú növekedéssel 12, addig süllyedéssel 13 évben találkozhatunk, s para-

dox módon az emelkedés esztendői a negyedik Kondratyev-ciklus hanyatló ágában sűrűsödtek, az esése viszont e hosszú hullám felfelé ívelő szakaszában. Az előbbi jelenséget az 1973-tól 1995-ig terjedő időszak teljes vagyoni jövedelmet is növelő inflációja magyarázhatja, az utóbbit pedig jórészt az 1950-es évek egymást gyorsan váltó recessziói és fellendülései, melyek, mint előbb már jeleztük, a 10%-osnál nagyobb arányú elmozdulásokat is megszabták. Ugyanakkor a változások relatív többségét a kismértékű, 0–5% közötti hullámzások tették ki, melyek teljesen egyenlően oszlottak meg az emelkedések és az esések között; ilyen arányú módosulások 17-17 alkalommal fordultak elő.

Az éves elmozdulásokra vonatkozó adatok tehát szintén azt igazolják, hogy az emelkedések és a süllyedések trendnélkülisége csupán látszólagos, s egyértelműen az esések bizonyulnak túlsúlyos mozzanatoknak. A profitráta ismétlődő növekedése ugyanakkor a tendenciális jelleget mutatja, azt, hogy a törvény ellen ható erők napjainkig működnek. Mind az eséseket, mind az emelkedéseket a profitráta alakulását meghatározó két tényező szabja meg, melyek, mint erre korábban már utaltunk, kölcsönösen függhetnek is egymástól.

E két tényező, az értéktöbbletráta és az érték (szerves) összetétel hatása a 76 éves periódus esztendőinek többségében erősítette egymást, miközben az időszak egészét tekintve trendjük ellentétesen alakult. Vizsgálódásunk kezdő évében, 1947-ben a kizsákmányolás foka 46,83% volt, s e ráta a következő négy esztendőben 50% fölé emelkedett, csúcspontját 1950-ben érve el, 54,49%-kal. Ezt követően a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában az értéktöbbletráta csak két alkalommal, 1955-ben és 1965-ben lépte át az 50%-ot, a korábbi időszak szintjéig azonban nem jutott el. Közben a recessziós években ez az arány 45% körül mozgott, a félciklus végén pedig, miként ezt tanulmányában Kliman is hangsúlyozta, látványosan zuhant, mélypontját 1970-ben érve el, 40,88%-kal.

Az 1973-tól 1995-ig tartó leszálló ágban az értéktöbbletráta a korszak első éveire jellemző bérinfláció ellenére kezdetben inkább emelkedett, ám mindvégig az előző periódus átlagszintje, 47,47% alatt maradt. 1986 aztán e ráta alakulásában is gyökeres fordulatot jelentett; ettől kezdve, a félciklus hátralevő szakaszában viszonylag látványosan süllyedt, s az 1990–1993 közötti években 40% alá került, az 1992-es 37,41%-os mélyponttal. A leszálló ágban egyébként a kizsákmányolás fokának átlagértéke 42,48% volt, 10,51%-kal alacsonyabb, mint a felszálló szakasz negyedszadában.

Az ötödik Kondratyev-ciklus kezdetén az értéktöbbletráta valamelyest túllépte az 1986-os szintet, ám 1998-tól radikálisan esett, s az ezredforduló recessziójának évében, 2001-ben a 76 esztendőös periódus mélypontjára, 34,16%-ra zuhant, mely 37,31%-kal maradt el az 1950-es csúcstól. Ezután viszont, a 2000-es évtized közepének túlfutott konjunktúrájában 2005-ben 47,61, 2006-ban pedig már 50,71%-ra emelkedett, s a 2008–2009-es nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején is jóval 40% fölött maradt. 2010 egy újabb fordulópontra jelentett, mert ettől kezdve ez az arány 2016-ig minden évben meghaladta az 50%-ot, sőt 2014-ben, 54,18%-os nagyságrendjével alig maradt el az addigi, 1950-es csúcspontjától. 2017–2019-ben aztán az értéktöbbletráta épphogy 50% alá került, majd 2020-ban a Covid-19-válság következtében 43,81%-ra zuhant. 2021-ben a felledülés szerves részeként a kizsákmányolás foka 50,85%-ra emelkedett, 2022-ben pedig az időszak egészének történelmi csúcspontjára, 54,67%-ra ugrott.

Az előbb vázolt radikális változást a kizsákmányolás fokának átlagában végbement elmozdulás is egyértelműen jelzi. Míg a nemzetközi pénzügyi és adósságválság előtt, az 1996-tól 2007-ig terjedő 12 éves időszakban a ráta 41,65%-os átlaga még minimális sülyledést mutatott az előző félciklushoz képest, 2008–2022 között ez az arány 50,16%-ra emelkedett. Ily módon az amerikai társasági szektor rendkívül jelentős trendfordulóhoz érkezett; közel fél évszázad után megjelent a relatív elnyomorodás, mely nyilvánvalóan a profitráta tendenciális esését kísérli meg ellensúlyozni. Az ötödik Kondratyev ciklus felívelő ágának egész időszakát tekintve egyébként az értéktöbbletráta éves átlaga 46,38%-ot tett ki, megközelítve az 1947-től 1972-ig terjedő periódus nagyságrendjét.

Következtetéseinket az egyes félciklusok kezdő és záróéveinek összehasonlítása ez esetben is megerősíti. 1947–1972 között az értéktöbbletráta 6,75%-ot esett, 1995-ben pedig 1973-hoz képest 2,01%-ot sülyledt. Ugyanakkor e megközelítéssel 1996–2022 között 27,16%-os emelkedést mutathatunk ki, sőt az utolsó 15 év kezdő és végpontjának összevetésekor 29,24%-os növekedést.

Hasonlóan a profitrátához, az értéktöbbletráta évenkénti hullámmzása is kiegyensúlyozottnak tűnnek, hiszen 38 esztendőben emelkedett s 37-ben csökkent a kizsákmányolás foka, s ráadásul a növekedések, illetőleg a sülyledések az egyes Kondratyev-félciklusok között ez esetben is viszonylag egyenletesen oszlottak meg. 1947–1972 között, majd az 1973-tól 1995-ig terjedő időszakban 12, illetőleg

11 alkalommal emelkedett az értéktöbbletráta, ha évről-évre pontosan nem is követve, ám végösszegét tekintve számban megegyezve a profitráta növekedésének (és értelemszerűen esésének) éveivel. Az ötödik Kondratyev-ciklusban e téren már történt némi változás, mert 27 esztendő alatt 15-ször nőtt, s csak 12-szer mérséklődött a kizsákmányolás foka. Az értéktöbbletráta hat alkalommal bekövetkezett, 10%-osnál nagyobb mértékű növekedéséből is három esett az 1996 utáni időszakra; ilyen emelkedés ugyanis 1948-ban, 1955-ben, 1975-ben, 2005-ben, 2010-ben és 2021-ben történt. Ez a tendencia tehát már eltért a profitráta alakulásától, mint ahogy jelentős különbségnek tekinthetjük azt is, hogy a kizsákmányolás foka a vizsgált 76 év alatt csak egyetlen alkalommal, 2020-ban csökkent 10%-nál nagyobb arányban, meghatározó szerepet játszva a profitráta előbb már említett zuhanásában. Emellett ez közelítő mértékben esett 1986-ban, majd 2008-ban a nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején, amikor az előző évihez képest 9,63, illetőleg 9,03%-kal süllyedt. Az 5–10% közötti elmozdulások is egyébként ritkábbak voltak, mint a profitráta esetében (kilenc növekedés és 12 esés), ami egyértelműen jelzi, hogy az értéktöbbletráta kevésbé ingadozott, mint a teljes vagyoni jövedelem és a lekötött állótőke aránya, melynek alakulását az érték (szerves) összetétel változásai is erőteljesen befolyásolják.

A tőke értékösszetételének reciproka, az összes kifizetett bér és a lekötött állótőke hányadosa az induló évben, 1947-ben rendkívül magas, 81,57% volt, mely a következő esztendőben valamelyest még emelkedett is. Az ezt követő rövid időszakot nagyon erőteljes hullámváltozás jellemezte. 1949-ben a reciprok a vizsgált időszak alatti legnagyobb mértékben, 11,67%-kal esett, vagyis ekkor emelkedett a legerőteljesebben a tőke értékösszetétele. Ugyanakkor 1951-ben, a 76 éves periódusban szintén egyedülálló nagyságrendben, 7,99%-kal emelkedett a reciprok értéke, s ennek nyomán a hányados, utolsó alkalommal, ismét túllépte a 80%-ot. Újabb fordulat aztán 1958-ban következett be, amikor a reciprok 9,81%-kal csökkenve 64,89%-ra süllyedt s nagyságrendje ezután 10 éven keresztül 70% alatt maradt. A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágának végén a hányados két alkalommal, 1969-ben és 1972-ben ismét meghaladta a 70%-ot, majd a leszálló szakasz első 10 évében, 1973–1982 között tartósan e szint fölött volt, sőt 1978-ban elérte a 78,50, 1979-ben pedig a 79,50%-ot. E nagy mértékű változást, miként erre Kliman is rámutatott, elsődlegesen a korszak bérinflációja idézte elő, jelentősen megemelve a kifizetett kompenzációt, v-t a lekötött állótőkével szemben.

1982-ben aztán a reciprok 7,43%-os süllyedésével újabb fordulat ment végbe, mely után e mutató nagyságrendje többé nem érte el a 70, 1991-től kezdve pedig a 65%-ot sem. Ebben az időszakban tehát a tőke értékösszetétele viszonylag lassú ütemben, ám csaknem folyamatosan emelkedett. Az 1982-től 1995-ig terjedő alperiódus 14 éve alatt a reciprok nagyságrendje 11 alkalommal csökkent, s mindössze háromban nőtt.

Az ötödik Kondratyev-ciklussal az értékösszetétel alakulása gyökeresen új szakaszba lépett. Kezdetben ugyan még nem történt érzékelhető változás, ám az ezredfordulót követően a reciprok látványos zuhanása meghatározó jelentőségű technológiai korszakváltást jelez. Ennek első mozzanataként a 2001-es recesszióban a v/c hányados 6,72%-os eséssel 60% alá került, s a következő évben, az újabb fellendülés kezdetén, 5,99%-os csökkenéssel 55,59%-ra süllyedt. A nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején, 2009-ben aztán a 76 éves periódus második legnagyobb esése zajlott le; e mutató nagyságrendje 11,50%-kal csökkent, s ennek nyomán, 47,64%-ra, a korszak egészének mélypontjára zuhant. Innen a reciprok értéke már alig mozdult felfelé; 2020-ig nem lépte át az 50%-os határt, s csak a koronavírus járvány utáni fellendülés éveiben, 2021-ben és 2022-ben emelkedett 50,92, illetőleg 52,95%-ra, megközelítve a 2008-as szintet.

Első közelítésben a tőke értékösszetétele is kiegyensúlyozottan alakult, hiszen 37 évben emelkedett és 38-ban csökkent. Az egyes félciklusok azonban e téren jelentősen különböztek egymástól. Az 1947-től 1972-ig terjedő felívelő ágban az értékösszetétel 11 alkalommal nőtt és 14-ben csökkent, az 1973–1995 közötti hanyatló szakaszban viszont 14 évben emelkedett és csak kilencben süllyedt, a növekedés pedig, mint erre előbb már utaltunk, döntően ezen időszak második felét jellemezte. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-ban kezdődött felszálló ágában 12 növekedés és 15 csökkenés volt, s az utóbbiak a nemzetközi pénzügyi és adósságválság után sűrűsödtek. 2011-től a v/c hányados kilenc alkalommal mutatta az értékösszetétel esését, s csak 2013-ban, 2016-ban és 2020-ban mozdult az ellentétes irányba. Ezek az adatok azt jelzik, hogy a technológiai változások elsősorban a hanyatló félciklusban jelennek meg, miként ezt a hosszú hullámokkal is foglalkozó művében Robert Went kifejtette, s tulajdonképpen az e ciklusokat nem ismerő Marx is anticipálta, utalva arra, hogy a javításokat és a találmányokat főként akkor alkalmazzák, amikor a profitráta süllyed.

Miként a változások előbbi elemzéséből is kitűnik, a reciprok esése (azaz az értékösszetétel növekedése) két alkalommal, 1949-ben és 2009-ben haladta meg a 10%-ot, emellett öt évben, 1954-ben, 1958-ban, 1982-ben, 2001-ben és 2002-ben pedig az 5%-ot. Valamennyi számottevő süllyedés recessziós időszakban történt, ám a bérinfláció évtizedétől eltekintve a reciprok érdemi növekedése, korábbi szintre való visszatérése lényegében elmaradt, amit az állótőke történelmi áron mért összegének, illetőleg volumenének szinte szakadatlan növekedése magyaráz. Ezt a folyamatot az is jelzi, hogy a hányados emelkedése, csupán két kivételes alkalommal, 1951-ben és 2021-ben lépte át az 5%-ot, az első esetben 7,99%-kal, a másodikban pedig 6,62%-kal.

A fordulópontokon a növekvő értékösszetétel két tényezőjének az előző évihez viszonyított nagyságrendje négy variánst mutat. 1949-ben, 1954-ben, 1958-ban és 2002-ben a lekötött állótőke történelmi áron számított nagyarányú, illetőleg viszonylag jelentős növekedése a kifizetett bértömeg kismértékű visszaesésével társult, amit a foglalkoztatottak számának mérsékelt csökkenése idézett elő. 1982-ben viszont a lekötött állótőke kiugróan magas, 12,85%-os emelkedése mellett a kompenzáció összege is jelentősen, 4,47%-kal nőtt, miközben a fizikai és a szellemi munkások száma valamelyest csökkent. Harmadik változatként 2001-ben mind a kifizetett bértömeg, mind az alkalmazotti kör minimálisan gyarapodott, az állótőke pedig, ha nem is kiemelkedően, de viszonylag jelentősen növekedett. Mindezen esetekben a tőke szerves összetétele is emelkedett, amit különösen akkor érzékelünk, ha a történelmi áras adatokat az adott év GDP árindexével defláljuk. Ekkor kiderül, hogy az előző évihez képest a lekötött állótőke volumene a 2,50–7,59% közötti sávban növekedett, vagyis nemcsak árban, hanem használati értékben is emelkedett. Negyedik változatnak a 2009-ben kialakult helyzetet tekinthetjük, amikor a kifizetett bértömeg radikálisan, 6,74%-kal süllyedt, míg az állótőke történelmi áron mérve 5,37%-kal, volumenben pedig 3,41%-kal haladta meg az előző évit. Ekkor a szerves összetétel korábban már említett nagyarányú növekedését elsődlegesen nem a tárgyasult munka súlyának ugrásszerű emelkedése, hanem a foglalkoztatottság, s ezáltal az eleven munka mennyiségének látványos visszaesése idézte elő. A nemzetközi pénzügyi és adósságválság során ugyanis 2009-ben, az előző évhez viszonyítva, 3,77%-kal csökkent az alkalmazotti létszám, mely aztán 2012-ig csak minimálisan növekedett. Ilyen mértékű visszaesés 1945 után addig egyetlen alkalommal sem fordult elő,

miközben az egy főre jutó kompenzáció összege is radikálisan, 1045 dollárral mérséklődött, döntő szerepet játszva az értéktöbbletráta 8,05%-os emelkedésében. Ehhez egyébként az adózás előtti teljes vagyoni jövedelem folyóáron számított 0,72%-os növekedése is valamelyest hozzájárult, ami egyben azt is jelezte, hogy 2008–2009-ben nem ismétlődött meg a nagy világgazdasági válság, hanem csak egy mély recesszió zajlott le.

Ha az egyes félciklusok értékösszetétel átlagait hasonlítjuk össze, még látványosabban érzékelhetjük az ezredforduló kezdetén, 2001-ben bekövetkezett fordulat jelentőségét. 1947–1972 között a reciprok átlaga 71,36, az 1973-tól 1995-ig terjedő időszakban pedig 69,13% volt, vagyis a felszálló és a hanyatló ág e módszerrel mért eltérése mindössze 3,13%-ot tett ki. Ugyanakkor ez utóbbin belül, az előbb említett, 1982-től 1995-ig terjedő időszakban ez a mutató már csak 65,24% volt, jelezve a technológiai váltás kezdetét. Az ötödik Kondratyev-ciklus felfelé ívelő szakaszában viszont az átlag 53,65%-ra süllyedt, mely 22,39%-kal maradt el az előző félciklus nagyságrendjétől. Ha a felszálló ágat a nemzetközi pénzügyi és adósságválság mentén két részre bontjuk, az 1996-tól 2007-ig terjedő időszakban 58,95, a 2008–2022 közöttiben pedig 49,42%-os átlaggal találkozhatunk. Amennyiben viszont a félciklusok kezdő és végpontjának adatát vetjük össze, már 1947–1972 között is viszonylag jelentős, 14,04%-os csökkenést állapíthatunk meg, s az 1973-tól 1995-ig terjedő időszak esetében ennél is valamivel nagyobb, 15,22%-os esést láthatunk. Az ötödik Kondratyev-ciklus esetében ugyanakkor már csak 13,90%-os volt az eltérés, amit a v/c hányados 2021–2022 évi emelkedése magyaráz. Ez a rendkívüli fejlemény azonban nem változtatja meg az értékösszetétel alakulásának egyértelmű trendjét, melyet leginkább a vizsgált 76 éves periódus kezdő és záró esztendejének összevetése mutat; az 1947 évi szintnél a 2022-es 35,09%-kal bizonyult alacsonyabbnak.

A tőke értékösszetétele tehát, a bérinfláció időszakától eltekintve, lényegében trendszerűen növekedett, ami adatsorunkban a reciprok nagyságrendjének csökkenésében fejeződött ki. Ezzel szemben az értéktöbbletráta, bár jelentős hullámzásokkal, hosszú időn keresztül esett, majd 2001-es mélypontja után radikálisan emelkedett. Ennek során a 2010-től 2016-ig terjedő időszakban csaknem elérte az 1948–1951 közötti rövid szakasz átlagos szintjét, a 2021–2022-es rendkívüli körülmények idején pedig valamelyest meg is haladta azt. Ám, amíg 1950-ben az 54,49%-os kizsákmányolási fok 40,85%-os profitrátaival

társult, addig 2014-ben az 54,18%-os értéktöbbletráta ellenére a lekötött állótőkéhez viszonyított jövedelmezőség mindössze 26,62%-ot tett ki, mely nemcsak a 20. századi csúcspontoktól, hanem a 2006. évi 28,95%-tól is elmaradt. 2022-ben aztán a profitráta pontosan erre a szintre emelkedett, amit elsősorban a II. világháború utáni legmagasabb, 54,67%-os kizsákmányolási fok magyaráz. A bérek, az adók és a környezetvédelmi kiadások csökkentése tehát hosszú távon nem állíthatja meg a profitráta tendenciális esését, csupán a polgári társadalomban a jóléti állam idején kialakult rendszerstabilizáló konszenzust rombolhatja le.

A két tényező együttes hatását Marx képleteinek alkalmazásával ábrázolhatjuk, azzal az eltéréssel, hogy a profitráta, illetőleg a reciprok nagyságrendjének meghatározásakor az osztóke helyett továbbra is csak a lekötött állótőkét vesszük figyelembe.⁴⁸ A második marxi képlet szerint, ha a reciprok ugyanabban az irányban mozog, mint az értéktöbbletráta, akkor a profitráta a kizsákmányolás fokánál nagyobb arányban növekszik, vagy esik. Ilyen helyzet a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában 17. hanyatló szakaszában 11, az ötödik hullámban pedig 17 alkalommal, összesen tehát 45-ször fordult elő. Ezekben az esetekben az értéktöbbletráta és az érték(szerves)összetétel hatása nyilvánvalóan egymást erősítette. E 45 év közül 23-ban emelkedett, míg 22-ben esett a profitráta, s a leglátványosabb recessziókat, illetőleg fellendüléseket éppen az ilyen egybeesések magyarázhatják.

A harmadik marxi képlet szerint, amennyiben az értékösszetétel ellenkező irányban mozdul el, mint az értéktöbbletráta, ám annál kisebb arányban, a profitráta alacsonyabb mértékben növekszik vagy süllyed, mint a kizsákmányolás foka. Ilyen helyzet a vizsgált 76 éves periódusban 23 alkalommal fordult elő, hatszor az első, nyolcszor a második s kilencszer a harmadik félciklusban. E 23 esztendő közül 11-ben emelkedett és 12-ben esett a profitráta, s ez utóbbi körbe tartozik az 1974. évi olajválság miatti recesszió, valamint a 2015., a 2017. és a 2019. évi rátacsökkenés is.

Legritkábban a negyedik marxi képletben szereplő helyzet fordult elő, melyben az ellentétes irányú elmozdulás során a reciprok nagyobb arányban változott, mint az értéktöbbletráta, s így a jövedelmezőség akkor növekedett, amikor a kizsákmányolás foka csökkent és fordítva. A vizsgált periódus alatt mindössze hét ilyen évet találunk, kettőt az első, négyet a második és egyet a harmadik félciklusban. Ez utóbbi a nemzetközi pénzügyi és adósságválság csúcspontja, 2009 volt, amikor az értéktöbbletráta 8,05%-os növekedését a reciprok

korábban már említett, 11,50%-os esése erőteljesen ellensúlyozta. A hét alkalom közül egyébként a profitráta háromban emelkedett és négyben süllyedt, mindegyik esetben 5%-osnál kisebb mértékben. 1961, 1983, 1991 és a most említett 2009 voltak azok az esztendő, amikor a kizsákmányolás fokának növekedése ellenére a jövedelmezőség szintje süllyedt.

A korábban említett négy módosítást Kliman másik szétbontási módszere esetében is alkalmazzuk, mely a tendenciális esést a maximumráta és a profitrészesedés kapcsolata alapján elemezte. A felülvizsgált adatok azt mutatják, hogy a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya 1947–1957 között minden évben meghaladta a 100%-ot, sőt, 1949 kivételével 1953-ig a 115%-ot is. Csúcsponjtját is e rövid szakaszban érte el; 1948-ban a ráta nagyságrendje 124,25% volt, ami egyben a békegazdaságra történő sikeres átmenetet is jelezte. 1958–1964 között aztán e hányados 100% alá került; ekkori mélypontjára e szakasz első évében esett, amikor egy viszonylag mély recesszió során 93,60%-ra süllyedt. Ezután egy mérsékelt fellendülés zajlott le, melynek keretében a maximumráta 1965–1969 között, 1967 kivételével, ismét 100% fölé emelkedett, nagyságrendje azonban meg sem közelítette az 1947-től 1953-ig terjedő időszakét.

A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágának záróévétől 1984-ig, a hanyatló ág felező esztendejéig a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya, 1983 kivételével, megint 100% fölé került, ám egyetlen alkalommal sem érte el a 115%-os szintet, melyhez egyébként, 114,83%-kal, 1978-ban jutott legközelebb. E korszakban a maximumráta növekedését elsősorban a már említett gyorsuló infláció idézte elő, mely a korábbi évek bekerülési árain mért állótőkéhez képest megemelte az adott esztendőben keletkezett nettó hozzáadott érték összegét. 1985-ben aztán döntő fordulat következett be; ettől kezdve ugyanis a nagymértékű hullámzásokat egyértelmű, a csökkenés túlsúlyát mutató trend váltotta fel. E kezdő évtől 1990-ig a maximumráta 97,45%-ról, kisebb ingadozással, 90,41%-ra esett, majd 1991-ben 90% alá süllyedt, s e határt többé egyetlen alkalommal sem érte el. Ebben az évtizedben legmagasabb szintjére, 88, 52%-ra 1997-ben, az ötödik Kondratyev-ciklus második évében emelkedett, döntő szerepet játszva abban, hogy ekkor a profitráta is egy újabb csúcsponthoz érkezett. Ezt követően viszont a hányados csökkent, s a korábban már többször említett mélypontra, 2001-ben első alkalommal esett 80% alá. A 2000-es

évek közepén lezajlott nagy, ám fenntarthatatlannak bizonyult fellendülés a maximumrátát 2005–2007 között megint 80% fölé emelte, 2006-ban juttatva el azt akkori csúcspontjára, 86,02%-ra, mely megközelítette az 1991–1992-es, illetőleg az 1999–2000-es szintet. E rövid ideig tartó fellendülésnek vetett véget a nemzetközi pénzügyi és adósságválság, melynek során a ráta 2009-ben addigi történelmi mélypontjára, 69,40%-ra esett, s bár a krízis elmúltával ismét emelkedett, a 2010-es években jóval a 80%-os határ alatt maradt. A koronavírus járvány azonban a maximumráta alakulásában is meghatározó jelentőségű fordulathoz vezetett. 2020-ban e hányados a 76 éves periódus mélypontjára, 68,68%-ra zuhant, az ezt követő fellendülés során pedig 2021-ben 76,81, 2022-ben pedig 81,89%-ra ugrott, megközelítve a 2007. évi 82,81%-os szintet.

A maximumráta alakulása szempontjából tehát a vizsgált 76 év két, egymástól gyökeresen eltérő időszakra oszlik. A nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya e hosszú periódus kezdetén volt a legmagasabb, jóval meghaladva a 100%-ot, majd e szintet aztán három évtizeden keresztül sajátos hullámszerűen váltotta fel, melyben a visszaesések után a hányados, ha nem is érte el a korábbi esztendőök nagyságrendjét, tartósan annak közelébe került. Cezúrá, a második szakasz kezdetét, mint erre előbb már hivatkoztunk, 1985 jelentette. Ezt követően a maximumráta lefelé átlépte a 90, majd a 80%-os határt, 2009-ben és 2020-ban pedig a 70%-ost is, s csak kivételesen, a 2000-es évek közepén, illetőleg 2021–2022-ben tért vissza magasabb szintre. A két időszak jelentős különbsége az évenkénti elmozdulásokban is kifejeződött; 1947 és 1984 között a hányados 20 esztendőben emelkedett és 17-ben esett, az 1985-től 2022-ig terjedő periódusban viszont csak 15-ben nőtt és 23-ban süllyedt.

Mivel az új szakasz az általunk vizsgált második Kondratyev-félciklus felező idejében kezdődött, a hosszú hullámok alapján kialakított átlagadatok csak részben mutatják be a trendszerű változást. 1947–1972 között a maximumráta átlaga 105,31%-ot tett ki, s az 1973-tól 1995-ig terjedő hanyatló ágban is 98,59% volt. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-tól 2022-ig tartó felszálló szakaszában aztán a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított átlagos aránya 78,70%-ra esett, s ezen belül 2008–2022 között mindössze 74,19%-os szintet ért el. Ha az 1985-ös cezúra nyomán különítjük el a vizsgált időszakokat, akkor az első szakaszban 105,61%, a másodikban pedig 81,77% volt a maximumráta átlaga. Az előbbi adat 0,30 százalékponttal haladta meg az 1947–1972 közötti félciklus ugyanezen mutatóját,

az utóbbi pedig 3,07 százalékponttal az 1996-tól 2022-ig terjedő periódus hányadosainak átlagos nagyságrendjét.

A profitrészesedés alakulása viszont teljesen más történelmi ívet írt le. Ez a hányados a negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágának kezdetén még a maximumrátaival lényegében azonos pályán haladt, hiszen a teljes vagyoni jövedelemnek a nettó hozzáadott értékhez viszonyított aránya 1948–1951 között egy év kivételével meghaladta az igen magas szintnek tekinthető egyharmadot. Sőt, a vizsgált időszak egészében második csúcspontját 1950-ben érte el, amikor az új érték 35,27%-a a tőkének jutott. A profitrészesedés és a maximumráta alakulása először az 1958-as viszonylag mély recessziót követően tért el egymástól; a válság utáni fellendülés időszakában ugyanis az előbbi lényegében visszatért korábbi szintjére, az utóbbi viszont 1964-ig 100% alatt maradt. Az 1960-as évek második felét aztán megint egyfajta sajátos együttmozgás jellemezte, s ez volt a helyzet 1970-ben is, amikor a profitrészesedés, 29,02%-os aránnyal, először került 30% alá.

A negyedik Kondratyev-ciklus hanyatló ágának első felében a maximumráta korábban elemzett növekedése a teljes vagyoni jövedelem részesedésének stagnálásával, esetenként csökkenésével társult. 1974-ben, majd 1980-ban a profit a nettó hozzáadott érték 29,22, illetőleg 29,18%-át tette ki, s ezen időszak más éveiben is alig lépte túl a 30%-ot. Ennek háttérében a már szintén említett bérinfláció húzódozott meg, miközben az árszint növekedése emelte a maximumrátát. A korábban már említett felező időtől, 1985-től kezdve viszont ismét az együttmozgás vált jellemzővé, hiszen 1986–1995 között a profitrészesedés minden esztendőben 30% alatt maradt, s ez a tendencia, az ötödik Kondratyev-ciklus első két évétől eltekintve 2003-ig folytatódott. Közben 2001-ben a hányados, 25,46%-os értékkel, a vizsgált periódus egészének történelmi mélypontjára süllyedt, nyilvánvalóan hozzájárulva ahhoz, hogy a profitráta is ekkor esett a legalacsonyabb szintre. A 2000-es évek közepén végbement fellendülés a profitrészesedést is emelte, mely 2006-ban, 41 év után ismét túllépte az egyharmados határt, aztán a nemzetközi pénzügyi és adósságválság e részarányt is mérsékelte, 2008-ban ismét 30% alá csökkentve azt. 2010-ben viszont gyökeres fordulat következett be, melynek nyomán a maximumráta, illetőleg a profitrészesedés alakulása minden korábbinál erőteljesebben különbözött egymástól. Míg az előbbi, mint már említettük, 2022 kivételével továbbra is jóval 80% alatt maradt, az utóbbi visszatért az 1948–1951 közötti időszak szintjére, 2017–2020 kivételével minden esztendőben túllépve a 33%-ot.

A 76 éves periódus három legmagasabb hányadosa közül kettővel is ekkor találkozhatunk; 2014-ben a teljes vagyoni jövedelem részaránya 35,14%-ra ugrott, csupán 0,13%-kal maradván az addigi 1950-es csúcsponttól, 2022-ben pedig 35,35%-kal a második világháború utáni legmagasabb szintjéhez érkezett.

A Kondratyev-félciklusok adatai ezt a történelmi mozgást talán még egyértelműbben ábrázolják. 1947–1972 között a profitrészesedés átlagosan 32,15% volt, mely az 1973-tól 1995-ig terjedő időszakban 29,78%-ra süllyedt. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996–2022 közötti felszálló ágában a hozzáadott értéken belüli átlagos részarány 31,54%-ra emelkedett, amely azonban a 2007-ig tartó, s az azt követő alperiódusban eltérően alakult. Az első időszakban ugyanis mindössze 29,31%-ot tett ki, a másodikban viszont 33,33%-ra, a számított átlagok csúcspontjára ugrott. Ugyanezzel a történelmi pályával találkozunk akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes félciklusokban az előző esztendőhöz képest hány alkalommal növekedett, illetőleg csökkent a profitrészesedés. A negyedik Kondratyev-ciklus felszálló ágában ez az arány 12 évben emelkedett és 13-ban esett, a hanyatló szakaszra 11 növekedés és 12 süllyedés jutott, míg 1996-tól 15-ször nőtt és 12-szer mérséklődött a tőkének jutó részarány. A vizsgált időszak alatt tehát összesen 38 alkalommal emelkedett és 37-szer esett a teljes vagyoni jövedelem részesedése. Mindez szorosan összefüggött az értéktöbbletráta alakulásával, mely, mint erre előbb már szintén utaltunk, a 2010-es évtized első felében több, mint 60 esztendővel korábbi szintre ugrott, 2022-ben pedig a második világháború utáni csúcspontjára érkezett.

A profitrészesedés alakulásának a felülvizsgált és időben kiterjesztett adatok alapján történő vizsgálata is azt bizonyítja, hogy a tendenciális esést nem az elosztási viszonyok megváltozása, vagyis a bérarány emelkedése idézte elő. Ez az állítás különösen szembeütővé válik akkor, ha a teljes vagyoni jövedelem részarányának előbb említett két csúcspontján, 1950-ben és 2014-ben hasonlítjuk össze a maximum-, illetőleg profitrátákat. E két évben a nettó hozzáadott értéknek az állótőkéhez viszonyított aránya 115,82, illetőleg 75,75% volt, míg a profitráták 40,85 és 26,62%-ot tettek ki. A tendenciális esést tehát az előbbi hányados radikális süllyedése idézte elő, vagyis e másik módszer alkalmazásával is döntő oknak a szerves összetétel növekedését tekinthetjük.

A jövedelmezőségi szint és maximumráta látványos esése, miként ez az eddigi elemzésekből is egyértelműen kitűnik, az ötödik

Kondratyev-ciklus felívelő szakaszában ment végbe. Indokoltan feltételezhetjük, hogy a most kezdődő hanyatló ágban e süllyedések még inkább előrehaladnak, sőt valószínűleg fel is gyorsulnak. Mivel e változások a tőkés világgazdaság centrumának legfejlettebb szegmensében zajlanak le, valószínű, hogy a tőkés társadalmi forma történelmének egy újabb fázisába lép át; a globalizált liberálkapitalizmust a transznacionális, valamennyi nemzetállamtól elszakadó burzsoázia által uralt szervezett kapitalizmus válthatja fel.⁴⁹

A profittömeg csökkenésének esetei

Kliman a tendenciális esést bizonyító tanulmányában nem vizsgálta azt a kérdést, hogy a profitráta süllyedése mikor és miként jár együtt a nyereség tömegének csökkenésével. Marx, mint ezt korábban többször is tárgyaltuk, a *Grundrisse* második részében még azt állította, hogy a termelőerő fejlődésének egy korlátozott fokán túl a bruttó profit is esik. Ez álláspontja szerint akkor következik be, ha a profitráta a tőke értékének növekedésénél nagyobb arányban süllyed s ilyenkor a nyereség tömege ugyanolyan mértékben csökken, mint a jövedelmezőség szintje. Az *Értéktöbblet-elméletek* második részében még csak ez utóbbi tételt korrigálta, elhagyva azt az állítást, hogy ebben az esetben a bruttó profit a ráta süllyedésével azonos arányban esik vissza. A *tőke* III. könyvében viszont már alapvető jelentőségű törvényszerűségnek nevezte, hogy a tendenciális esést a befektetés értékének és a profit tömegének emelkedése kíséri, mely csak kivételes alkalmakkor, válságok idején nem érvényesül. Mindazonáltal, mint erre korábban szintén utaltunk, idézte Ricardo e tárgykörre vonatkozó számpéldáját, jelezve azt is, hogy abban a tőke nagyságrendje 10%-kal növekszik, miközben a profitráta 14,28%-kal süllyed.

Az eddigiekből következik, hogy a profit tömegét két tényező, a tőke értékterjedelme és a profitráta nagysága határozza meg, s ezért változásának mértéke is ezek alakulásától függ. A módosulást, vagyis a nyereség gyarapodásának vagy csökkenésének arányát úgy állapíthatjuk meg, hogy a befektetés értékének százalékos növekedését megszorozzuk a ráta esésének vagy emelkedésének ugyanilyen módon számított mértékével. Így például, mint ezt később részletesebben is tárgyaljuk, 1958-ban a profittömeg 5,48%-kal csökkent, az állótőke terjedelmének 9,21%-os növekedése és a jövedelmezőségi szint 13,45%-os süllyedése következtében, mivel $109,205 \times 0,8655 = 94,52$,

azaz 5,48%. (1957-ben a teljes vagyoni jövedelem 76,761 milliárd dollár, 1958-ban pedig 72,554 milliárd dollár volt folyó áron, $72,554/76,761=94,52\%$)

Adataink mindenekelőtt azt mutatják, hogy az 1947-től 2022-ig terjedő időszakban a profitráta süllyedésének 38 éve közül 11-ben a nyereség mennyisége is csökkent, vagyis az esés esztendőinek csaknem 30%-ban a jövedelmezőségi szint nagyobb arányban mérséklődött, mint amilyenben a befektetett állótőke értéke nőtt. Még szorosabb kapcsolatot találunk, ha csak azt a 22 alkalmat vesszük figyelembe, amelyekben az értéktöbbletráta és a v/c tört nagyságrendje egyaránt csökkent. Ezen évek felében, 11-ben ugyanis a profittömeg is süllyedt, ami egyben azt is jelenti, hogy ilyen helyzet csak akkor következett be, amikor a két tényező lefelé irányuló hatása erősítette egymást. Ezek az évek egyébként részben a mélyebb recesszió időszakai voltak.

Az általunk most vizsgált jelenség a Kondratyev-félciklusok között sajátos módon oszlott meg. A nagyedik hosszú hullám felszálló ágában ötször, míg hanyatló szakaszában mindössze egyszer csökkent a profit tömege, a 2000 utáni több, mint két évtizedben pedig megint öt visszaesés történt. Ily módon az a némiképp paradox helyzet következett be, hogy egy kivételtől eltekintve a mérséklődések a felívelő félciklusokban jelentek meg.

A negyedik Kondratyev-ciklus 1947–1972 közötti felszálló ágában a profittömeg négy esetben recessziós évben süllyedt. Először 1949-ben következett be mérséklődés, amikor a nyereség mennyisége az előző esztendőhöz képest 3,46%-kal csökkent, miközben az állótőke értéke 10,34%-kal nőtt, a jövedelmezőség szintje pedig 12,50%-kal esett. Ez utóbbit alapvetően az értékösszetétel emelkedése idézte elő, mely a reciprokok 11,67%-os zuhanásában fejeződött ki, míg a kizsákmányolás foka mindössze 0,95%-kal lett alacsonyabb.

1952-ben, a gazdasági növekedés lassulásának esztendejében a profittömeg csak minimálisan, 0,37%-kal maradt el az előző évitől, az állótőke terjedelmének 9,12%-os emelkedése és a jövedelmezőség szintjének 8,68%-os esése mellett. Ez alkalommal a profitráta süllyedését döntő mértékben a kizsákmányolás fokának 7,22%-os csökkenése okozta, mely az 1948–1951 közötti kiemelkedően magas szintről ekkor esett 50% alá. Valamelyest emelkedett egyébként az értékösszetétel is, amely azonban 1,26-os hányadossal még így sem érte el az 1949-es 1,38-as c/v arányt. Ez volt ugyanakkor az első olyan év, amelyben a nyereségtömeg esése nem társult a GDP csökkenésével, vagyis ún. profitrecesszió következett be.

1954-ben, a következő recesszió során a nyereség tömege 2,80%-kal süllyedt, amit az állótóke értékének 9,00%-os növekedése és a profitráta 10,80%-os esése együttesen idézett elő. Ez utóbbi csökkenésének döntő oka, akárcsak 1949-ben, az értékösszetétel emelkedése, azaz a reciprok 9,48%-os süllyedése volt. 1,48%-kal mérséklődött a kizsákmányolás foka is, hozzájárulva a jövedelmezőség szintjének radikális, 10%-osnál nagyobb zuhanásához.

A következő, a korábbiaknál sokkal erőteljesebb recesszió 1958-ban következett be, amikor, mint előbb már említettük, a profittömeg 5,48%-kal csökkent, a tőke értékterjedelmének 9,21%-os növekedése és a jövedelmezőség szintjének 13,45%-os zuhanása mellett. A II. világháborút követően a profitráta ekkor került először 30% alá, amit elsődlegesen az értékösszetétel erőteljes emelkedése magyaráz. E növekedés a reciprok 9,81%-os süllyedésében fejeződött ki, melynek hatását az értéktöbbletráta szintén viszonylag jelentős, 4,01%-os mérséklődése látványosan felerősítette.

Egy csaknem kilenc évig tartó szakadatlan fellendülés után a félciklus utolsó profittömeg visszaesése 1970-ben zajlott le, amely azonban viszonylag csekély mértékű, mindössze 1,98%-os volt. Ekkor a jövedelmezőségi szint süllyedése 9,80%-ot tett ki, ám ennek hatását a korábbinál amúgy valamivel alacsonyabb, 8,64%-os tőkeérték növekedés jórészt ellensúlyozta. A profitráta esését elsődlegesen a kizsákmányolás fokának 7,03%-os süllyedése idézte elő, miközben 2,94%-kal a v/c tört nagyságrendje is csökkent.

A negyedik Kondratyev-ciklus felívelő ágának időszakában tehát három alkalommal elsődlegesen az értékösszetétel növekedése, két esetben, 1952-ben és 1970-ben pedig a kizsákmányolás fokának mérséklődése okozta a profittömeg visszaesését. Ugyanakkor a mérséklődés mindig olyankor következett be, amikor az értéktöbbletráta és a v/c tört nagyságrendje egyaránt csökkent, vagyis a profitrátát meghatározó két tényező egy irányban hatott. Az 1947-től 1972-ig terjedő időszakban ilyen helyzet nyolc évben fordult elő s ezek több mint felében nemcsak a nyereség rátája, hanem tömege is süllyedt.

E hosszú hullám hanyatló szakaszában, mint előbb már jeleztük, a profittömeg visszaesésével csupán egyetlen esztendőben találkozhatunk. Ez 1986-ban következett be, abban az évben, amely mind az értéktöbblet-, mind a profitráta alakulásának szempontjából történelmi fordulópontnak bizonyult. Ekkor a nyereség tömege 3,62%-kal esett, miközben az állótóke értéke 9,54%-kal nőtt, a jövedelmezőség szintje pedig 12,03%-kal süllyedt. E csökkenést alapvetően az idézte

elő, hogy a vizsgált 76 év alatt ekkor esett vissza a második legnagyobb arányban, 9,63%-kal a kizsákmányolás foka, melynek hatását a reciprok nagyságrendjének 2,63%-os mérséklődése tovább erősítette. 1986 is egyébként olyan év volt, melyben a nyereségtömeg a gazdaság növekedése ellenére csökkent.

Az ötödik hosszú hullám felszálló ágának 2000 utáni időszakában sűrűsödtek a profittömeg süllyedésének esztendői. Ilyen helyzet az új évezredben először 2001-ben, a ciklus első, amúgy enyhe recessziós évében fordult elő, melyben a csökkenés viszonylag jelentős mértékű, 4,79%-os volt. E változást az állótőke értékterjedelmének 7,34%-os emelkedése és a profitráta 11,33%-os esése magyarázza. Ez utóbbit valamivel nagyobb mértékben az értékösszetétel emelkedése okozta, mely a reciprok 6,72%-os süllyedésében fejeződött ki. Ennek hatását az értéktöbbletráta 4,93%-os mérséklődése erősítette fel, mely egyébként, mint erre korábban már szintén utaltunk, a vizsgált 76 év legalacsonyabb, mindössze 34,16%-os kizsákmányolási fokához vezetett.

Az újabb visszaesések két egymást követő évben, 2007-ben és 2008-ban fordultak elő, ami a II. világháború után addig még egyetlen alkalommal sem következett be. 2007 a nemzetközi pénzügyi és adósságválság kitörését megelőző esztendő volt, fejleményeit annak előjeleként értelmezhetjük. E krízis előtti évben a profittömeg 4,12%-os esését az állótőke 5,58%-os értéknövekedése és a jövedelmezőségi szint 9,22%-os süllyedése idézte elő. Ez utóbbit alapvetően a kizsákmányolás fokának 8,30%-os csökkenése okozta, amelyhez a v/c tört 0,96%-os mérséklődése alig járult hozzá.

2008-ban, a nemzetközi pénzügyi és adósságválság első évében a profittömeg a vizsgált 76 év alatt a legnagyobb arányban, 8,18%-kal esett, hozzájárulva ahhoz a látszathoz, hogy akkor az 1929–1933-as nagy világgazdasági krízis ismétlődött meg. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy az állótőke értékterjedelme 5,99%-kal bővült, mely klasszikus periodikus válságban nem fordulhat elő.⁵⁰ Ugyanakkor a profitráta 13,36%-kal süllyedt, mely szintén az 1947-től 2022-ig terjedő időszak harmadik legjelentősebb mértékű visszaesése volt. A jövedelmezőségi szint zuhanását elsődlegesen az értéktöbbletráta 9,03%-os csökkenése magyarázza, miközben a reciprok is 4,76%-kal alacsonyabbá vált. A folytatódó tőkefelhalmozás nyomán a harmadik mutató, a c/v arány a 2007 évi 1,77-ről 1,86-ra ugrott, szintén cáfolva a nagy világgazdasági krízissel való analógiát. Sajátos vonása volt e súlyos recesszióknak az is, hogy a profittömeg esése megelőzte

a GDP-ét, amikor viszont 2009-ben az süllyedt, a nyereség összege valamelyest már emelkedett.

A nemzetközi pénzügyi és adósságválságot követően még két alkalommal csökkent a profittömeg. Először 2016-ban, amikor az amerikai gazdaság lassú ütemben, 1,8%-kal növekedett, a visszaesés mértéke pedig mindössze 1,04%-ot tett ki. E minimális visszaesést az állótőke értékének 4,67%-os emelkedése és a profitráta 5,44%-os esése idézte elő, míg az utóbbit a kizsákmányolás fokának 3,63%-os süllyedése és a reciprok 1,89%-os mérséklődése okozta. Mivel e változás olyan esztendőben történt, amelyben a gazdaságot a lassú növekedés jellemezte, ismét profitrecesszió következett be.

A vizsgált periódus alatt a profittömeg legnagyobb arányban az utolsó alkalommal, 2020-ban esett, amit egy külsődleges exogén tényező, a korábban már többször említett koronavírus járvány miatti lezárások idéztek elő. Ebben az esztendőben a nyereség folyóáron számított összege 10,44%-kal volt alacsonyabb az előző évinél, jelentősen meghaladva a nemzetközi pénzügyi és adósságválság idején bekövetkezett süllyedés mértékét. 2020-ban egyébként az állótőke értéke 4,39%-kal emelkedett, a profitráta pedig mint korábban már említettük, 14,23%-kal esett, elsősorban az értéktöbbletráta 11,17%-os süllyedése miatt, melynek hatásához a reciprok 3,42%-os mérséklődése is hozzájárult.

Az 1996-tól 2022-ig terjedő időszakban tehát, a korábbi hosszú hullám felívelő szakaszától eltérően, 2001 kivételével elsődlegesen az értéktöbbletráta csökkenése idézte elő a profittömeg esését. E periódusban egyébként a jövedelmezőségi szintet meghatározó két tényező egyidejű visszaesése hét alkalommal fordult elő, s ezek közül ötben a nyereség tömege is mérséklődött. Ez az esetek több, mint 70%-át jelenti, ami ismételten jelzi a profittömeg csökkenés éveinek sűrűsödését.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a profittömeg esésének 11 esete közül hármat a nemzetközi pénzügyi és adósságválság, illetve a Covid-19 miatti lezárások, további hármat pedig az 1949, az 1954 és az 1958 évi viszonylag mély recessziók magyaráznak. Két alkalommal 1970-ben és 2001-ben a nyereség abszolút összegének mérséklődése enyhe technikai recesszió keretében történt a GDP minimális emelkedése mellett. Három esetben, 1952-ben, 1986-ban és 2016-ban viszont a profittömeg annak ellenére csökkent, hogy az adott esztendőben a gazdaság növekedett, vagyis a *Grundrisse*-ben és az *Értéktöbbség-elméletekben* anticipált változás következett be. Kétségtelen, hogy ennek mértéke a három eset közül kétfőben mindössze 0,37,

illetőleg 1,04%-ot tett ki, s csupán a már többször fordulópontként említett 1986-ban ért el viszonylag jelentős nagyságrendet, 3,62%-ot.

A 2000 óta zajló változások azonban nem jelentik azt, hogy a tőkés világgazdaság legfejlettebb szegmense, az USA társasági szektora elérkezett ahhoz a történelmi fejlettségi fokhoz, melyet Marx a *Grundrisse*-ben anticipált. A profittömeg egyre gyakoribb csökkenése csakúgy, mint a maximum- és a profitráta gyorsuló tendenciális esése a kapitalizmus előző fejezetben már említett újabb fejlődési szakaszának jellegzetességei közé tartoznak, s így a közeljövőben még nem válnak a tőkés termelési mód leküzdhetetlen korlátaivá, melyek egy világméretű társadalmi formaváltás kezdetét jelzik. Ezek kifejlődése nélkül viszont nem nyílik lehetőség a polgári társadalom meghaladására; egy tényleges szocialista átalakulás, mely kizárja a kapitalizmus visszaállítását, nem a politika felhőrégióiban, hanem kizárólag a tőkés termelési viszonyokon túlnövő termelőerők bázisán valósulhat meg.⁵¹

Jegyzetek

¹ John Stuart Mill 1848-ból származó megfogalmazása szerint: „Szerencsére nincs az értékre vonatkozó törvényekben semmi olyan, amit a jelenlegi vagy a jövődöbeli kutatóknak kellene felderíteniük, ezen a téren az elmélet tökéletesnek tekinthető.” Mill megállapítását idézi: Maurice Dobb: *Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei*. Kossuth, 1977. 161. Dobb ugyanakkor az idézett állításhoz hozzátette, hogy Mill szerint „ő maga csupán rendszerezi, újrafogalmazza és kissé kibővíti Ricardo elméletét. Ténylegesen azonban visszatér a Smith-féle arösszrtevők elméletéhez.” Dobb (1977): i. m. 161. E kérdésről lásd még Dobb (1977): i. m. 152–153. Ricardo egyébként kísérletet tett arra, hogy értékelméletét valamelyest empirikusan is igazolja. „Ha kevesebb emberre van szükség a nyersgyapot termesztéséhez, vagy ha kevesebb tengerészt foglalkoztatnak a hajózásban vagy hajóácsot a hajó megépítésében, amelyen a gyapotot hozzánk szállítják, ha kevesebb kezét kell foglalkoztatni az épületek és a gépek létrehozásához, vagy ha ezeket a használatbavételük után hatékonyabban használják ki, akkor a harisnya értéke óhatatlanul csökkenni fog, következésképp kevesebb más dologra lesz elcserélhető. Csökkenni fog azért, mert kisebb munkamennyiségre volt szükség az előállításához, ennél fogva pedig azokból a dolgokból, amelyek esetében ilyen munkamegtakarítás nem következett be, kisebb mennyiségre lesz elcserélhető. A munkával való takarékos gazdálkodás mindig csökkenti az árak relatív értékét, akár magának az árunak a gyártásához, akár pedig annak a tőkének az előteremtéséhez szükséges munkában jelentkezik is a megtakarítás, amelynek segítségével termelik.” David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Napvilág, 2018. 87–88.

² Dobb (1977): i. m. 12–13.

³ Leif Johansen e tárgyú két írását röviden ismertette: Dobb (1977): i. m. 23. 16. számú lábjegyzet.

- ⁴ Ladislaus von Borthiewicz háromszektoros modelljének ismertetését lásd: Dobb (1977): i. m. 198–200.
- ⁵ Dobb (1977): i. m. 200. 63. számú lábjegyzet.
- ⁶ Karl Marx: *Értéktöbbség-elméletek*. Második rész MEM 26/II. 147–148.
- ⁷ Karl. Marx: *A tőke* III. könyv MEM 25. 161. old.
- ⁸ Dobb (1977): i. m. 198.
- ⁹ Karl Marx: *A tőke*. I. MEM 23. 473–474.
- ¹⁰ Dobb szerint nincs „utalás arra, hogy a »tendencia« és az »ellene ható okok« Marx megítélése szerint mekkora erővel fognak hatni egymáshoz viszonyítva. Valószínű, hogy Marx ugyanúgy, mint a múlt század elején és közepén élt más közgazdászok, a profitráta süllyedő tendenciáját olyan aktuális tényként vette tudomásul, amely magyarázatot kíván, de nem akarta ezt az irányzatot dogmatikusan a jövőre is kivetíteni.” Dobb (1977): i. m. 196.
- ¹¹ „Az ösztőke egyenlő nagyságú darabjai a különböző termelési szférákban az értéktöbbség nem-egyenlő nagyságú forrásait foglalják magukban, az értéktöbbség egyedüli forrása pedig az eleven munka. A munka egyenlő kizsákmányolási foka mellett az egy tőke=100 által mozgásba hozott munkának, s ezért az általa elsajátított többségmunkának a tömege is e tőke változó alkotórészének nagyságától függ. Ha valamely tőke, amelynek százalékos összetétele $90_c + 10_v$, a munka kizsákmányolásának egyenlő foka mellett ugyanannyi értéktöbbséget vagy profitot hozna létre, mint $10_c + 90_v$ összetételű tőke, akkor a napnál is világosabb volna, hogy az értéktöbbségnek, s ezért egyáltalában az értéknek, egészen más forrásból kellene származnia, mint a munkából, s hogy ezzel a politikai gazdaságtan minden ésszerű alapzata semmivé válna.” Karl Marx: *A tőke*. III. MEM 25. 145.
- ¹² Michal Kalecki: A profitot meghatározó tényezők. In Michal Kalecki: *A tőkés, gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1933–1970*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 129–139.
- ¹³ Karl Marx: *A tőke*. II. MEM 24. 304.
- ¹⁴ A makroprofit és a határtermelékenységi elmélet összeegyeztethetlenségéről lásd: Erdős Péter: *Bér, profit, adóztatás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 231–233.
- ¹⁵ Kalecki makroprofit elméletének empirikus igazolását lásd például Erdős Péter – Molnár Ferenc: *Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. Különösen 144–147; 324–326.
- ¹⁶ Erdős (1976): i. m. 55. 9. sz. lábjegyzet.
- ¹⁷ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan alapvonalai. Második rész*. MEM 46/II. 168–169; 207–209.
- ¹⁸ Andrew Kliman: *The Persistent Fall in Profitability Underlying the Current Crises: New Temporalist Evidence* 2nd (incomplete) draft October 17. 2009. 7–11.
- ¹⁹ Kliman (2009): i. m. 8; 11–14. Az állótőkének történelmi áras értékelését Kliman az alábbi képlettel írta le, melyben az adott év, t alatti beruházásokat I_t -vel jelölte, az állótőkeértékét pedig C_t^H -val. $C_t^H = I_0 + I_1 + \dots + I_{t-1} = I_t$ Lásd: Kliman (2009): i. m. 13. Hasonló képletet állított fel az állótőke másik három mérésére is. Tanulmányában egyébként a történelmi és folyóáras értékelés esetében saját képleteit nem használta, mert az ezekre vonatkozó adatokat a Gazdaságelemzési Hivatal táblázataiból vette át.
- ²⁰ Kliman (2009): i. m. 14–15.
- ²¹ Kliman (2009): i. m. 15–17.

²² Kliman (2009): i. m. 17–19.

²³ Kliman (2009): i. m. 23–24.

²⁴ Kliman (2009): i. m. 24–25.

²⁵ Kliman (2009): i. m. 26–28.

²⁶ *Profitráták, USA-társaságok, Kiválasztott évek alatt*

Százalékpontos változás	PBT/ HCFA	PBT/ (HCFA+INV)	PIH/ HCFA	PIH/ (HCFA+INV)
1949–2001	–13,7	–5,7	–16,0	–4,6
1949–1961	–7,0	–2,2	–7,8	–1,3
1961–1982	–6,5	–4,6	+0,3	+0,3
1982–2001	–0,2	+1,1	–8,5	–3,7
Százalékos változás				
1949–2001	–53,4%	–36,8%	–40,7%	–19,5%
1949–1961	–27,4%	–14,3%	–19,9%	–5,4%
1961–1982	–34,9%	–34,7%	+1,0%	+1,4%
1982–2001	–1,4%	+12,9%	–26,7%	–16,1%

Kliman (2009): i. m. 27

A jelölések magyarázata:

PBT = Profits Before Tax; Adózás előtti profitok

PIH = Property Income Historical Cost; Teljes vagyonyjögvedelem történelmi áron

HCFA = Fixed Assets Historical Cost; Állótőke történelmi áron

INV = Inventories; Készletek

²⁷ Kliman (2009): i. m. 28–33 Kliman szerint „Úgy tűnik, hogy az értékpapír-árfo-lyamokban történő növekedés időleges emelkedéshez vezetett a profitrátában, főként, mivel a fogyasztók úgy tekintették a növekedéseket házaik és részvényeik értékében, mint extrajövedelmet, amelyet hajlamosak elkölteni és amellyel szemben kölcsönt vettek fel.” Kliman (2009): i. m. 33.

²⁸ Kliman (2009): i. m. 33–34. Szigeti Péter is utalt arra, hogy a „Dumenil-Lévy szerzőpárosnál az USA-ban a második világháború végétől a nyolcvanas évek elejéig csökkent, hogy utána nőjenek a profitráták”. Szigeti Péter: Kapitalizmus-fogalmak és a tőkés termelési mód elmélete *Eszmélet*, 115. (2017). Melléklet. 54. 26. lábjegyzet.

²⁹ Kliman (2009): i. m. 35–37.

³⁰ Kliman (2009): i. m. pp. 37–38.

³¹ Kliman (2009): i. m. 39–41.

³² Kliman (2009): i. m. 40. Ha a számlálóban a folyóáron mért teljes vagyoni jöve-
delem szerepel, a felülvizsgált adatok szerint az 1982-es profitráta 13,3 a 2001-es
15,6, a 2007-es 17,0, a 2008-as pedig ismét 15,6%, tehát a jövedelmezőség szintje
már a válság kezdetén visszaesett a 2001. évi nagyságrendre lásd Kliman (2009):
i. m. 40. 6. táblázat, 3. sor.

³³ Kliman (2009): i. m. 41–43. Kliman egy lábjegyzetben álláspontját részletesebben
is megfogalmazta. „E tanulmány II. fejezetének B. pontjában adott ráták definíciói-

ból az következik, hogy ha (a) a folyóáras »profitrátát« számítják, használva az év kezdetén levő befektetett tőkét a nevezőben, (b) a profitmérések a folyóáras és a történelmi áras ráták számlálóiban ugyanazok és (c) az állótőkék ára a nevezők egyedüli komponense, akkor a következő állítás érvényes: A folyóáras »profitrátát«-nak a történelmi áras profitrátához viszonyított aránya emelkedik (esik), amikor az állótőke árindeksben, F-ben levő százalékos növekedés rátája kisebb mint (nagyobb mint) a nettó beruházásnak a befektetett tőkéhez viszonyított történelmi áras és folyó áras aránya, azaz $I/C^h - I/C^c$ közötti különbség. Így minden egyéb egyenlő lévén, a folyóáras »profitrátát« esik a történelmi áras profitrátához való viszonyában, amikor az állótőke infláció gyorsul és emelkedik, amikor az állótőke infláció lassul.” Kliman (2009): i. m. 43. 19. lábjegyzet.

³⁴ Kliman (2009): i. m. 44.

³⁵ Kliman (2009): i. m. 44–46. Kliman a profitrátát és a felhalmozási ráta viszonyának alakulásával külön fejezetben is foglalkozott, melyben kimutatta szoros kapcsolatukat, bírálva a jelentős eltéréseket dokumentáló folyóáras mérést. „a felhalmozási ráta valójában szorosan követte a profit tényleges” (vagyis történelmi áras) „rátáját, különösen az 1970–2003-as periódus alatt. Az adózás előtti profitok a ténylegesen lekötött tőke (az állótőkék nettó állományának történelmi ára) százalékarányaként az 1978-as 24,2%-os csúcsponttól a 2001-es 11,9%-os mélypontra és a felhalmozási ráta az 1979-es 13,3%-os csúcsponttól a 2002-es 2,6%-os mélypontra estek.” Lásd Kliman (2009): i. m. 56.

³⁶ „A folyóáras profitráták kapcsolatos probléma nem az, hogy azok igazodnak az inflációhoz, hanem az, hogy téves módon teszik. Vagy pontosabban, amihez igazodnak, az ténylegesen nem az infláció – egy általános, összgazdasági növekedés az árszintben vagy a MELT-ben – hanem emelkedések az állótőke minden egyes típusának árában. Annak lehet értelme, hogy igazodjanak az inflációhoz ezen a módon, amennyiben nem voltak technikai változások, sem valamilyen változás a különböző állótőkék relatív áráiban, amelyek arra ösztönzik a vállalatokat – egyénileg és összességükben –, hogy változtassák meg az általuk alkalmazott állótőkék összetételét. Ilyen esetekben az állótőkék összetétele hosszú időn keresztül állandó maradna és a múltban megszerzett állótőkék áráiban levő változások ezért pontosan tükröznék azokat az inflációs folyamatokat, amelyekkel a vállalatok szembesülnek.” Kliman (2009): i. m. 50–51.

³⁷ Kliman (2009): i. m. 51–55.

³⁸ Kliman (2009): i. m. 60–63. „Az alapvető ok, amiért az adózás előtti profitok meredekebben estek, mint a teljes vagyoni jövedelem, az, hogy a nettó kamatok és egyéb kifizetések, az utóbbi összetevői, a társaságok nettó hozzáadott értékének 0,2%-ról 2,7%-ára nőttek.” Kliman (2009): i. m. 63. n. 28.

³⁹ „A vagyoni jövedelemre vonatkozó hipotetikus adatot a profit állandó profitrészesedési rátájának számlálójában úgy számoltuk ki, hogy a nettó hozzáadott értéket megszoroztuk a vagyoni jövedelemnek a nettó hozzáadott értékhez viszonyított 1929 és 2007 közötti átlagos arányával (0,3018) Az utóbbi helyettesítése az 1947 és 2007 közötti átlagos aránnyal (0,3022) az eredményekre lényegében nem gyakorol hatást.” Kliman (2009): i. m. 64. n. 29.

⁴⁰ Kliman (2009): i. m. 63–65 Elemzésének magyarázataként Kliman hangsúlyozta: „Definícióként az állandó profitrészesedési rátában való százalékos változás egyenlő a nettó hozzáadott értéknek a befektetett tőkéhez viszonyított arányában való százalékos változással.” Kliman (2009): i. m. 65. n. 31.

- ⁴¹ Kliman (2009): i. m. 65–66.
- ⁴² Kliman (2009): i. m. 66–68.
- ⁴³ Kliman (2009): i. m. 68–69. Kliman az alábbi képletben ábrázolta az összefüggést: $s/c = [s/NVA][NVA/c]$, ahol s = a profittömeggel, c = a lekötött állótőkével, NVA pedig = a nettó hozzáadott értékkel (net value added). Lásd Kliman (2009): i. m. 69.
- ⁴⁴ Kliman (2009): i. m. 71. Kliman e helyen Marxra is hivatkozott, aki szerint: „Mi sem együgyűbb ezért, mint a profitráta süllyedését a munkabér emelkedéséből magyarázni, bár kivételesen ez is fennállhat.” Karl Marx: *A tőke*. III. MEM 25. 228.
- ⁴⁵ Kliman (2009): i. m. 71–72. Az eltávolítást Kliman úgy végezte el, hogy minden egyes év bérre vonatkozó adatát elosztotta „azon év MELT-jével és az állótőkék MELT-tel kiigazított történelmi áras sorozatait használta”. Kliman (2009): i. m. 72. n. 33.
- ⁴⁶ Kliman (2009): i. m. 72–73.
- ⁴⁷ A korábbi Kondratyev-ciklusok felszálló ágában a profitráta az előző leszálló szakaszhoz képest emelkedett, amit Robert Weent Ernest Mandel nyomán gazdaságon kívüli sokkhatásokkal magyarázok. „Az átlagprofitráta a kapitalizmusban jellemzően csökkenő tendenciát mutat. A történelem során azonban három alkalommal jelentősen megugrott. 1848-at, majd 1893-at követően; 1940-ben az Egyesült Államokban; Nyugat-Európában és Japánban pedig 1948–49-ben. Mindhárom esetben döntő szerepet játszottak a gazdaságon kívüli sokkok, melyek a világpiac hirtelen expanzióját és a tőkefelhalmozás általános feltételeinek megváltozását eredményezték. 1848 után az európai liberális vagy polgári forradalmak, és – miután az Egyesült Államok 1846–48-ban Mexikó felét elfoglalta – a Kaliforniai aranymezők felfedezése tette lehetővé a profitráta hosszú távú növekedését. 1893-at követően a frissen meghódított afrikai és ázsiai gyarmatokon eszközölt beruházások gyors növekedése és a dél-afrikai Rand aranymezők felfedezése volt döntő a profitnövekedése szempontjából. A második világháborút követő expanziós időszak pedig nem lett volna lehetséges a fasizmus és a háború összeadódó, hosszú távú hatása nélkül.”
- ⁴⁸ Marx az értéktöbbletráta nagyságváltozásának következményeit öt képletben foglalta össze. Ezek egyben mindkét meghatározó tényezőnek a profitráta alakulására gyakorolt hatását is mutatják, melyeket a szokásos módon számpéldákkal is illusztrált. Az első szerint, ha a v/C tört állandó marad, a profitráta ugyanolyan arányban növekszik vagy csökken, mint az értéktöbbletráta. Ilyen helyzet a gyakorlatban csak kivételesen fordulhat elő, hiszen a tőkés gazdaságban az értékösszetétel szinte folyamatosan változik. A második képlet politikai gazdaságtani tartalma az, hogy amennyiben a v/C ugyanabban az irányban mozog, mint a kizsákmányolás foka, azaz a két tényező együtt emelkedik vagy esik, a p' nagyobb arányban nő vagy süllyed, mint m' . A harmadik összefüggés az, hogy a v/C és az értéktöbbletráta ellenkező irányú elmozdulása esetén, ha az előbbi változik kisebb arányban, a profitráta alacsonyabb mértékben emelkedik vagy esik, mint a kizsákmányolás foka. A negyedik képlet ennek ellenkezőjét mondja ki; ha a v/C ellentétes irányban és nagyobb arányban módosul, mint az értéktöbbletráta, akkor a profitráta nő, noha m' süllyed, vagy esik, bár az utóbbi emelkedik. Végezetül, amennyiben a v/C ellenkező irányban, ám azonos arányban változtatja a nagyságát, mint az értéktöbbletráta, a profitráta állandó marad.

- ⁴⁹ A transznacionális tőkéssztyalt jellemezve William I. Robinson kifejtette, hogy már „A XX. század végén a multinacionális vállalatok helyét átvették a transznacionális vagy globális vállalatok. »Míg egy multinacionális vállalat több országban is működik párhuzamosan«, emelte ki egy vezető nagyvállalat, a Gillette Corporation elnök-vezérigazgatója, addig »egy transznacionális vállalat az egész világra egyetlen országgént tekint«.” William I. Robinson: Tőkéssztyalt, transznacionális államapparátusok és globális válság. *Eszmélet*, 122. (2019). 14–15.
- ⁵⁰ A klasszikus válságokat felváltó recessziók egyik sajátossága az, hogy „a személyes fogyasztás a válságok folyamán alig csökkent, az állótőke-beruházások csökkenése pedig sohasem ért el olyan mértéket, hogy az állótőke állomány, s így a termelőkapacitás csökkent volna. Erdős–Molnár (1982): i. m. 268.
- ⁵¹ Marx szerint a munkássztyalt politikai győzelme a burzsoázia felett mindaddig csak időlegesnek bizonyul, ameddig „a történelem folyamatában, mozgásában még nem teremtődtek meg azok az anyagi feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését, s ennél fogva a politikai burzsoáuralom végleges megdöntését is”. Karl Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. MEM 4. 327.

A MUNKÁSOSZTÁLY TÖRTÉNETE

**ELLENÁLLÁS ÉS LÁZADÁS
A MINDENNAPOKBAN**
Fordította Piróth Attila

THÉÂTRE
LE LEVAIN

MÉRCE

From fact to fact

József Böröcz: **The EU is about to swallow its eastern / south-eastern neighbors – What then?**

In the autumn of 2024, the European Union lists ten countries as “candidates for full membership”. With the exception Türkiye – which has no chance for membership due to a host of political reasons – they are all states created in the disintegration of the former socialist “bloc”, with considerably lower incomes than any country that has ever joined the EU. The biggest–and poorest–among them is war-torn Ukraine. Reviewing the history of the EU’s enlargements so far, based on global data, the study uses some conceptual tools of world-systems analysis to assess how realistic it is to expect that the EU might be able / willing to face the economic “development” challenges related to the accession of its current “candidates”, and what kind of “integration” can be expected between the EU and its current “candidates” 5

László Andor: **Revolt against the dollar**

Following the outbreak of the Russo-Ukrainian war (2022), and the globalisation of economic warfare, members of the BRICS group declared their intention to push back the international role of the US dollar. This would weaken the capacity of the US to take advantage of the key currency function of the dollar unilaterally, and it would protect the BRICS countries and those collaborating with them from various sanctions. This study examines the consequences of the weaponisation of the dollar in the light of financial history, and also presents an overview about the possibilities of the countries which are looking for alternative solutions 31

Debate

Alan Johnson: **‘Little Short of Lunatics’: Post-Trotsky Trotskyism and the Radical Left’s Degenerate Response to 7 October** 55

Faces

Tamás Krausz: **János Nyári (1940–2024). The Last of the Mohicans** 69

Analysis

Attila Melegh: **Hegemonies and counter-hegemonies.** *The Migration Turn and Eastern Europe*

The book and the following excerpt provide a historical-sociological analysis of the migration turn of the last four decades, with a particular focus on the transformation of Eastern Europe. The migration turn that has been identified means that globally, and in many parts of the world, there has been an increase in the intensity of emigration and immigration as a result of globalisation and marketisation. On the other hand, migration as a discursive theme and category has gained new meaning, and these two processes have together rewritten the discourses on population in previous periods. These population discourses were not only transformed in the period, but also became interlinked and polarised, forming opposing blocs 71

Bookmark

Péter Szigeti: **Attila Melegh: *The Migration Turn and Eastern Europe*. A Global Historical Sociological Analysis.** Academic Doctoral dissertation. 2022, Budapest, 412 p..... 104

Luis Escobedo: **The Migration Turn and Eastern Europe: De-homogenising the abstract category of “migrant”.** *Reflections on Attila Melegh’s book *The Migration Turn and Eastern Europe**..... 110

Richárd Zima: **Sexual hegemonies and counter-hegemonies** 118

Supplement

György Wiener: **Empirical evidence for Marx's theory of value in the US corporate sector.**

On the one hand, the paper shows that the validity of Marx's labour theory is a fundamental precondition for the transcendence of bourgeois society. On the other hand, it demonstrates, on the basis of data on profit and fixed capital in the US corporate sector, that the tendency of the profit rate to fall is caused by the increase in the organic composition of capital, thus indirectly proving that only living labour has a value-forming function. Capital thus becomes a limit to itself in perspective because, with the tendency of the profit rate to fall, it gradually loses its capacity for self-valorisation..... 127

Szerkesztőbizottság: György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Melegh Attila, Szalai László, Szigeti Péter, Zima Richárd

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet2017@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Arton2004 Bt.

Nyomás: Varg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 5000,- Ft; 2. Támogatói ár: 10 000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkzámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000